M. TULLII CICERONIS
SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA.

RECOGNOVIT

C. F. W. MUELLER.

PARTIS IV VOL. II

CONTINENS

LIBROS DE NATURA DEORUM, DE DIVINATIONE, DE FATO,
DE RE PUBLICA, DE LEGIBUS.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCXCVIII.

ADNOTATIO CRITICA.

Librorum de natura deorum, de divinatione, de fato optimi codices sunt iidem, qui Luculli, Leidenses A, B, H et Vindob. V. Haec editio diligenter infra rationem reddimus quibus in rebus discrepet ab Orelliana altera Baiteri et Christii opera facta et a Baiteri Lipsiensi; in quo facere non potuimus quin saepe ea commemoraremus, quae ipsi in Fleckeiseni annal. philol. a. 1864 p. 127—147, 261—281, 605—631 de illa editione conscripsimus. Ea ita notavimus: Fl. ann. p. —.

P. 4. 6. sqq. *tam variae sunt — ut magno argumento esse debeat* vulg., Schoem., *sint* pro *sunt* codd. AB, *ut* om. AH, supra lin. habet B, *cum tam variae sint — magno arg. esse debent* Bait. ed. Lips., *tam variae sunt — ut id magno arg. esse debeat* ed. Tur. — P. 4. 8 *causam et principium* Schoem., *causa princip.* cod. B (A om.), *causam id est princ.* H, *causam* Bait. I, *principium* ed. II. — P. 4. 18 *Cyrenaeus [putaverunt]* Bait. II. — P. 4. 23 *iis* codd. (*is* superscr. *h* A), Bait., Schoem. — P. 5. 29 *tempestatum*? cf. p. 228. 27, par. 6. 51 ex. — P. 5. 37 *tanto opere* recent. edd.; v. ad Acad. p. 6. 14. — P. 6. 5 *benivol.* scr. e codd., item p. 23. 12, 44. 1, 357. 12 (cod. Leid. Non.), 393. 2 et 22; v. de fin. p. 105. 18, Bait. ed. Or. II. p. 654. 9. — P. 7. 35 *his* codd. et edd. — P. 8. 11 *[philosophos]* Bak., Bait. II. — P. 8. 22—25 *[Ex quo — regeretur]* Heindorfio auctore Baiter. — P. 8. 32 *ut est in Syneph.* dubitanter scr. (*ut in Syneph. est* Schoem.), *ut ille in Syn.* Baiter. — P. 9. 3 *nevolt* Bait., Schoem. — P. 9. 17 *exhedra* Bait. ed. Lips., ut fin. V 2. 4 est in omnibus codd., de or. III 5. 17 variatur. — P. 9. 22 *Peropportune* et v. 25 *opportune* edd., item p. 34. 12, 66. 29, 93. 37, 179. 37, 390. 26, in libris de re publ. (p. 278. 11, 307. 36, 308. 5) etiam in codice esse vix credo; vid. de fin. p. 188. 16, Halm. Lael. p. 618. 32. — P. 9. 24 *Atque* alii codd., Schoem., *Atqui* AB,

Bait. — P. 9. 26 *autem* scripsi, *enim* codd. AB, Schoem., *etiam* Heind., Bait.; v. ad Acad. p. 10. 35, offic. I 16. 50 ex. — P. 9. 27 *[philosophiae]* Bakio auctore Bait. ed. Tauchn. — P. 10. 24 *futtilis* Bait. ed. II, *futcilis* cod. A, *fuit tilis* B; v. p. 71. 31, 159. 15, ad Lucull. p. 47. 23. — P. 10. 32 *animi* tuetur Schoem. — P. 11. 7 *dixit* potius quam *dixerit* scripsisse videtur Cicero; cf. p. 12. 29, 209. 20 et 267. 11, 228. 23, 230. 7 sq., 258. 22; cf. de fin. p. 106. 35, de coniunctivo orationis obl. ad p. 16. 31. — P. 11. 12 sq. *vestra, Lucili, si est eadem, eadem* Bait., *si vestra est Lucili eadem* codd., *vestra si eadem est, Lucili, eadem* Lamb., Schoem. — P. 11. 14 *dissign.* codd. AB, item p. 13. 15, 137. 26, *design.* edd., recte, ut mihi videtur, p. 15. 25, 177. 4, 233. 10, 242. 36. — P. 11. 25 fortasse *intellegi qui potest?* v. 26 *quod* neutrum pronominis esse arbitror, de quo ad Seyff. Lael. p. 360. — P. 12. 13 sq. *et intellegentia* all., Schoem. — P. 12. 25 *sic incitetur* Lachm., Bait. II, *sic afficiatur* Schoem. — P. 12. 29 sq. coniunctivi *exarserit* et *obriguerit* recte mirabiles visi sunt iam Heindorfio; v. ad p. 11. 7. — P. 12. 34 sq. *Qualia vero alia sint* deter. codd., Bait., — *cetera sint* Schoem. Mihi recte videtur Heindorf. iudicasse: 'Non tam leni in his defungare medela'. — P. 13. 14 *discript.* scripsi (ut Bait. et Schoem.) e codd., item p. 34. 15, 85. 9, 88. 3, 90. 13, 303. 34, 319. 10, 389. 11, 417. 4, 434. 16, 436. 33, sine codd. (cf. ad p. 18. 18) p. 77. 10, 82. 35, 157. 15, 273. 16, 310. 33 et 37, 311. 17, 354. 18, 363. 8, 376. 15, 387. 9, 408. 34, 433. 14, 434. 18, 436. 28 et 33, 448. 11, *describ.* p. 15. 34, 20. 17, 86. 16, 154. 19, 199. 31, 282. 3 et 4, 285. 11, 328. 35, 337. 32, 386. 16, 409. 8, 412. 12, 424. 21; v. ad Acad. p. 6. 29. — P. 13. 14 *modum* codd., Heind., R. Hirzel. 'Untersuchungen' I p. 91 sqq., *motum* all., Bait., Schoem. — P. 13. 37 *mente adiuncta Omne, praeterea quod* Schoem. (comparat *propterea quod*). — P. 14. 34 sq. *[ut — ἀσώματον,]* Heind., Bait. — P. 15. 30 *deus moveri* Schuetz., *mundus moveri* codd., *moveri* Heind., Madv., Bait., *mundum movere* Ern., Schoem. — P. 15. 33 (*prudentior*) *est* cod. A rasurae superscr. man. sec. et H, Bait., om. B, Schoem. — P. 16. 5 *modo* Or., Schoem., *tamen modo* codd., *tum* Bait. — P. 16. 26 *[affectam]* Schoem. — P. 16. 31 *appelletur* codd. AB, Bait. II, *appellatur* H, vulg.; cf. p. 34. 10, 36. 6, 55. 7 et 35, 58. 16, 121. 3, 124. 25, 231. 24, 337. 26, 395. 29, ad Acad. p. 7. 13, de indic. or. obl. hic p. 11. 7. — P. 17. 14 *dixit* Schoem.; fortasse neutro opus est. — P. 17. 32 *vim* all., Schoem., *umbram* codd., cum cruce Bait. I, *normam* Madv., Bait. ed. Tauchn. — P. 18. 13 *dixerat* Ern., Heind., Schoem., Bait. II, *dixerit* codd., Bait. I. — P. 18. 15 *sint* codd. recte defensum ab Heindorfio, *sunt* Ern., Bait., Schoem.; cf. p. 121. 3. — P. 18. 18 *deiungit* codd., Bait., Schoem.; cf. p. 82. 24

degred., 85. 9 *demet.*, off. II 18. 64 *delabi* etc. — P. 18. 28 *immortalibus* probab. Davis., Heind. — P. 19. 22 *deorum ipsorum* non recte Schoem. ut saepe in hoc genere priores secutus; *ipsorum deorum* est ʽder Existenz der Götter.' — P. 20. 20 *sit* codd. recte, ut opinor, *est* Madv. fin. p. 444, Bait., Schoem.; cf. p. 42. 15, 48. 1, 253. 28, 273. 37, 410. 36, 280. 33, 382. 12, ad Tusc. p. 309. 30. — P. 20. 33 *cernantur* Schoem. — P. 20. 35 sqq. v. Hirzel. ʽUntersuchungen' p. 49 sqq., maxime p. 61 sqq.; Bait. et Schoem. de Walkeri coni. *appellat, sed imaginibus — perceptis; cumque —.* — P. 20. 37 *series* Brieger. (Hirzel. p. 67. n. 2 et 3), *species* codd. et edd. — P. 21. 1 *ad nos* Lamb., Schoem., *ad deos* codd., *a deo* Man., Bait. — P. 21. 3 *beatae naturae et aeternae* Schoem.; v. Hirzel. p. 64 sqq. — P. 21. 24 *[ipso]* Schoem. — P. 22. 6 *ultimam* Davis., Heind., Bait. II. — P. 25. 23 *rutunda* e cod. A (*rutundia*) Bait., ex A et V p. 62. 25, 63. 20 et 31, 75. 35, 89. 4; v. ad Tusc. p. 295. 2. — P. 26. 9 *Quod* vulg., *quia* codd., fort. *quicquid*, quod iam aliis placuit. — P. 26. 28 *derecto* scripsi, *dir.* codd. et edd., item p. 94. 20, 96. 15, 98. 29, 155. 11, 409. 29; sed *der.* codd., Christ., Halm. p. 242. 25 et 325. 8, cod. B p. 101. 32 (*dixerit* p. 157. 7); ad Acad. p. 50. 11. — P. 28. 27 *anticipatumque* vulg., Schoem., om. Bait. — P. 28. 33 *primum quidquid* cod. A, *quicquid* all., non minus ut usitatum Lucretio (Madv. fin. p. 319), ita recte, ut opinor, a Ciceronis editoribus reiectum quam *quatenus quidquid* fin. V 9. 24 (p. 245. 20), quamquam hoc defendit Madvig.*) — P. 29. 8 sq. *videbatur* Schoem., *videatur* codd., *videtur* Bait. — P. 29. 28 *esse?* ʽpleraeque edd.', Schoem., *esse.* Heind., Bait. — P. 29. 36 et 30. 1 *naevos* codd., Bait.; cf. p. 210. 10. — P. 30. 34 *ibin* cod. A, *ibim* rell. et edd. — P. 31. 5 *Argia* codd., Bait. I, *Argiva* Bait. II, Schoem.; cf. Tusc. 323. 28. — P. 31. 33 *visu* vulg., Schoem., om. codd., Bait. — P. 31. 34 *ita* om. Schoem. — P. 32. 11 *quid* Schoem., *quod* codd. et cett. edd. — P. 32. 24 *numero* Walker., *natura* codd., vulg. — P. 33. 10 *argumento sententiam* Lamb., Heind., *argumenti sent.* codd., *argumentis sent.* Manut., *argumenta sententiae* Bait., Schoem. (hic etiam *argumenti summam* coni. opusc. III 289 et 328). Madvig. de fin. p. 66, cum de conclusione rationis et argumenti ageret, quid scriptum vellet, non dixit, verum ʽlonge aliter *argumentationem concludi* (or. 35. 122, inv. I 32. 54) dici, de fine et extrema parte argumentationis', longeque ab illo ʽusu loquendi abhorrere non solum *argumenti sententiam concludere*, verum etiam *argumento sententiam concludere*' censet. ʽ*Sententiam*, *rem* non magis

---

*) Ib. v. 19 scribendum videtur *nec quid ipsius e natura sit*; cf. p. 246. 8, 256. 20.

concludere dici quam *rem negare* aut *veritatem rei.*' Mihi *argumentationem concludere* plane eodem modo dici videtur, quo et *argumentum* ac *rationem* (utroque loco, quem affert Madv., non de fine et extrema parte argumentationis agitur, sed de omni argumentatione) et *orationem* (Acad. I 8. 32, or. 5. 20 etc.), *sententiam* (Brut. 8. 34), *legem* (legg. II 10. 23) et sine obiecto *concludam, si potero, Latine* (fin. II 32. 105), i. e. ita conformare et comprehendere, ut apte ('*concluse*'que or. 53. 177) cadat et quadret, nec minus recte dici puto *sententiam* vel *argumento* vel *argumentatione* concludi quam *orationem ratione* idemque fere valere, nisi quod *argumentum* magis proprie ad 'dialecticorum morem' spectat quam *ratio*, et quod *oratio* est *sententia* verbis comprehensa. — P. 33. 17 *Qui* pro *quid* Schoem., *Quid — gradatim?* spuria censuit Walker., et in codd. posita sunt ante *sumpsisses tuo iure.* — P. 33. 29 *eaque* Bak., Bait. — P. 34. 4 *possem* Lactant. inst. div. II 3. 24 et de ira 11. 10, Davis., Heind. 'Academico Cottae unice convenire' ratus, Schoem. V. ad Seyff. Lael. p. 273 et cf. p. 47. 10. — P. 34. 10 *decreverint* opt. codd., *decreverunt* edd. Coniunctivi duplex est causa; v. p. 16. 31 et 37. 21. — P. 34. 15 *descr.* Bait. II, Schoem.; v. ad p. 13. 14. — P. 35. 33 *Ratio, inquis, docuit* e cod. Glog. Heind., Schoem. — P. 35. 34 *docebat* Schoem. tac. — P. 36. 3 *deorum* suasi coni. Tull. Regim. 1860 p. 17, Bait. ed. II, *deo* codd., Bait. ed. I, *dei* Lamb., Schoem., *cum deo* F. W. Schmidt progr. Neu-Strelitz. 1868 p. 12 sq. (non puto Ciceronem dixisse *similitudo cum* — nisi addito vel dativo: *mihi est tecum*, vel genetivo: *hominis cum deo*, vel possessivo: *mea tecum*). — P. 36. 6 *gignuntur* Schoem. tac., plane ex arte, sed vide ne voluerit Cicero hoc dicere, tam pueriliter nugari Epicureos, ut, etsi sciamus immania beluarum genera in India gigni, tamen illorum ratione statuere nos necesse sit ea, quae constet esse, esse nulla. Cf. ad p. 16. 31. — P. 36. 16 *ad figuram* codd., Bait. — P. 36. 23 *aduleverit* Bait. ed. Tauchn., item p. 307. 24 et 388. 36 (in codd. est fin. V 20. 55). — P. 36. 35 *nec specie nec usu* Bouhier, Bait., *nec speciem nec usum* codd., *nec ad sp. nec ad usum* e cod. Glog. Heind., Schoem. fort. vere. — P. 37. 13 *effecisset* cod. B, Bait. ed. Lips., *fecisset* AH, vulg., *ecfecisset* Bait. ed. Or. — P. 37. 21 *tribuant* opt. codd., *tribuunt* cod. Heins., Schoem.; cf. p. 34. 10, ad Acad. 53. 1. — P. 38. 17 *superior aëri, aetheriis* scr., *superi aether* cod. A, *superi aetheri* B, *superi etheris* H, *superior aetheri* Dav., Bait., *superior aëri* Man., Lamb., Heind., Schoem. — P. 38. 20 *in igne* Dav., Bait., *in igni* Heind., *igni* Schoem. — P. 39. 10 *pervenerim* Ern., Heind. e cod. Glog., Madv., Bait., *pervenerint* codd., Schoem. Hic Madvigii sententiam improbans demonstravit Epicureorum sententia 'remanere' imagines non

uno in loco, sed 'in cunctas undique partes vagari'; cur, si id ita est, in Capitolium potissimum cum pervenissent ipsae, ad animum referrentur ac non ubivis animum pellerent, 'loci commemorandi causam' requirentem non docuit. Ego non dubito, quin Cicero, si ei ut docto homini in mentem venisset ac mentione dignum visum esset id, quod vult Schoemannus, de erroribus imaginum illarum, absurde addidisset *in Capitolium cum pervenerint*, sin id, quod natura ac sana mens fert, dicere voluerit, animis hominum imagines mortuorum ibi obversari solere, ubi horum quasi memoria vivat et habitare videatur, commodissime scripserit *pervenerim*. Cf. de div. p. 246. 8 sqq. — P. 39. 20 *omnium* codd., vulg., *hominum* Bait., *omnium quam* coni. Heind. p. XII. — P. 40. 11 *sint quae* codd., Bait., *sunt quae* Heind., Schoem. — P. 40. 15 *quae nulla sunt* om. codd. AH, incl. Bait., Schoem. — P. 40. 16 *agitare*? — P. 40. 27 *quarundam* (*carundam*) Lachm. Lucr. p. 220, Schoem., *earundem* cod. H, *earum* B, vulg., Bait., *eadem* cod. A; *co* pro *eo* est in cod. B p. 399. 35, *cum* pro *eum* in omnibus p. 403. 22, *quorum* in AB 396. 23, *corum* in A, *quorum* in B et H pro *eorum* p. 420. 9 etc. — P. 40. 32 *colorum* pro *florum* Walker., Ern., Heind., Schoem. — P. 40. 34 *Et* Walker., *ut* codd., *Ac* vulg. — P. 41. 25 *vereatur* codd. AB, vulg., Schoem., *moveatur* cod. H, *pereat* Bait.; *ne intereat* cod. B, vulg., Schoem., om. AH, Bait. — P. 41. 34 *Xerxes* edd., *Xerses* constanter dixisse videntur Latini, apud Ciceronem boni codd. omnibus locis praeter Tusc. V 7. 20 aut *Xerses* aut *exerses* habent, hic de Heinsiano certe testatur Bait.; v. ed. Or. II p. 720. 29 (off. III 11. 48), 820. 27 (hic p. 337. 5), 888. 9 (415. 8). — P. 42. 15 sqq. *videamus* fortasse recte Bait. ed. Tauchn., prudentius tamen Madv. de fin. p. 161; cf. ad p. 20. 20. — P. 43. 23 *in dis* Halmio auctore Bait., fort. *de dis*; cf. Acad. I 10. 38 *perturbationem animi ex homine tollere*. — P. 44. 7 *diligemus* codd. AB, Schoem., *diligimus* vulg.; cf. p. 222. 31, 288. 37, 381. 23, 395. 19, 435. 33, Tusc. p. 343. 17. — P. 44. 30 post *omnino* cum aliis comma posuit Bait., *nihil omnino* Heind. — P. 47. 10 *malim* 'utique sermonis lege requiri' censet Heind. recte, *malem* cod. A, *mallem* cett. et edd. (Schoemann. opusc. III 324); p. 114. 22 in codd. AV est *vellis* pro *velis*, 114. 1 in iisdem et H, 99. 31 sq., 110. 27 in omnibus *velim* et *velis* pro *vellem* et *velles*, *vellint* in B 449. 20; cf. ad p. 34. 4. — P. 48. 1 malim *sint* (cf. p. 20. 20) et v. 7 *a quo* (cf. p. 52. 27). — P. 48. 10 *sublime* codd. Cic., Festi, Apuleii, Probi, *sublimen* Bait., Schoem., item p. 69. 20 et 120. 22. — P. 49. 1 et 4 *Persem* codd., vulg., *Persen* Bait. ed. Tauchn. — P. 49. 5 *nuntiavit; et* vulg., *nuntiavi set* cod. A, *nunciavissent* (*n* ante *t* expunct.) B, *nuntiasset* H, *senatuique nuntiavisset* e cod. Glog. Heind., Bait. II. — P. 49. 32 *Coelius*

opt. codd., *Caelius* edd., item p. 163. 26 et 37, 166. 5 et 23 et 28, 174. 35, p. 383. 16 ex A certe Vahlen. affert *coelium*; etiam p. 445. 11 *C. Coelius* codd. — P. 51. 16 *medicinae* e cod. Glog. (in quo tamen esse *ars medicinae nulla est* testatur Heind.) Bait. et Schoem. Madvigio auctore; nam 'Latine dici *medicina ars non est*, non *ars nulla*, keine Wissenschaft.' Si quidem Latine *ars medicinae* tantum diceretur, non etiam *ars medicina* (Varr. de ling. Lat. V 93; cf. Quint. XII 11. 24 *rei militaris et rusticae et medicinae*). — P. 52. 6 *conversionumque* Ern., Schoem. (op. III 328), Vahlen. de legg. p. 21, *conversionem* codd., cruce addita Bait. ed. Or., *in conversione* Davis., Bait. ed. Tauchn. — P. 52. 36 *non* delendum censuit A. du Mesnil in Fleckeis. annal. 1877 p. 760 sq. non inscite; dicendum enim erat aut *An — possis adduci, ut putes; tantum ergo ornatum — nonne desipere videare?* aut *An — non possis adduci, ut putes; tantum ornatum — ut tuum ac non deorum — putes, possis?* Sed videtur Cicero a cursu orationis hoc modo institutae paulo neglegentius deflexisse. — P. 54. 20 *his* codd. et edd. — P. 54. 21 *efficietur* codd. ABV (fere idem quod v. 18 *effici potest*; cf. ad Tusc. p. 333. 22, infra p. 264. 32), *efficitur* edd. — P. 54. 35 *item* Bait. ed. Tauchn. veri similiter. — P. 55. 7 sq. *quae aluntur et quae crescant* codd., *quae aluntur atque crescunt* Bait., Schoem., nescio cur; cf. vel p. 54. 26 *quod animi quodque rationis est expers*, 436. 31 *quam laudat et quam maxime probat* etc., de coniunctivo v. p. 16. 31. — P. 55. 35 sq. *contineatur — sit — contineat* codd., *continetur — fit — continet* Heind., Bait., Schoem. paulo veri similius (cf. tamen maxime p. 12. 29), item *magna vis caloris terrae cav. cont.* Heind., Schoem. — P. 56. 5 *et fusio* Lallem., Madv. adv. II p. 242 sq., Schoem., *effusio* codd. (*effusae* B), om. Bait. — P. 56. 9 *adstrictus* scripseram, cum vidi idem iam Heindorfio in mentem venisse, *adiectis* (*adlectis*) codd., Bait., Schoem., om. alii. — P. 56. 23 *effervescunt* codd. BH et V in marg., edd., *eis fervescunt* AV. — P. 58. 15 *prima* codd. AVB, *primo* edd.; v. ad Acad. p. 35. 22, 72. 34, infra 328. 4. — P. 58. 16 *gignantur* codd., *gignuntur* Manut., Bait., Schoem.; v. p. 16. 31. — P. 60. 14 *est admixta* Bait. sine ulla causa; cf. p. 56. 18. — P. 60. 20 *in* om. Schoem., cui videtur *immenso mundo* esse dativus. — P. 60. 25 *possit* codd. et edd. (ad Acad. p. 52. 25). — P. 60. 37 *atque item reliqua* Or., Bait., coni. Heind.; v. ad Tusc. p. 442. 33. — P. 61. 36 *circumque ferretur* codd., Bait. [cf. p. 75. 35 *conversione rotunda* (hic *in orbem*) *circum medium feruntur*], *circumquaque* Heind., *circumferretur* Schoem. — P. 62. 36 *quaero* Bait. — P. 63. 13 v. Fleckeis. ann. p. 142 sq. — P. 64. 15 *Inde* Bait., *Ita* Schoem. — P. 66. 4 *iis*? — P. 67. 33 *A. Atilio* Fleckeis. kritisch. Misc. p. 56,

Schoem. — P. 68. 18 *Liberum* del. Walker., Heind., Klotz., Schoem. — P. 68. 33 *opplevit* corr. ex *opplevisse* cod. V, *opplevisset* ABH, *opplevit esse* coni. Heind., *Nam cum vetus haec op. Gr. opplevisset* Bakio auctore Bait. II. — P. 69. 14 *divomque* cod. B, rell. et edd. *divumque.* — P. 69. 18 aliter distinxi ac solet v. 13 verba *a poetis pater — dicitur διὰ μέσου* interposita ratus, *ipse Iuppiter* autem v. 12 praedicato carere; neque enim id agit Cicero, ut, quae nomina dis dederint poetae, demonstret, sed ut physicam deorum rationem explicet. — P. 69. 20 *sublime* v. ad p. 48. 10. — P. 69. 25 *[breviter]* Bait. ed. Or., Schoem., del. all.; v. Fleckeis. ann. p. 134. — P. 70. 5 *alteri* cod. A corr., Lamb., Bait., *alterum* codd. BH et sine dubio A¹ et V¹ (in hoc corr. *altero*), *altero* vulg., Heind., Schoem. — P. 70. 25 *Iam* pro *Nam* Woelfflino auctore Baiter. II. — Ib. *a Graecis est* vulg., Bait. II, Schoem. — P. 71. 31. *futtilit.* corr. pr. m. B, Bait. II, *furtil.* litt. *r* erasa A, *futil.* littera post *u* erasa V, *inutil.* H; v. ad p. 10. 24. — P. 72. 10 sq. *ut elegantes ex eligendo, ex dil. dil., ex intell. intell.* scr., *ut* (superscr. in V, ras. in A, punctum in H, om. B) *elegantes ex eligendo* (*elegendo* B, *legendo* H) *tamquam legendo* (*a deligendo* V) *delegendis* (*deligentes* V). *ex intellegendo intellegentes* codd., *tamquam ex eligendo elegantes* (*eligentes*) Lact. inst. IV 28. 5, Isid. orig. X 234, *[elegantes ex eligendo], tamquam ex dil. dil., ex int int.* Klotz., Bait., *ut eleg. ex elig., itemque* (e cod. Glog. Heind.) *ex dil. dil., ex int. int.* Schoem. — P. 72. 24 *[id est providentiam]* Ursin., Dav., Heind., Bait. — P. 72. 31 *arbitrator* vulg., Bait. ed. Tauchn. — P. 72. 33 *in* vulg., om. Bait. tac., nescio an errore. — P. 72. 36 sqq. *convenit, unum — limatum* Kindervater., Schoem., *uno convenit — limato* codd., *unum convenit, ** moribus — limatum* Bait. — P. 73. 8 *[pars]* Ern., Bait. — P. 74. 21 *iis* necessario scribendum visum est, *his* codd. et edd. — P. 75. 14 *his* B, vulg., *iis* AVH, Bait. — P 75. 22 *et arte naturae* vulg., Schoem., om. Bait., *naturae* Heind. e cod. Glog. — P. 76. 4 *iis* cod. H, Bait., *is* AV, *hiis* B. — P. 76. 23 *his* codd. fort. recte. — P. 77. 10 *vel discr. vel ex aqua* Bait., Nipperd. opusc. p. 278, *vel descr. aut ex aqua* codd., *aut descr.* (*discr.* Schoem., v. p. 13. 14) *aut* — et ante *et cum solarium* Walker., Heind , Schoem. — P. 78. 5 *erigit* Lachmann., Ribbeck., Bait. II probab. — P. 78. 8 *Sic aut inciti* Ribbeckio auctore Bait., *Sic incitati et* Heind., Schoem., *Sicut lascivi* Ribb. trag. frgm. ed. II p. 188. — P. 78. 9 *Delphini.' Item alia multa: 'Silvani* vulg., *Delphini, ita alto mulcta Silvani* Ribb. (p. LVIII), *item illa moles?* — P. 78. 25 *animabili* codd., Schoem.; v. Tusc. I 17. 40 ex., ad Tusc. p. 360. 21. — P. 79. 17 *existimet* Heind. e cod. Glog., Bait. ed. Tauchn.; cf. Madv. fin. p. 287, ad fin. p. 198. 9. Indicativo Epicurus contemtius demonstratur. —

P. 79. 31 *[faciliora]* Madvigii monitu Bait. et Schoem.; v. ad Tusc. p. 442. 33. — P. 80. 20 Mihi multo veri similius videtur Ciceronem post longum orationis anfractum sic ἀνακολούθως *quae* posuisse quam librarios aut *haec* (sic cum alii, tum Schoem.) mutasse in *quae* aut ipsos *quae* adiecisse, quod statuit Madv. et Bait. ed. Tauchn. — P. 81. 6 *videmus* Madvigio auctore Bait. non recte, ut mihi videtur. — P. 81. 20 *amplitudines* pro *altit.* de Heindorfii sententia Bait. ed. Tauchn. fort. vere. — P. 81. 24 *volucrium* codd. VB, ut de fin. II 33. 110 Charisii auctoritate scribitur, *volucrum* cett. et edd. — P. 82. 2 *alludit* all., Heind., Schoem., *eludit* codd. fort. ortum ex *aludit* (ut v. 6 *efluens* est in cod. A, saepius *afluere*), *eludit* Bait. — P. 82. 3 *Exim* cod. B, Bait. ed. Lips.; p. 161. 2 ex AB Christ., Bait., 166. 15 ex B iidem, 162. 6 et 166. 10 Bait., 86. 12 et 185. 20 nec Christ. nec Bait., 434. 16 nemo. — Ib. *finitumus* cod. V, cett. *finitim.* — P. 82. 24 *degred.* codd., Bait., Schoem., 127. 28 Schoem.; cf. p. 18. 18, Bait. off. p. 705. 27. — P. 82. 35 *descr.* codd. et edd.; v. ad p. 13. 14. — P. 83. 1 *Arateis* all., Bait., Schoem., ut p. 201. 12, *arati eis* codd., vulg.; cf. p. 407. 19. — P. 83. 28 *est* (sic codd.) — *tum* coni. Ern., Heind., *sit* — *tum* Schoem., *sit* om. *tum* Bait. — P. 84. 5 *at* Madv., Bait., *a* codd., *ac* Klotz., Schoem. — P. 85. 7 *cuius* codd., *pedibus* add. Dav., all., Schoem., *cui* (corr. in cod. B) Heind., Bait. — P. 85. 9 *demetata* codd. (ut p. 102. 31 cod. V), Bait., Schoem., cf. p. 18. 18. — P. 86. 3 *ipse* Dav., Heind., Bait., αὐτός Arat. — P. 86. 7 *Andromeda aufugiens* certe eam ob causam, qua commotus Lachm. ad Lucr. p. 272 tolerare noluit, non magis improbandum quam Arat. 436 *Andromeda et* aut v. 257 *Andromeda hic*; nam qui genetivum et dativum soleat facere *Andromedae*, accusativum *Andromedam*, apud eum nominativus non potest non esse *Andromedă*, ut *Hydră* v. 292 et 397. — P. 86. 17 *ab* om. in codd. AVH, superscr. in B, Schoem., *a* Bait. — P. 86. 18 sq. *Cuius propter laevum genus omni ex parte locatas Parvas Vergilias* cod. B, Schoem., *cuius propter laevum genum* (*genu* H) *vergilias* AVH, *Cuius propter laevum genu* (extra versum) '*Vergilias* Bait. — P. 86. 20 *posita et leviter* all., Schoem., *posita leviter et* codd., *leviter posita et* Bait. — P. 87. 3 *flexum* corr. A^2B^2, Schoem. — P. 88. 29 sq. *sublime* Bait., *sublimi* codd. AVH, *sublimis* B, Heind., Schoem.; v. ad Seyff. Lael. p. 295. — P. 89. 11 *paululum* codd., Heind., *paulum* Probus, Bait., Schoem. fort. recte. — P. 89. 22 *iis* (*is*) codd., Bait. — P. 90. 17 *detin.* codd., Bait.; v. ad fin. p. 105. 8 et cf. infra p. 92. 26. — P. 90. 25 *alia vorant* errore om. Bait. I — P. 90. 32 *aliis generis* codd., *alius generis* edd., quod nemo umquam dixisse videtur (*alterius generis* Vitr. VIII 4. [5] 1 etc., *alii generis* Varro et Vitr.) nec *alius* Cicero

nisi de inv. II 6. 21, sed *aliae* hic p. 207. 8 sq.; nec vero res vera est, nam multae bestiae sui quoque generis bestiis vescuntur. — P. 91. 3 *coiit?* — P. 91. 4 sq. *squillae morsu pina* coni. Heind., *squilla pina morsu* (cod. B et corr. V, *morsus* AHV[1]) codd., *squillae [pina] morsu* Schoem., *a squilla [pina]* (del. in ed. Lips.) *morsu* Bait. — P. 91. 15 *excusi* Bait. ed. Tauchn. — P. 91. 36 *[ab iis]* Bait. II. — P. 92. 4 *cui innitatur* e cod. Glog. Heind., Schoem. — P. 92. 6 *una ex iis* Schoem., *proxima ex iis* Lamb., *quae eam sequitur ex iis* coni. Heind. — P. 92. 10 sq. *At quam* cod. Vatic. nescio quis, Madv., Bait., Schoem. Quae sequuntur, distinximus, ut voluerunt Heind. et Madvig., qui tamen *ea* delerunt (v. ad Tusc. p. 290. 7); *quod ea, quae — reperta sunt, vomitione* Schoem., Bait. — P. 92. 13 sq. *purgantes — curantur* Madv., Bait., *purgante — curant* codd., *purgatione* (*purgatu*) — *curant* vulg., Schoem. pravo verborum ordine. — P. 92. 19 *[dicunt]* Bakio auctore Bait. — P. 92. 22 *defendant* cod. V, Heind., *defendat* ABH, Bait., Schoem. Quae sequuntur, edd. puncto aut colo separant. — P. 92. 26 fort. *repell.*; v. ad p. 90. 17. — P. 93. 4 *mari* codd. AVH, Bait.; *mare* scriptum est apud Varr. l. L. IX 57, Val. Max. IV 6. 1, Macrob. somn. Scip. II 2. 17, Plin. saepius. — P. 94. 20 *derig.* v. ad p. 26. 28. — P. 94. 21 *[et tamen multa dicuntur]* Bait. ed. Tauchn.; v. Fl. ann. p. 135. — P. 94. 23 *mutuo* Heind., Schoem., quasi vero idem sit ac *tum — tum*, *motu lunae* Kayser. apud Bait. II. — P. 94. 26 *utilitates* H. A. Koch. progr. Portens. 1868 p. 39 coll. p. 99. 3 etc., *artes* codd., praefixa cruce Bait. ed. Or., *res* ed. Tauchn. Moserum secutus, *dotes* Schoem. cupidius etiam quam op. III 339 sq. amplexus in Fleckeis. ann. 1875 p. 692 vocabulum a Ciceronis more dicendi alienum. — P. 94. 33 *quaerat* vulg. unius codicis 'Regii Walkeri' auctoritate, quae nulla est. — P. 96. 5 *cibo* Madvigio auctore del. Bait., de quo recte iudicare videtur Schoem. in append. crit. — P. 96. 10 *in respiratu* Lamb., Schoem., *in re spiritu* codd., *intrante spiritu* Madv., Bait. — P. 96. 15 *derect.* v. p. 26. 28. — P. 97. 6 *fingendos* coni. Heind. probab. — P. 97. 13 *a dis* non seclusit Bait. in ed. Or. — P. 98. 5 *[primum]* Bait., del. all., Heind. — P. 98. 18 *oculi?*, *culcita* Tittler. Fleckeis. ann. XCIX p. 498. — P. 98. 29 *der.* v. p. 26. 28. — P. 98. 34 *his* codd., Schoem. — P. 99. 13 *figurarum [tum]* vulg. — P. 99. 15 *[cognoscunt]* Bait. II; cf. p. 105. 31, 430. 12, fin. II 33. 110, IV 17. 47 sub fin.; fortasse etiam Acad. I 12. 44 *dixerunt* retinendum est. — P. 99. 23 *et arte* corr. in cod. V, Bait. ed. Tauchn., *pariter et* Heind., Schoem.; minus displiceret *gustandi partium et tangendi.* — P. 99. 36 *[idque ratione]* Schoem., Bait. — P. 100. 1 *qualisque sit* Moser., *[qualis sit]* Bait., *et qualis sit* Schoem. — P. 100. 22 *munita* coni. all., Schoem. prob. — P. 101. 4 *operis* Lamb., Bait. II. — P. 101.

15 *elicimus* codd. et edd.; v. p. 104. 21, 250. 13, ad Tusc. p. 389. 16. — P. 101. 32 *derig.* cod. B, v. ad p. 26. 28. — P. 102. 17 sq. *[quaeque — inventa sunt]* Heindorfio auctore Bait. et Schoem. — P. 102. 33 *hominum causa facta esse* cum alii, tum Schoem. probab. — P. 103. 15 *nisi forte* cod. H, Schoem., *ni f.* AVB¹, Bait. — P. 103. 33 *extrah.* Bait., *trah.* Schoem. — P. 104. 14 *sine* pro *nisi* (aut *capiuntur nisi*) recte, ut videtur, Heind. requirit. — P. 104. 21 *eligamus* codd., Klotz., *eliciamus* vulg.; v. ad p. 101. 15. — P. 105. 4 sq. *cum in privatis, tum max. in publicis* edd. — P. 105. 6 *oraclis* codd., Klotz., *oraculis* cett. Quoniam non constat, nec utram formam Cicero praetulerit, nec omnino num alteram utram probaverit solam, optimorum librorum, A et V, consensum sequor; qui ubi aut discrepant aut ambo vulgarem formam habent, hac utor. *Oraclum* in nullo codice est tantum p. 145. 20, 159. 37, 257. 5, (361. 11). V. p. 172. 6, 188. 14, 238. 18, 239. 7. — P. 105. 15 *debebunt* cod. H, Schoem., *debebant* AVB, Bait. — P. 105. 26 *Si autem* coni. Bouhier, Kaemmerer. progr. Oels. 1865 p. 12 sq., Schoem. in append. crit.; sed v. p. 122. 37, 124. 36, 202. 30, 398. 4, off. III 13. 55, de inv. I 36. 63 ex. — Ib. *iis* all., Bait. I. — P. 105. 31 sq. *[diligunt]* Bait. II; v. p. 99. 15 sqq. — P. 106. 29 *acceptam* intercidit in utraque Baiteri edit. — P. 108. 28 *percepi* suasit Madvig. — P. 109. 35 *excuti* scripsi, *excuri* codd., *exire*, *exui*, *erui* all., *eximi* Bait. et Schoem. — P. 110. 7 *in ista partitione* Heind., Bait. ed. Or., Schoem., *perspicuum in istam partem* codd., seclus. Davis., Bait. ed. Tauchn. — P. 111. 19 *Ergo etiam* Bait. ed. Lips. tac.; cf. de fin. p. 181. 30, infra p. 392. 32 (Vahlen. p. 29). — P. 111. 35 *requiro* cod. B, Schoem., om. AVH, Bait. — P. 113. 34 *et hoc* Madvig. — P. 114. 12 *non quo* cod. B¹, Bait. ed. Lips.; v. ad Tusc. p. 350. 6, infra p. 250. 30. — P. 114. 24 *dilatavit* codd. BH, vulg., *dilata lavit* V et corr. ex *dilatarit* A, *dilatabit* Schoem., quod explicat: 'Zenonis conclusione illa iste locus dilatari poterit'; neque enim credibile esse *dilatavit* valere posse: 'effecit, ut dilatari possit', id quod visum est Heindorfio et Baitero. Ego non intellego, quo modo conclusio ipsa vel dilatare vel dilatasse vel dilatatura esse locum dici possit nisi ita, ut conclusio pro eo, qui concludat, posita videatur eam ob causam, ne ipse quasi sciens locum dilatare intellegatur, sed talem fecisse conclusionem, qua vel fiat vel factum sit vel futurum sit, ut locus dilatetur. Mihi futurum *dilatabit* vix ferri posse videtur; non enim, quod nos ea conclusione vel faciemus vel facere poterimus ('dilatari poterit' autem nihil aliud est nisi 'nos dilatare poterimus'), conclusio ipsa factura esse commode dici potest; non falso poni arbitror perfectum, sed praestare praesens, id est 'locus conclusione dilatatur'. — P. 114. 33 *et*

quidem codd., vulg., *atque idem* Or., Bait., Schoem.; v. ad Tusc. p. 442. 33. — P. 114. 34 *erit mundus* in marg. cod. V adscr. pr. man., om. cett. (intercidit una cum praecedente syllaba *phus* in A, *hus* in V), secl. Bait. — P. 114. 35 *nisi ex eo* coni. Heind., Madv. adv. II 243 n., prob. Schoem. append., *sine deo* codd., vulg. — Ib. *illam* Walker., Heind. coni., prob. Schoem., *ullam* codd., vulg. — P. 116. 6 *[nihil — melius]* Davis., Bait. — P. 116. 15 *esse* cod. B, vulg., om. AVH, Bait. — P. 116. 27 *cognatione continuata* Davis., Schoem., *cognatione continuatam* codd., *cognationem continuatam* Heind., Bait. — P. 116. 29 sq. *continerentur* (Ascens.) — *cohaerent et permanent* (cod. Rhedig.) Heind., Bait. II. — P. 117. 5 *[Ergo]* Or., Bait. II. — P. 117. 14 *quae sunt* delend. cens. Schoem., post *cuncta* Davis., post *e quibus* transpos. Heind., *si ea, e quibus cuncta constant* Bait. ed. Lips. — P. 117. 21 *iis* codd. AVH, Bait. — P. 118. 5 *quid* Heind., Schuetz., *quod* codd., vulg., defens. a Schoemanno opusc. III p. 347. — P. 118. 13 sq. *interemendi* cod. V (A *i* in ras. trium litter.), Bait. II, item v. 19 *interemunt*, ubi in opt. codd. est *interimunt*, in deterr. *intereunt*; cf. Tusc. p. 325. 21 et Acad. p. 60. 1. — P. 118. 23 *concreta* Bait. II, *concretum* codd., Bait. I, *concreta est* Heind., *concretum est* Schoem. — P. 118. 32 *[non — modo]* om. *qui* Bait. II. — P. 119. 5 *animale* Lamb., Bait. — P. 119. 37 *tribuit* Bait. II. — P. 120. 34 *redde sis* Grut. coni., *redde* vulg., Heind., *reddas* prave Schoem. — P. 121. 3 *fuerunt* cod. A, Heind., Bait.; v. p. 16. 31 et 18. 15. — P. 121. 16 *adferunt Coi* Jac. Gronov., Bait. II admodum probabiliter, *adferunt cui* codd. — P. 121. 33 *deos* all., Heind., Schoem. nescio an vere. — P. 122. 12 *Metus* vulg., *modus* codd., *Morbus* Bait. — P. 122. 37 *Si* Schoem.; v. ad p. 105. 26. — P. 123. 11 non sine aliqua dubitatione fere omnes editores secutus reieci, quod est in codd., *ipsis*. — P. 124. 25 *habet* Ern., tacit. Heind. et Schuetz., Bait., Schoem. sine ulla causa; v. ad p. 16. 31. — P. 125. 8 *eos* Bait. non probab. — P. 125. 19 *Anactes* codd., Bait. — P. 125. 20 *Tritopatores, Zagreus, Eub., Dion.* Hemsterh., Schoem., *nati Brito, Zagr., Eub., Dion.* Lobeck. Agl. p. 765. — P. 125. 28 *proximae* 'ex edd. Marsi, Aldi nep., Victorii, Lambini aliisque revocavit' Heind., *proxime* codd., vulg.; v. Madv. adv. II p. 243 n. — P. 125. 35 *Camiri, Lindi, Rhodi, quintus* Bait., *cameritinder hodi quintus* vel sim. codd., *Camiri et Lindi; quintus* vulg., Schoem. — P. 126. 15 *in Aegyptum* Lactant., Bait. II. — P. 127. 7 *Eli* codd., Bait. II. — P. 127. 15 *a* om. cod. V, Heind., Schoem. — P. 128. 32 *dicamus indigna iis* scripsi (Fleckeis. ann. p. 135), *dicaliusu ignais immortalibus* codd., *dic. indigna naturis immort.* Madv., Bait., Schoem. — P. 129. 14 *illi* Ribbeck., *illis* codd. et edd. — P.

129. 26 *posquam* cod. A, Bait. II. — P. 130. 3 *dissupatos* Bait. II, *disputatos* cod. H. — P. 130. 19 *Adde* Ribbeck., *Addo* codd. et edd. — P. 130. 22 *Quondam* cod. nescio quis Non., all., Schoem., *quem dant* (*hyestem*) cod. V, *quendam* B (corr.) et H, *quem clam* A, Heind., Bait. — P. 131. 11 fort. *quom tam pestif. sit*, in codd. enim est *sint*, in A et V corr. *sit*. — P. 132. 9 *saepe* pro *semper* Madv., Bait. — P. 132. 26 *nec quid inde* v. pros. Plaut. p. 351 sq., Ribbeck., *ne quid inde* cod. B, *neque* (superscr. *quid*) *tinde* V, *neque unde* AH, *neque ut inde* Bait., Schoem. — P. 132. 29 *Praestrig.* Buecheleri monitu Schoem., Ribbeck.; p. 133. 2 in cod. V est *praestrig.* — P. 133. 7 *Id* Dav., Bait. II, Schoem., *at* (*ad*) codd., Bait. I. — P. 133. 33 *caesae accidissent* (*accedissent*, *cecaedissent*, *cecidissent*) et *abiegnae* (*abiaegne*, *abigne*) Cic. codd. et hic et p. 264. 35 et de inv. I 49. 91 et top. 16. 61 et ad Herenn. II 22. 34 et Quintil. V 10. 84 et Jul. Vict. p. 415. 33 et Donat. Ter. Ph. I 3. 5. Ennius ipse num scripserit singularem, ut testantur Varro et Priscian., alia quaestio est; Ciceronis quidem editores plerique mea sententia non debebant horum auctoritatem sequi. — P. 134. 22 *Ut, si verum esset* Madv., Bait. — P. 134. 26 sqq. seclus. iidem *si, qui audierunt — interpretarentur*. — P. 134. 28 *philosophos* Lamb., Bait. II, Schoem. — P. 135. 32 *enumer.* probab. Ern. — P. 136. 12 *Etiam praed.* Heind. coni., Bait. II. — P. 136. 35 *aptum* superscr. habet V, om. cett. codd. fort. recte, post *tempus* inser. Bait. — P. 137. 13 *a sacris* codd. AVH, Schoem., *sacri* B, Bait., *ex sacris* Heind. (Seyff. Lael. p. 324). — P. 137. 18 *[tyrannidis]* Bait. II fort. recte, *et impunitus rogo* Schoem. — P. 137. 26 *dissign.* codd. AB; v. ad p. 11. 14. — P. 137. 32 *quippiam* cod. V, Heind., Schoem., *cuipiam* cod. H, Bait. fort. vere, *quipiam* AB. — P. 139. 18 *internic.* cod. A, Bait. — P. 140. 17 *non modo eas* scr., *Non eas?* vulg., *Si non eas* Madv.

Fragmenta omisi Baiteri tertium (Arnob. III 6 sq.) et quartum (Non. 96. 29).

De divinatione p. 145. 36 *furentes — somniantes* de Schuetzii coni. Baiter. — P. 146. 20 sq. *veteri Academiae Peripat.* Dav., Bait. — P. 147. 27 *ille inquit* codd. AVB, *inquit* H, Bait., *inquit ille* Lamb., Christ. — P. 147. 36 *quod* Ern., Bait. — P. 149. 6 *in significatione eventus* codd., cruce notat. Bait., *in significationem eventus* de Orellii sententia Christ., *significatio eventis* Madvig., *significationum eventis* H. A. Koch. progr. Portens. 1868 p. 40 et Polster. progr. Kattowitz. 1874 p. 5, *cum significatione eventus* Regell., diss. Vratisl. 1868 p. 7 n. 1. — P. 150. 13 *in ranunculis vis et natura* Vahlen. Zeitschr. f. Oest. Gymnas. XIX p. 104, *in re vis* (*rivis* B, *ranis* in ras. A) *et ranunculis natura* codd., cum cruce Christ., *in rubetis et ran.*

nat. Bait. — P. 150. 22 *Ne hic quid.* coni. Christ., scr. Bait., *nec hoc quidem* codd. — P. 150. 24 *cur* (*quor*) Christio auctore Bait., *quo* codd., cruce praefixa Christ., *quo modo* vulg. — P. 151. 14 *consulatus* codd. deter., Gulielm., Bait. — P. 152. 8 *percussus* cod. B, Christ., Bait. — P. 153. 3 *generosam* codd., *generosa* Christ., Bait., *generosa ab* vulg. — P. 155. 11 *derig.* v. p. 26. 28. — — P. 156. 1 *avi* pro *aut* Turn., Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 607. — P. 156. 17 *Inter sese* Davis., Christ. — P. 156. 32 *sicutei* Klotzio auctore Christ., *sicut et* codd.; v. Fl. ann. p. 130. — P. 157. 8 sqq. *[id est — nomen invenit]* Lipsio aliisque auctoribus Bait. — P. 157. 14 *Atto* Orell. onom., Bait., *atio* codd. AV, *attio* B, *accio* H, *Attio* vulg. *Attus* est p. 317. 33, *Atti* p. 50. 1, 112. 11, 225. 16, 418. 13, *Attio* p. 157. 33, *Attium* p. 157. 30 cett. codd., *attum* B, p. 225. 27 VB (A *attium* in ras. man. II). — P. 157. 22 *reliqua, in regiones* Lamb., all., Bait., *reliqua in regione* codd., Christ.; v. Fl. ann. p. 618. — P. 158. 19 *contingit* cod. H, *contigit* AVB, Christ., Bait.; v. ad fin. p. 180. 36. — P. 158. 21 *Sibulla* codd. AVB (*sibullae*), Christ., Bait., *sibillae* H; cf. p. 236. 22 et 237. 2 *sybill.* AB, *sibill.* V, p. 237. 5 *sybill.* A, cett., ut videtur, *sibyll.*, p. 181. 21 *sibill.*, 'ut fere semper', p. 18. 16 *babulonius* A, *babil.* BH, p. 190. 32 *epicurum* omnes pro *Cyrum*, p. 160. 18 *Saturisc.* codd., Christ., Bait., p. 334. 12 sq. '*Assurios* omnes, 401. 23 *lucurgi* AB. — P. 158. 25 *et* sine uncis Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 618. — P. 158. 30 *divinitatem* Hotting., Bait. — P. 159. 6 *itemque* Bait. invitus, ut videtur. — P. 159. 12 *maturum* Davis., Bait. — P. 159. 15 *futtilis* Bait., *futiles* codd. (?), vulg.; v. ad p. 10. 24. — P. 159. 17 *condemnemus* Vahl. mus. Rhen. XXVII p. 186, *contemnamus* vulg. — Ib. *[Babylonem et]* Bait. ex Christii sententia. — P. 159. 18 sq. *et modis* Polster. progr. Kattowitz. 1874 p. 6 sq., *[et motibus]* Christ., Bait. — P. 160. 17 *praegnas* e cod. A Christ. et Bait.; v. p. 248. 29, Fl. ann. p. 263. — P. 160. 18 sq. *Satyriscum* v. p. 158. 21. — P. 161. 13 *ex* add. Buecheler. apud Ribbeck. trag. inc. 5 p. 235. — P. 161. 15 *mentem* Lamb., Bait. — P. 161. 26 *nostri* Hertz., Christ., Bait., *numerum* codd.; cf. H. Peter. histor. rel. I p. LXXVIII n. 1. — P. 161. 30 *propriora*, ut saepe, cett. codd., *propria* H, Bait. — P. 161. 31 *accius* (*actius* H) codd., *Atti* Christ.; cf. p. 426. 1. — P. 161. 33 *Quoniam* codd., Ribb., *Quom* (*Quum*) *iam* vulg. — P. 161. 35 *visus est* cod. H, (*Visu'st, Visus'st*) vulg., *visum est* (ita codd. AVB) *pastorem* Or., Ribb. — P. 162. 6 *terrae* Pareus fortasse vere. — P. 162. 14 *di rem tantam* Christ., *sed in re tanta* codd., *mirum est* (Manut.), *sed di rem tantam* (Neukirch.) Ribb., Bait., alii aliter. — P. 162. 16 *egregie* Both., Ribb., *egregium* codd., vulg. — P. 162. 19 *quod dexterum* Voss., Hermann., Ribb. — P. 163. 6 *[sol]* et

v. 7 *[quod genus — in Persis]* Hottingero auctore Bait. — P. 163. 6 *et magos* Foertsch., Bait. — P. 164. 11 *tesca* Orellio auctore Bait. — P. 164. 29 *se* om. codd. et edd. — P. 165. 21 *[Eudemum]* de Kayseri sent. Baiter. — P. 166. 20 *domum* om. codd. AVH, Christ., Bait. — P. 166. 28 *et illum dixisse multis* Christ., Bait. non recte, ut opinor, *multos* all. — P. 166. 37 *navigavissent* e cod. B Christ., Bait. — P. 167. 3 Accusativum *Megaram* Latinum esse negat Madvig. ad Liv. XXIV 30. 9 et in adv. II p. 298 n. frustra. Id ipsum *Artageram* (*Artaciram*), quod prave retineri queritur apud Vell. II 102. 3 (2), est in C. I. L. I p. 472 fast. ann. 756. — P. 167. 3, 13, 18 (hic codd. *caup.*), 245. 14 *copon.* Christ., Bait. e codd.; cf. ad p. 222. 12. — P. 167. 36 *dormire te* Fl. ann. p. 609 sq., *dormitare* codd. et edd. (*arte te et grav. dormitare* all.). — P. 167. 37 *te tamen* codd., *se tamen* vulg. — P. 168. 14 *clarissimo* e codd., ut videtur, Christ. et Bait.; cf. p. 412. 30. — P. 168. 27 *obstupef.* codd. AVH, *extupef.* B, *extumef.* Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 611. — P. 169. 3 *afluenti* e codd. AV Christ., v. 6 suo Marte *afluit*, codd. *effluit* (*efluens* v. c. A p. 82. 6, alibi *difundere* etc., sed *adfl.* aut *affl.* 21. 1 et 15, 41. 28, 289. 29). Ego paulum diffido *afluentiae* illi nuper ministratae. — P. 169. 15 sq. *modo hoc, modo illud ait; ille* Madv. (Fl. ann. p. 131), *modo ait hoc modo illud at ille* codd., vulg., *modo ait hoc, modo illud ait; ille* Christ. — P. 169. 22 *Pythagoriis* Bait. (Tusc. V 22. 63), *Pythagoreis* Gell., *Pythagoricis* codd., Christ. — P. 170. 3 *[deinde]* cum alii, tum Bait. — P. 170. 17—20 *[Sagire — ante sentire]* Hottingero auctore Bait. — P. 171. 18 *cumprime* Davis. coni., *cum primo* codd., Christ., Bait., *cum primis* Lamb., vulg. — P. 171. 22 *navis* cod. B, Christ., Bait. — P. 172. 6 *oracula* Christ., errore, ut videtur, item 174. 8, et Bait.; v. ad p. 105. 6. — P. 172. 19 *non* intercidit in Baiteri edit. — P. 173. 10 *fortissama* Hottingero auctore Bait. non recte. — P. 174. 8 *oraculum* Christ.; v. ad p. 172. 6. — P. 174. 31 *astati* codd. AVH, Christ.; v. Fl. ann. p. 266. — P. 175. 2 *desiderint* ex uno cod. A Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 139. infra p. 181. 17. — P. 175. 5 *certae* Mars., Bait., *certe* codd., Christ. — P. 175. 14 *Selonio* codd., Christ.; cf. p. 220. 24. — P. 175. 32 *retunsa* cod. B, *retusa* cett., vulg. — P. 176. 21 *ut* cod. H., Bait., *et* B, *ut et* AV, ut videtur, vulg., Christ.; v. Fl. ann. p. 130. — P. 176. 27 sq. *[corporis]* Christ. — P. 177. 5 *sint* codd. AVB, Christ.; cf. p. 233. 12 et 234. 17, Fl. ann. p. 629. — P. 177. 19 sq. *si denique hoc semper ita putatum est* Hottingero auctore Bait. transp. v. 22 post *condiderunt.* Mihi omnino suspecta sunt verba. — P. 178. 2 *attrahat* vulg., *trahat at* (*at* sup. lin.) cod. V, *trahat* ABH, Christ. — P. 178. 12 *Qui vero* Davis., Bait.; v. Madv. fin. p. 44 sq., Jeep. in Fleckeis. ann.

LXXXI p. 615. — P. 178. 25 *[qui]* Madvigio auctore Christ. et Bait. — P. 178. 30 *solio* Polster. progr. Kattowitz. 1874 p. 8. — P. 179. 4 *ducebant. Testis* Hotting., Gies., Bait., *ducebant, ut testis* codd. VBH, vulg., quod quo modo ortum sit, apparet e cod. A, in quo non modo *bant ut*, sed totum illud *tenebant ut* e versu antecedente petitum est; *ducebatur. Testis* Aurat., Christ. — P. 179. 20 *Telmessus* vulg., *Telmesus* codd. AVB (*tedmesuis* H), Christ., Bait.; infra p. 180. 21 *telmesses* VB, *telmeses* A, *tedmeses* H. Maxime in cod. A geminatio consonarum neglegi solet; cf. p. 228. 12; p. 133. 12 *Tolosani* cod. V. — P. 179. 30 *X ex* Christ., *sex* codd., *X singulis* Davis., Bait., *deni principum filii ex sing.* Madvig. — P. 180. 9 *invisitata* ('altera *i* non in ras., sed erasa') B, Bait., all., *inusit.* cett., vulg. — P. 180. 15 *prodicunt* Lamb., Christ. — P. 180. 32 *[habent auspicia]* Schuetz., H. A. Koch. progr. Port. 1868 p. 40, *auspicia* del. Christ., Bait. — P. 181. 12 *sunt*, v. 14 *est* scr. (Fl. ann. p. 620), *essent* et *esset* codd. et edd.; v. 15 *est* codd., *esset* Rath., Christ., Bait.; cf. p. 207. 14, 340. 13. — P. 181. 17 *desed.* cod. V, vulg., *desid.* AB, Christ., Bait., *disid.* H; v. p. 175. 2. — P. 181. 32 *e somnio* Bait.; cf. p. 418. 5. — P. 181. 33 *Iunonis Sosp.* fortasse vere Dav., all. — P. 182. 2 *sanguine* Bait. — P. 182. 14 *mirabilis* codd. opt., Christ. — P. 182. 28 *tum, cum* scripsi, *cum* cod. H, ut videtur, et vulg., *tum* AV, neutrum B. — P. 183. 12 *scio* Cobet., Bait. nescio an vere. — P. 184. 9 sqq. non recte, opinor, sic distinxit Christ.: *Quibus — veritatis futurae, sapienter —.* — P. 184. 24 *Seman.* codd. AB, Bait. — P. 184. 27 *Abiecit* AV, Christ., Bait. — P. 185. 7 *concupientes* vulg., Christ., Bait.; v. Vahlen. mus. Rhen. XVI p. 573 n. — P. 185. 9 *Hinc Remus* vulg.; v. Fl. ann. p. 615. — P. 185. 14 *Exspectant veluti* Vahl., Christ., Bait. — P. 185. 17 sq. *timebat Rebus, utri* vulg.; v. Peerlk. Hor. od. IV 6. 23, Linker. in Fleckeis. ann. LXXXIX p. 714 sqq. — P. 186. 13 *cognatione* vulg., *cognitione* codd., *contagione* Dav., Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 607 sq. — P. 186. 14 *animorum* om. errore Christ. et Bait. — P. 186. 32 *Et quidem* v. ad Tusc. p. 442. 27 sqq. — P. 187. 2 *e* cod. V, Bait., vulg. *ex*, om. cett. codd., Christ.; v. Fl. ann. p. 617. — P. 187. 16 *[vaticin. cum somniis]* Dav., Bait. — P. 187. 34 *quo de genere — prol. sunt* J. E. Meyero auctore transp. Bait. in p. 188. 2. — P. 188. 13 sq. *[Antiphontis]* Bait. — P. 188. 14 *oracul.* cod. A, *oracl.* cett., Christ., Bait.; v. ad p. 105. 6. — P. 188. 15 sq. *[sunt enim — poetarum]* Kaysero auctore Bait. (Fl. ann. p. 612), *vatic. sunt expl. [ut gramm. poet.]* Christ. — P. 188. 21 *quicquam* Madv., *quid* codd., Christ. Bait. — P. 188. 29 *tum* scribendum videtur; cf. p. 304. 12. 311. 11, ad Acad. p. 18. 6. — P. 189. 18 *diligend.* codd. AH, Christ.; v. Fl. ann. p. 617

ext., ad fin. p. 105. 13. In hoc vol. codd. sine ulla varietate habent *delig.* p. 146. 1, 200. 18, 208. 36, 291. 3 et 27, 293. 9, 294. 26 sq., 295. 19, 302. 28, 307. 36, 310. 8 et 30, 333. 26; p. 208. 29 in AH, 209. 3 in AB est *dil.*, p. 290. 36 in pa limps. *adiectis* superscr. *i* pro *aut delectis*, p. 291. 12 *delecti* superscr. *i*, 313. 29 *digendum* superscr. *li*, 371. 27 vel *delegere* vel *deligere.* — P. 189. 19 *toto fusa* (aut *diffusa*) *mundo* minus dubitarem scribere, nisi idem *confusa* testatum esset etiam p. 208. 30. — P. 189. 28—31 *Qua ille — proficisci* * * Christ., Bait., alii aliter; v. Fl. ann. p. 615. — P. 190. 11 sq. *[armis] — proelio* all., Bait., *armis — [proelio]* all., Christ.; v. Fl. ann. p. 612 sq. — P. 190. 21 *tradidit* scr., *tradet ita* codd., *tradet* Dav., all., *tradit* Christ., Bait. — P. 190. 25 sq. *et ad astrorum* om. et *reliquorumque signorum* post *et ad extorum* transp. Hotting. et Bait. Exta non videntur proprie esse in numero signorum. — P. 192. 12 *sequentur* Dav., Bait.; v. ad Tusc. p. 416. 19. — P. 193. 23 sq. *†liberi* Christ., *liberi [incitati]* de Christii sent. Bait., *libere* Dav., all. — P. 193. 25 *[animi]* Man., Christ., Bait.; v. Vahl. de legg. p. 73. — P. 194. 17 *aeque* Buechel., Ribbeck., *que (quae)* codd. — Ib. *atque* iidem e codd., *aeque* Scalig., Christ., Bait. — P. 194. 30 *Sed* Ciceroni dedit Bait. — P. 195. 8 *exclusa* Turneb., vulg., *exclusam* codd., Christ., Bait. — P. 197. 3 *[rebus]* Ern., Christ., Bait., all. *libris. Edere* non videtur significare 'herausgeben', sed proferre, exponere; cf. p. 411. 27. — P. 197. 6 *plene* all., fort. recte. — P. 200. 5—14 v. Fl. ann. p. 619, Madv. de fin. p. 181. — P. 200. 9 *autem* Davis., all., *aut non* V, *aut* AB, Christ., Bait., *ut* H. — P. 200. 30 *ratis* e codd. ABH Christ., Bait., p. 201. 6 e solo A. — P. 202. 11 sq. *persecuntur* et v. 22 *secuntur* ex H Christ., 158. 15 ex BH, at non ex iisdem 192. 12, aut ex omnibus aut ex opt. 158. 15, 210. 35, 254. 11, 266. 25, Halm. p. 301. 23 (non 374. 4), id. et Vahl. 422. 9, 427. 37, 438. 29, Bait. II constanter *sequuntur*, ed. I p. 85. 4 et 18 (BH *sec.*), *sec.* ex ABV 111. 36, tacit. 129. 4, 137. 31; *locuntur* 375. 37 (var. codd.), 390. 23. — P. 202. 30 *si* Kaemmerer. progr. Oels. 1865 p. 13; v. ad p. 105. 26. — P. 203. 21 *[L. Iunio — consulibus]* Mosero auctore Baiter. haud scio an recte. De *Claudio*, non *Clodio* v. ad p. 222. 12. — P. 203. 26 *Trasumennum* scr., *trans sumennum* cod. A, *trassumen* * * * * B, *trassummenum* H, *Trasumenum* vulg.; cf. p. 49. 32. — P. 203. 31 sq. *mutari enim fata non possunt* codd. et edd. habent v. 29 post *exercitus*; v. Fl. ann. p. 625. — P. 204. 9 *superioris* codd. AB, Christ. — P. 205. 3 sqq. ut nos (Fl. ann. p. 621 sq.) Baiter., vulg.: *haruspices, cum — dixerunt? Addunt.* — P. 205. 27 sq. *[aut acceptos]* Rath., Bait. — P. 205. 28 *Artificiosa* codd. AB (Fl. ann. p. 609 in.), *Artificiosae* vulg. — P. 206. 16 *conlatum*

Lamb., all., Bait., *conlata* codd., vulg. — P. 206. 30 interpunxi ut Baiter. (Fl. ann. p. 619), vulg. *pulmo?* De *naturali* v. ad Tusc. p. 360. 21. — P. 207. 4 *tantum* Ern., Bait. — P. 207. 14 *est* Madv. fin. p. 531, Bait. (Fl. ann. p. 621), *esset* codd., vulg.; cf. p. 181. 12 sqq. — P. 208. 8 *senescente* v. Fl. ann. p. 623, *senescentes* codd. et edd. — P. 208. 37 *inventum iri* Dav., Bait. — P. 209. 4 *[tristissuma]* Hotting., Bait., *primae victimae* Madvig. — P. 209. 20 *aspexit* Mars., all., *aspexerit* codd., Christ., Bait., quem coniunctivum similiter explicant, ut qui Tusc. IV 10. 24 *inveteraverit* et *insederit* ferendum duxerunt; cf. p. 267. 11 et ad p. 11. 7. — P. 209. 27 *ortus atque obitus* scr., *interitus atque obitus* codd., Christ., Bait., *interitus atque ortus* Davis.; v. Fl. ann. p. 623 sq. — P. 210. 5 *causam* Christio auctore Bait., *casum* codd., vulg. — P. 210. 10 *servos* cod. B, Christ.; cf. p. 29. 36. — P. 210. 36 *fulgura* codd. AH, Bait., *fulgora* VB, Christ. *Fulgoribus* codd. vel omnes vel optimi p. 158. 36, 186. 2, 189. 9, 205. 30 (*fulgur.* B), 211. 17 (*fulgur.* BH), 213. 34 (*fulgur.* B), in versu p. 226. 11, semel *fulguribus* ceteri, *fulgyribus* A p. 210. 36; *fulgorum* omnes p. 192. 35, *fulgurum* 151. 5; *fulgores* (*fulgures* H) 211. 29; *fulgora* ceteri, *fulgera* A 148. 32, *fulgera* corr. *fulgora* AB 412. 37, *fulgura* in A corr. *fulgora* 413. 11; *fulgure* 211. 1 sq.; *fulguratores* (*fulgor.* B) 236. 11; *fulgurales* (*fulgor.* B) 173. 1; *fulgurante* 211. 10 sq. — P. 211. 7 *homines* Lamb., Bait. — P. 213. 4 *excogitavit* Markl., Bait., *cogit.* codd., vulg. — P. 213. 6 *ei quam* Klotz., *ei, quam* vulg.; de fin. p. 139. 32. — P. 213. 10 *arbitrari?* et v. 13 *reservatus est?* vulg., correxit Madv. fin. p. 609. — P. 214. 4 *admirat.* Bak., Bait. — P. 214. 33 *abdiderat* Lamb., *abdiderit* codd., vulg., frustra defens. a Polstero progr. Kattow. 1874 p. 9, *abdidit* Klotz., Bait.; v. Fl. ann. p. 627. — P. 215. 14 *unum in locum* Klotz., all.; v. Fl. ann. p. 606. — P. 215. 27 sq. *Leuctricis* Mars., *Leuctris* codd., vulg.; v. Fl. ann. p. 634. — P. 215. 32 *ea* post *primum* transp. Lamb., Bait., *volunt ea* codd. AV, *ea volunt* B, *volunt [ea]* Christ. — P. 216. 19 *[rerum]* Bait. — P. 216. 25 Haec rectius a prioribus editoribus distincta puto quam a Christio et Baitero sic: '*At tum — vicerant; id enim — ostentum*'. — P. 217. 11 *umor* cod. A, Bait., ut saepe in N. D., *humor* cett. — P. 217. 30 sq. *Quicquid* codd. AV, Bait., *quidquid* BH(?), Christ.; cf. p. 221. 11, 256. 36, 422. 12, 425. 31. In libris de nat. deor. Bait. tacit. scripsit plerumque *quicquid*, semel (p. 119. 15) *quidquid*. — P. 218. 17 *ei, qui quondam* Davis., *ei qui quodam* (corr. *quoddam*) V, *ei qui cum* (in ras.) A, cruce praefixa Christ., Bait., *ei, cui cum* Vahlen. mus. Rhen. XXVII p. 186, *ianitori, qui cum* Polster. progr. Kattow. 1874 p. 9. — P. 220. 6 *mensuum* codd. AV, *mensium* B, *mensum* Christ.,

Bait. — P. 220. 12 *exercitum educt.* Bait. — P. 220. 26 *responderint* codd. recte, *responderunt* edd. Idem est coniunct., qui v. 30 *conciderit* et v. 32 *potuerit*, de quo v. mus. Rhen. XX p. 479 n., 'Nachtr. zur Plaut. Pros.' p. 139 n., et similis illi Tusc. p. 290. 15 *quod sit immanis.* — P. 220. 27 *immortalis* e cod. B Christ., Bait. — P. 221. 8 *subito* Lamb., Bait. — P. 221. 11 *quidquid* e cod. V, ut videtur, Christ.; v. p. 217. 30. — P. 221. 27 *quom* semel in his de divin. libris e cod. B Christ., *quo* V, *cum* in ras. A. — P. 221. 28 *[ex eo nomen invenit]* Bait. — P. 222. 11 *augurium* codd., Bait., *augurum* Christ.; v. Fl. ann. p. 613 ex., infra p. 223. 34. — P. 222. 12] Qui recte p. 156. 13 in codd. et edd. est *P. Claudius Appii Caeci filius*, eundem hic et p. 203. 21 codd. et Christ., p. 49. 23 et 30 codd. AH faciunt *Clodium* (*dodium* H); cf. p. 167. 3. — P. 222. 31 *pascentur* C. Ph. Kayser., Bait., *pascuntur* codd., vulg.; ad p. 44. 7. — P. 222. 33 *Haec* cod. A, *hac* vulg.; p. 268. 27 *haec causae* V et A (*hae* ∗). — P. 222. 37 sqq. *pavire, terripavium — dicitur. Cum igitur* vulg.; v. Fl. ann. p. 619 sq. — P. 223. 8 *auspicium, si — liberum se ostendisse* Christ. — P. 223. 11 *invasit* Dav., Bait. — P. 223. 34 *augurium* Or. coni., haud scio an recte; v. ad p. 222. 11. — P. 224. 14—17 *Ubi ergo — esse sublata* Madvigio auctore transp., codd. et edd. habent post *augur optumus* v. 20; v. Fl. ann. p. 624. — P. 224. 16 sq. *ad urbanas res* suasi Fl. ann. l. l., *ab urbanis* codd. et edd., *in rebus urbanis* Madv. — P. 224. 20 *Et quidem* v. ad Tusc. p. 442. 27 sqq. — P. 224. 24 *iuges* cod. B, Bait., *iyges* V, *iuge*∗ A, *iuge* vulg. — P. 225. 6 *Trocmorum* all., Bait., *trochamorum* codd., *Trogmorum* Dav., Christ.; fort. *Trocumorum.* — P. 225. 17 sq. *potius totius* codd. AB (in B *potius* sup. lin.), Bait., *totius* vulg. — P. 225. 27 *Attiumne* Christ.; v. ad p. 157. 14. — P. 226. 17 sqq. vulgo sic distinguunt: *Quid? quod respondent? Non —?* cf. p. 230. 25 sqq. et 32 sqq. — P. 227. 18 *[lactens]* Ern., Hotting., Bait. — P. 227. 25 *iis* cod. A, Christ., Bait. — P. 228. 12 sq. *alicarnassius* cod. B, *halicarnasius* AV, Christ., Bait. Tusc. III 31. 75 m. est *Halicarnasus*, ad Q. fr. I 1. 25 et Verr. I 19. 49 *Halicarnassus*; cf. ad p. 179. 20. — P. 228. 15 *Chaldaicum* cod. A (sed *aic* in ras.), Bait., *chaldei cum* VB, *Chaldaeicum* Christ., item p. 231. 35 *Chaldaeicis*, ubi in A est *chaldaicis*, in VB *chaldeicis. Chaldaeic.* quodam modo tuetur Haupt. Herm. V 313 (op. III 536). — P. 228. 23 *vocantur* Mars., Bait., *vocentur* codd., Christ.; v. Fl. ann. p. 627, supra p. 11. 7. — P. 228. 27 *temporum anni tempestatumque caeli* Hotting., Christ., *tempore anni tempestatum atque caeli* Madv., Bait., fort. *temporum anni tempestatumque ac caeli*; cf. p. 5. 29. — P. 228. 37 *qualis* codd. VB, Bait., *quali* A, Christ.; v. Fl. ann. p. 135 n. — P. 230. 7 sq.

gignuntur — *nascuntur* codd., Christ., *gignantur* Christio, *nascantur* Ernestio et Christio auctor. Bait. (Fl. ann. p. 628 in.); v. ad p. 11. 7. — P. 230. 12 *conditione* Christ. tac. — P. 230. 16 *sunt* cod. A, Bait., *sint* VB, Christ., de quo et de interpunctione v. Fl. ann. p. 627; Christ.: *ubique sit, quarum rerum . . . . saepe tempestas — quod qui navigant . . . . saepe sentiunt —: haec igitur —.* — P. 231. 9 *effecisse* Ciceronem scripsisse puto. — P. 231. 13 *facile est* recte suspectum Briegero progr. Posnan. 1873 p. 21. — P. 231. 24 *dixit* Baiter.; cur non v. 25 *ceciderunt*? ad p. 16. 31. — P. 231. 29 *nascuntur* codd., Christ.; v. Fl. ann. p. 628. — P. 232. 4 *ex* del. Davis., Bait. veri simil. — P. 233. 6 *sunt* scr., ut p. 176. 35 et codd. et edd. habent, *sint* per se non intolerabile hic utrique. — P. 233. 12 *sunt* codd. AV, Bait., *sint* B, Christ. vitiose; v. p. 177. 5. — P. 233. 28 *[esse]* Madvigio auctore Christ. et Bait. non recte; v. ad Acad. p. 13. 13 et de fin. p. 126. 17, adde ex hoc vol. p. 83. 13 (18. 7, 261. 13) et de fin. III 18. 61 s. f., V 16. 45 (Tusc. IV 19. 43 et Acad. II 44. 135 ex., off. II 15. 53 ex.). — P. 233. 29 *id habet* Herelius, Bait. — P. 233. 36 *a* addidi, *non dubiis* post *rebus* add. Hotting., Bait. — P. 234. 13 *contravers.* codd., Christ. — P. 234. 17 *sint* codd., Christ.; v. p. 177. 5. — P. 235. 22 *cum aliquando* Madv., Christ., Bait. 'puncto ante *item si* (v. 24) sublato' et commate posito; v. Fl. ann. p. 610. — P. 235. 25 *dispexerit* scr. Fl. ann. p. 611 in., *dixerit* codd., Christ., Bait., *viderit* all. — P. 236. 4 *quod tam persp. sit* probabil. H. A. Koch. progr. Port. 1868 p. 41. — P. 236. 8 alterum *esse* delerunt multi, secl. Bait. nescio an recte. — P. 236. 10 *non* cod. A, *nonne* cett. et edd.; cf. fin. p. 125. 11. — P. 236. 14 *est* Halmio auctore Bait. non recte; v. de fin. p. 110. 10. — P. 236. 36 *primi cuiusque* add. Fl. ann. p. 612, *cuiusque* Christ., *ex primi versus litteris* codd. AB, *ex primis vers. litt.* V, *ex primis versuum litt.* vulg., Bait. — P. 237. 4 commata sustulit Christ. — P. 238. 2 *vaesan.* Bait. — P. 238. 7 *O sancte Apollo* codd. secutus et Ciceronis et Varronis scripsi *Apollinem* correpta altera syllaba non minus ferendum ratus quam *Alexandrum* et *Aristarchum* et *Philippum*, vulg. *O* omittunt. — P. 238. 8 *foras* pro *fera* Gruter., Ribbeck. fort. vere. — P. 238. 11 *ea ratione* coni. Fl. ann. p. 625. — P. 238. 14 *deferendae* codd., *deferenda* edd. — Ib. *edita esset* Ern. dubito an recte. — P. 238. 18 *oraculum* Baiter, p. 239. 7 etiam Christ., inviti, ut videtur; v. ad p. 105. 6. — P. 239. 5 *urguentur* e cod. A, p. 264. 20 ex A et B Bait., *urgentur* e cett. codd. Christ. — P. 239. 10 aut *inquis* scribendum aut v. 6 *vetustate* delendum putes. — P. 239. 14 *eas* Polster. progr. Kattow. 1874 p. 4 sq. — P. 239. 20 *ex* add. Bait. e marg. ed. Lamb. — P. 239. 21 *[Delphicis]* Madv.,

Christ.; v. Fl. ann. p. **613**. — P. 239. 35 *id* scr. Fl. ann p. 625, *et* codd., *et id* Schuetz., Bait. — P. 240. 16 *si moveri* vulg., Christ., *moveri si* Christio auctore Bait., fort. *cum moveri*. — Ib. sq. *significari* coni. Fl. ann. p. 625 et iam ante Davis. — P. 240. 19 *[moveri]* Fl. ann. p. **131**, Bait. — P. 240. 22 sq. *Totas* (*Tot* Schuetz., Bait.) *noct. dormimus — somniemus* Muret., Christ., Bait.; v. Fl. ann. p. 614. — P. 241. 12 *somnum* scr., *somnium* codd. et edd., quod emendatum est p. 205. 34 Marso, p. 242. 22 Halmio auctoribus; item p. 243. 18 *somno* cum Baitero e cod. A pro *somnio* (cf. p. 160. 26). *Per somnium* nemo umquam videtur dixisse, *per somnum* Cels., Curt., Suet., Ovid., Martial., all., *per somnos* non poëtae solum et Plinius, sed etiam Celsus, *per quietem* multi, ut Val. Max., Cels., Quintil., Tacit., Suet., Ammian. — P. 241. 13 *si* om. vulg.; v. Fl. ann. p. 614, cf. p. 154. 14 sqq. — P. 241. 19 *[quoque]* Fl. ann. p. 131, Bait., † *quoque* Christ. — P. 242. 6 *et* codd., Bait. (Fl. ann. p. 614), *sed* Victor., vulg., Christ. — P. 242. 20 *beneficientia* codd. A (*benefitientia*) et B, Christ., p. 177. 7 *beneficent.* idem e codd. AV (*beneficient.* BH), p. 233. 14 ex omnibus, p. 43. 28 Bait. tacit., at in offic. *beneficient.* codd. 'ubique' (Bait. p. 698. 18; v. p. 646. 36, 653. 5 et 32, 659. 17, 665. 33, 692. 13; 715. 22 nihil adnot.). — P. 243. 15 *circum* add.; v. Fl. ann. p. 625. — P. 243. 18 *somno* v. ad p. 241. 12. — P. 244. 5 *significant* vulg., Bait., *significat* codd., Christ. — P. 244. 21 *diceret* Wopkens., *dicere* codd., Christ., del. Lamb., incl. Bait.; v. Fl. ann. p. 611. — P. 244. 32 *thensaur.* codd. AV, p. 245. 8 et 9 A, *thes.* edd. itemque codd. p. 245. 5 et 6, 247. 29 et 34. — P. 245. 8 *nosceretur* Hotting., Bait. — P. 245. 14 *copone* codd. (*quop.* V), Christ., Bait.; v. ad p. 167. 3. — P. 245. 17 *Quinte. Cum* Polster. progr. Kattow. 1874 p. 4, *qui cum* B, ut videtur, vulg., *qui ** cum* A, *quidcum* V. — P. 245. 17 et 26 et, ut suspicor, etiam v. 24, quamquam hic de omnibus ut v. 26 de V tacet Christ., *ptolom.* (*pthol.*) codd., *Ptolem.* edd.; v. ad fin. p. 235. 2. — P. 245. 25 *emissi sunt* Bait., Fl. ann. p. 625 ex., *et mississet* cod. A, *exmisisset* V, *et misisset* B, *emisisse* vulg. — P. 246. 9 *Plena sunt imag. omnia* de Christii sententia huc transp. Baiter., codd. et cett. edd. habent post *fuerat* v. 8. Aliquid turbatum esse testis est vel cod. A, in quo post *imaginum* v. 11 sequitur *omnia ista. Quid ergo*. — P. 246. 27 *et corpore* seclusit, v. 29 *est* post *desertusque* add. Davisio auctore Bait. — P. 248. 1 *sympatian* cod. A, *sympathiam* cett.; cf. ad Tusc. p. 294. 29. — P. 248. 29 *praegnas* e cod. B, v. 31 *praegnatem* ex A et B Bait.; v. ad p. 160. 17. — P. 248. 33 *ista ars* e codd. interpol. Bait. — P. 249. 26 *est societas* Hotting., Bait. — P. 250. 13 *eligendae* Madv. em. Liv. p. 155 (1860) n., Bait., *eiciendae* codd., vulg.; v. ad p. 101. 15. — P. 250. 30 *non quo* Bait.; v. ad p. 114. 12.

De fato p. 252. 10 *aliis* codd., *illis* Ern., Christ. *iis* Dav., Bait.; v. Fl. ann. p. 614. — P. 253. 28 *futurum est* Madv. fin. p. 740; v. Fl. ann. p. 628, cf. ad p. 20. 20. — P. 253. 32 † *Consid.* Christ., Bait. — P. 254. 8 *[aut]* Christ., Bait., al *est*, al. *et*; v. Fl. ann. p. 612. — P. 255. 8 *a* om. codd., Christ. — P. 255. 32 *vinul.* cod. B et V corr., Bait.; v. ad Acad. p. 44. 20. — P. 256. 20 *is in mari* propterea scribendum videtur, quod sequitur *Si Fabius — Fabius.* — P. 256. 36 et 37, 258. 20 *quicquid* codd., Bait., *quidquid* Christ.; cf. p. 217. 30. — P. 257. 7 sq. *[ut si — potiturum]* Christio auctore Bait.; v. Fl. ann. p. 613. — P. 257. 23 sq. *conexionibus* pro *coniunct.* Madv. haud scio an recte; v. Fl. ann. p. 626. — P. 257. 36 *Non et venae sic cui mov.* scr. Fl. ann. p. 626, *non ei venae sic mov.* codd., *Non cui —* Hotting., Christ., *Non et ei —* Sturm., Bait. — P. 258. 22 *sint* et v. 24 *appareat* necessario scribendum esse Fl. ann. p. 628 sq. falso dixi; v. ad p. 11. 7. — P. 259. 13 *eman.* Christ., *naturae e necess. man.* Bait. — P. 259. 20 sq. *cecidit, serie certa causarum casurum* scr. Fl. ann. p. 616, *cecidisset, certe casurum* (corr. ex *causarum* cod. A, *causarum* V) codd., Christ., Bait. — P. 260. 1 *si* del., v. 2 *falsam. Eam* disting. Hotting., Christ.; v. Fl. ann. p. 615. — P. 260. 11 *etiam* sup. lin. A, om. V, Bait. — P. 260. 23 sq. † *Sequitur enim* Christ., *Sequitur enim, ut alia ab alia numq. dep., si ne cont. quid.* e Madv. coni. Bait. — P. 261. 1 *possent* Bait., Fl. ann. p. 626 sq., *possem* cod. V, *possunt* cett. — P. 261. 13 *esse dicimus* marg. Lamb., Bait. — P. 261. 18 *omnes physici inrideant nos* scr. Fl. ann. p. 611, *omnes physici inrideamur* codd., *omnibus a physicis inrideamur* all., Christ., *omnes physici inrideant* Bait., *omnes nos phys. inrideant* coni. Bremi. — P. 261. 32 *ita cum* sine interp. edd. — P. 262. 5 *futurum [esse]?* Bremi. nescio an recte. — P. 263. 6 *erit* scr. dubit., *sit* codd., *est* Madv., Christ., Bait. — P. 264. 32 *diceretur* cod. V, Bait.; v. ad p. 54. 21. — P. 264. 35 *Caesae accedissent* (ita cod. V) Christ., *caesa accidisset* Bait.; v. ad p. 133. 33. — P. 265. 4 *cepisset* Christ., Bait. — P. 265. 7 *aegro* hoc loco codd., Christ., Bait., *aegra* ad Herenn. II 22. 34. — P. 265. 8 crucem addidi; v. Fl. p. 616, Brieger. progr. Posn. 1873 p. 21 sq. — P. 265. 24 sq. *[invito Epicuro]* Bremio auctore Bait. — P. 265. 26 *Philocteta* del. vult Madvig. de fin. p. 303, quod nominativus sit *Philoctetes*, non recte, credo, nec dubitavi *Aeeta* scribere cum Baitero et Schoemanno p. 123. 22. — P. 267. 11 *sint* codd., Christ. dubit.; cf. ad p. 209. 20. — P. 268. 16 *neque* edd. fere omnes eiecerunt, defend. Christ., Bait.; v. Madv. fin. p. 597 ext. — P. 268. 24 *explicata* cod. V, *explicita* AB, Christ., Bait. — P. 268. 34 *illae* Davis., Christ., Bait. non rectius, quam si quis v. 28 *illa* in *illae* aut v. 31 *illud* in *illa* mutare velit. *Quibusdam* (v. 26)

et *quibus* (32) *in rebus* est 'in gewissen, in welchen Fällen', *illa* et *illud* 'jene' et 'jenes Resultat'. — P. 269. 5 *qua declinet atomus* Davisio auctore Baiter. — P. 270. 2 *quonam hoc modo* del. v. 4 *hoc modo* Hertz., Bait. — P. 270. 6 sqq. Verba ipsa non esse Ciceronis apparet. — P. 270. 8 *sic variatur [ita tamen]* Christ., Bait. — P. 270. 31 et 36 *acupens.* scr. (v. ad fin. p. 132. 15), *accip.* codd. et edd. — Sextum fragm. addidit Baiter e Non. 35. 5, ubi Ciceronis ex hoc libro verba intercidisse recte statuit etiam Quicherat.

De codice palimpsesto librorum de re publica ita discrepant iudicia virorum doctorum, ut, utra manus sit pluris facienda, dissentiant. Halmium quidem ac Baiterum de correctoris auctoritate nimium detraxisse cum alii iudicaverunt, tum diligenter demonstrasse mihi videtur A. Strelitz. 'de antiquo Cic. de re publ. librorum emendatore' diss. Vratisl. 1873. Ego vetustati codicis adeo nihil tribuo, ut vel in orthographia immerito magnam ei fidem haberi solere censeam. Itaque nec Halmium, si quando huius modi formae in codice reperiuntur: *adque* et *adqui*, *aput*, *aliut*, *set*, *haut*, *illut* (p. 280 32 et 34 script. est *atdomos*, p. 282. 19 *ed* corr.), *urps*, *suptil.*, *scribtus*, *aecus*, *necleg.*, *sumt.*, *oti*, *ali* et *alis* et sim., *positast*, eas amplectentem secutus sum nec infra talium rationem reddidi.

P. 272. 1 *G.* cod. non raro exemplo (v. vel p. 374. 14, 540. 21, 544. 28, 562. 2, 648. 7, 653. 20, 661. 14, 730. 34 ed. Or. II) et Halm. — P. 272. 12 *quum* Halm. hic et p. 288. 2, *quom* semel p. 342. 16. — P. 272. 16 sq. *quorum singuli — memoria* non videtur plena aut emendata oratio. — P. 273. 16 *discr.* Halmio auctore Bait.; v. ad p. 13. 14. — P. 273. 37 *sint* cod., *sunt* all., Halm., Bait.; v. ad p. 20. 20 et ad Acad. p. 71. 21. Hoc voluisse videtur Cicero: 'Principes homines, quos multos novimus, praeferendos duco eiusmodi hominibus, qui expertes sint.' Simillima inconstantia modorum p. 410. 36.; cf. ad Tusc. p. 283. 28. — P. 274. 37 *principumque caedes* scr., sine *que* Bait., *[principum caedes]* Moser., Halm., *princip. caedes*, *bellorum multorum pestes* Osann., *vel princ. caedes* Maehly Ztschr. f. d. G. W. 1867 p. 807, *princip. caedes*, *aliorum multorum pestes* Urlichs. Eos I p. 64. — P. 275. 8 *iuravissem* man. 2, *iurassem* m. 1, Halm., Bait. — P. 276. 9 *exceptare* de Halmii coni. Bait. — P. 276. 18 *posset* m. 1, Halm.; cf. p. 279. 3. — P. 277. 37 *Zmyrnae* m. 1, Halm., Bait. — P. 278. 3 *rerum publicarum* coni. Bait. et Maehly l. l., malim *rerum civilium*. — Ib. *est praeterm.* Bait., *praetermissumst* coni. Halm., *praeterm. puto* recent. man. cod., vulg. — P. 278. 5 *Tuditano cons. et Aq.* cod., vulg., *Tud. et Aq. cos.* Osann., Bait. — P. 278. 11 *oport.* v. ad p. 9. 22. — P. 278. 12 *est* om. m. 1, Halm. — P. 278. 16 et 323. 8 *nanctus* Bait. — P. 278. 17 *At vero* m. 2, Steinack. (Strelitz. p. 33), *At ut*

vero m. 1, *Tu vero* Reisig., Halm., Bait., *At tu*, *At tu vero* all. — P. 279. 3 *possit* cod., Halm.; cf. p. 276. 18. — P. 279. 19 *iis* scr., *his* cod., ut solet, et edd.; cf. p. 315. 11 sq. — P. 280. 22 *M.'* Bait., *M.* cod., vulg. — P. 280. 33 *pertinent* m. 1 et plerique edd.; v. ad p. 20. 20. — P. 281. 35 *iudicavi* Krarup., Bait., *iudicam* m. 1, *iudicabat* m. 2, *iudicabam* Mai., Halm. — P. 282. 2 sq. *astris stellisque, quae caelo inhaererent* Bait., *astellisq. caelo inhereren* m. 1, *astrisq. c. inhereren* m. 2, *astris, quae caelo inhaererent* Halm., *astris caelo inhaerentibus* vulg. — P. 283. 2 *est* Maio et Halmio auctoribus add. Bait.; ad 398. 25. — P. 283. 20 *trecent. quinq.* Bait., *CCC quinq.* Mai., all., *quinq.* m. 1, superscr. CCC m. 2, *quinq. CCC* Halm. — P. 283. 25 *superioris* m. 1, Halm. — P. 284. 24 *ipsam* om. Halm. et Bait. casu, ut videtur. — P. 285. 17 *equidem*, ut voluit Moser., scribendum esse clarius, credo, appareret, si plena esset sententia. — P. 285. 22 *[Egregie — Sextus]* Dobreo auctore Halm. et Bait., *[catus]* v. 23 Halm.; v. Vahlen. ind. lect. Berol. aest. 1878 p. 4 sq. — P. 285. 27 sq. *erat* (ita cod.) *ille de Iph. Achilles* (cod.) Osann., Vahlen., *erant illa* (cod.) *de Iph. Achillis* vulg. — P. 285. 29 sq. versus rest. Vahlen. l. l., *quid sit* cod.; vulg. *Astrol. signa in caelo quaesit, observat, Iovis Cum — beluae.* — P. 285. 32 *Atqui* Kaysero auctore Bait. — P. 286. 6 *fusa* Madv., Halm., Bait.; cf. p. 298. 34 *translata.* — P. 286. 8 *id valent* add. Alanus obs. p. 15, Bait., *id* Halm. me auctore. — P. 286. 29 *[locupletibus]* de mea coni. Bait. — P. 287. 11 sq. *quaeremus* m. 2, *quaeramus* m. 1, Halm., Bait.; cf. Tusc. I 12. 26 *Expone — tum docebis.* — P. 287. 28 *vel* del. all., Halm., *vel Graecis peritiss.* cod. — P. 288. 23 *semper deditus fueris* Maehly Ztschr. f. d. G. W. 1867 p. 808 sq. — P. 288. 27 *hominibus* Orell., Bait., *† nobis* Halm. — P. 288. 34 sq. *ingrediar* m. 2, vulg., Haupt. ind. lect. hib. 1867 p. 5 (op. II p. 361), *iamgrediar* m. 1, *iam ingred.* Halm., Bait. — P. 288. 37 *quaeretur* m. 2, *quaeritur* m. 1, Halm., Bait.; cf. p. 44. 7. — P. 289. 2 *tum demum* m. 2, Bait., seclus. Halm., *et* m. 1; cf. p. 295. 3, 316. 29, 327. 32; p. 320. 17 sq. m. 1 *tum et Romae* pro *tum fuit Romae*, p. 307. 29 et 322. 28 *ut et iam* pro *ut iam*, p. 325. 33 *et* m. 1 pro *in.* — P. 289. 16 *non* add.; absurdum esse nolle Africanum committere, ut sit illustrior ipsa res quam oratio sua, intellexit Maehly scripsitque Ztschr. f. d. G. W. 1867 p. 809 *illustrior quam illa ipsa res — oratio mea.* — P. 290. 37 *Quare* m. 2, om. m. 1, Halm., Bait. — P. 291. 9 sq. *optimum est, sed tol. tamen* scr., *optimum sed tol. tamen* cod., Bait., *optimumst, toler. tamen* Hauptio duce (op. I 193) Halm. — P. 291. 10 *ut aliud alio* all., Orelli., *et aliut alio* cod., *sed ut aliud alio* Haupt., *set aliut ut alio* Halm., *et aliud ut alio* Osann., Bait., *et ut aliud alio* Hopp. progr. Gumbinn. 1875 p. 9. — P. 291. 26 *nutu ac*

modo. Si Orelli., *nutu. Ac modo si* vulg., quod non intellego. *Modo* tamen vix tolerari potest, veri similius videtur corruptum esse ex *motu* aut *voltu* (Sen. ben. VI 7. 1). — P. 291. 32 *habebat* Heinr., Bait. — P. 292. 24 *iis*? — P. 293. 7 *ea dant [magis]* Madvigio (fin. p. 298 sq.) auctore Halm., Bait.; delevi *magis*, quod nihil aliud esse nisi primas syllabas vocab. *magistratus* e versu anteced. huc delatas existimo. — P. 294. 31 *praeesse* Bak., Bait., *praesint* mavult Halm., all. potius v. 32 *vellent*. Mihi mutando non corrigi, sed corrumpi oratio videtur. — P. 295. 3 *tum* m. 2, *et* m. 1, Halm., Bait.; v. ad p. 289. 2. — P. 296. 7 *separatim* m. 2, *separatum* m. 1, Halm., Bait. Hoc praeferri potuisse miror; talium adverbiorum hic est usus proprius, ut p. 105. 31, 411. 33, fam. II 16. 5 etc., ad fin. p. 187. 37, *privatim*, *publice*, *communiter*, *praecipue* (p. 295. 32, fin. II 33. 110 ext. vulgo corrupt.), *proprie* (Baiter ad fam. X 5. 3). Nec dissimilis est usus adverbiorum *abunde*, *affatim*, *large*, *copiose*, *modice*, *infinite* (par. 6. 49) etc. — P. 296. 12 *suis* errore videntur Halm. et Bait. omisisse. — P. 296. 13 *redigentis* edd. — P. 296. 27 *Imitemur* m. 2, *Imitabor* m. 1, Halm., Bait. — P. 296. 23 *compar.* Halm. tac., *conp.* Mai. — P. 296. 30 sq. *principia* vulg, *principium* Halm., *principiamus* (pro *princ. capiamus*) 'secunda *i* corr. in *a*' et superscr. *cipia* cod. — P. 296. 32 *pariter* Or., Halm., Haupt. Herm. IV 148 (op. III 458), om. Bait., *experti* Strelitz. p. 42., alii aliter. — P. 296. 37 *Homerus* om. Halm., Bait., *ut ait totum Ol. Homerus Homerus* cod. — P. 297. 26 *Ista* m. 2, Bait., *ea* m. 1, Halm. — P. 297. 32 *Scipio* om. m. 1, Halm., Bait. — P. 298. 10 *[si forte]* Steinack., Halm., Bait. fortasse recte; potest tamen Cicero *si forte* (Garaton. ad Cic. Mil. p. 329 sq. ed. Or., Hand. Turs. II p. 736) quasi augendae dubitationis causa addidisse, quae non magna inest in *si quando*. — P. 298. 20 *animi vere ducebat* m. 2, Reisig., Haupt. ind. lect. hib. 1867 p. 5 (op. II p. 360), *animoreducebat* m. 1, *ab animo removendam ducebat* Weissenb., Halm., Bait. — Ib. *eam consilio sedari volebat* m. 2, om. Halm., Bait., *eamque* Wolff. (v. Osann.) et Haupt. — P. 298. 22 *vides si* Halm., *videsi* cod., *vides, in an. hom. reg. si imp.* all., Bait., nam in cod. est *regalesimp.* — P. 299. 7 *Quid domi?* disting. edd.; at nemo p. 130. 6 *quid ille?*, 132. 8 *quid levitates?* (133. 1 *quid machinae?* vulg.), 159. 5 *quid Gracchus?*, 165. 11 *quid — Aristoteles?*, 174. 16 *quid bello Punico secundo?* etc.; v. ad Tusc. p. 291. 25. — P. 299. 8 *[inquit]* Christio auctore Halm. — P. 299. 10 *item* Heinr., Halm. — P. 300. 9 *post optimi regis obitum* Ciceroni dant editt., Halm. etiam *diu* v. 8, ut videtur. Ipsa Ennii verba esse non dico. — P. 300. 16 *sed deos* Bait., *et deos* cod., vulg. — P. 300. 20 *existimabant* m. 2, *existimant* m. 1, Halm., Bait. — P. 300. 33

finitimum optimo quo modo id dici genus possit, quod sit *deterrimum*, non intellego. Optimum Scipioni id videtur, quod sit conflatum e tribus (35. 54, 45. 69; cf. p. 291. 9), quod maxime probare se etiam paucis versibus ante dixit. Finitimum autem optimo vult esse regium (p. 296. 9 etc.); ergo vide, ne, cum verba *finitimum optimo* v. 32 post *genus* omissa essent, ut reliquum esset *genus et*, postea falso v. 33 scriptum sit *genus et finitimum optimo.* — P. 302. 16 *auctorem* Zell., Bait., *morem* cod., Halm. — P. 302. 25 *cedit* Maio auctore Bait., *evadit* M. Seyffert. Zeitschr. f. d. G. W. XV p. 66. — P. 303. 3 *tanquam* et v. 6 *unquam* cod., Halm. Illud nusquam in his libris, hoc bis terve e cod. Leid. A (ut *nunquis* et *quenquam*) notatum me invenire memini. — P. 303. 17 sqq. Punctum aut colon post *firmitudinem* pon. plerique editt., fuerunt etiam qui *nam* aut *enim* aut *siquidem* initio novae periodi a *quod* incipientis ponerent; in quo non intellego quid sit *quod.* Ego sic interpretor: *Haec constitutio habet aequabilitatem et firmitudinem propterea, quod, cum et illa facile convertantur et genera saepe commutentur, hoc in hac conformatione sine magnis vitiis non ferme evenit.* — P. 304. 8 sq *tuum quidem unius* Moser., Zell., Alanus 'observ. in loca aliquot Cic.' p. 15 sq., Bait., *tuum quidem munus* cod., *tuum quidem unius munus* Heinrich., *debitum quidem munus* Halm. — P. 304. 11 sq. *habeamus* Madvig., Halm., Bait. certiss. fals., ut mihi videtur. Nam etsi 'apertissime significatur nunc quidem illum statum non esse', id non significatur verbis *si habemus,* sed *etsi ne nunc quidem.* — P. 304. 12 *tum* m. 2, *tunc* m. 1, Halm., Bait.; cf. p. 188. 29. — P. 304. 21 Frustra laboret, qui in hoc versu emendando operam consumat. Admodum nihil tribuendum videtur Plinii auctoritati, recteque Ciceronem potius Lucilii versum tradidisse de or. II 6. 25 ego quoque arbitror: *Persium non curo legere, Laelium Decumum volo.* V. Lucil. Lachm. 859, Luc. Muell. XXVI 2 et XXIX 99. — P. 305. 6 *sermonis* codd., *sermonemque* vulg. — P. 307. 5 *populi Romani* Du Rieu, Halm., Bait. non recte, ut ostendit Strelitz. p. 10, *populiririginem* m. 1. — P. 307. 24 *adulev.* Bait.; v. ad p. 36. 23. — P. 308. 1 *Aboriginumve* vulg. haud scio an verius quam Halm. et Bait. — *que.* Cum bis scripta sint haec verba in cod., Halm. primum *q* superscr. *ue*, iterum *q*, Mai. 'priore loco *que*' scriptum esse testatur, altero igitur *ve* invenit. — P. 308. 17 *quis sit* m. 1, Halm., Bait. — P. 308. 35 *etiam* vulg., *iam* cod., Halm., Bait. — P. 309. 6 sq. *civitatum* m. 2, Bait., *civitatis* m. 1, *civitatium* vulg. — P. 309. 19 *genitum* m. 2, *gentium* m. 1, vulg. — P. 309. 26 sq. *a mari* m. 2, *ex mari* m. 1, vulg. — P. 309. 28 *ut* m. 2, incl. Halm. et Bait. — P. 309. 29 *absorberet* Baitero incorruptum videtur, alii multi multa temptarunt:

mare non absorberet, (*ex mari* aut *ab mari*) *adportaret, arceret* (Weissenb.), *asportaret* (Maehly Zeitschr. f. d. G. W. 1867 p. 812 et Georges Philol. XXXII 477), *arcesseret*, omnium optime, ut mihi videtur, Niebuhr. (*a mari*) *subveheret*. Sed *mari* ferendum non videtur, fort. *transmarinas subveheret*? — P. 310. 18 *honesto ortas loco* m. 2, vulg., *honeste ortas* (*hortas*) m. 1, Halm., Bait. — P. 310. 20 *[Consualibus]* Halm., Bait. — P. 310. 28 *dominatus* m. 2, *potentatus* m. 1, quod mihi non tam certum videtur ab ipso Cicerone positum esse quam editoribus omnibus atque etiam Strelitzio p. 95. Sed fortasse Cic. coniunxit *dominatum ac potentiam*, ut p. 444. 29. — P. 310. 33 sq. et 37 et 311. 17 *discr.* Bait., *descr.* cod. et vulg.; v. ad p. 13. 14. — P. 311. 8 *senatu quasi* F. C. Wolffio et Dobreo auctoribus Halm. et Bait.; sed v. Krarup. obs. crit. p. 28 (Osann.). — P. 311. 11 *Tum* Steinack., *Tunc* cod. et vulg. (v. 19 *tunc* est in Nonii et Isid. codd.); v. p. 188. 29. — P. 311. 14 sq. fort. melius disting. *et, omn. publ. rebus inst. qui* —; sed non multum interest. — P. 311. 19 *borum* m. 1, duo codd. vetusti Isid., Halm., *boum* vulg., Bait.; illud servavit etiam apud Firm. Mat. 5. 2 cod. Palat., cum scripsit *bonum*, sed *boum* 12. 8. — P. 312. 13 sq. *tam exc. praes. et prudens* Madvigio auctore Halm. et Bait. falso; v. August. XXII 7 *cum illa aetas iam fuisse doctrinis dicatur exculta, ut, quod fieri non potest, omne respueret — — resurrectionem carnis Christi atque in caelum ascensionem tamquam id, quod fieri non potest, mens humana ferre non posset eludensque ab auribus cordibusque respueret, nisi eam fieri potuisse — miraculorum signa monstrarent*. — P. 312. 20 cum *vita hominum tractata et cognita* cf. Tusc. III 14. 30 m. *perceptas penitus et pertractatas res humanas*. — P. 313. 3 *a moribus* all., Halm., *a maioribus* cod. del. *a* et *ai*. — P. 313. 17 *tentaret* Halm., *temtaret* cod. — P. 313. 18 *regeret* m. 2, Lehner., Zell., Or., Strelitz. p. 56, *gereret* m. 1, vulg.; cf. p. 340. 7. — P. 314. 11 *in quibus* m. 1, Halm. — P. 314. 17 *[his]* Halm., Bait., om. m. 1. — P. 315. 6 *enim* om. m. 1, Halm. — P. 315. 8 sq. *non solum ficta esse* m. 2, Bait., *non facta* m. 1, *non modo non facta* Halm. — P. 315. 29 *[multo]* Halm., om. m. 1. — P. 316. 2 *manibiis* Halm., Bait., *manib.* m. 1, *manubis* m. 2. — P. 316. 29 *Tum* m. 2, *Et* m. 1, Halm., Bait.; v. ad p. 289. 2. — P. 317. 10 *confirmari, defugit* m. 2, vulg., *confirmatam, fugit* m. 1, Halm., Bait. — P. 318. 3 *Postea* Vaucher 'in Cic. libr. phil. cur. crit.' II p. 158, *Posthac* vitiose Moser., *Post[quam]* Madvigio auctore Halm. et Bait. — P. 318. 19 *Tarquiniense* cod., — *si* vulg. nescio an recte. — P. 319. 6 *easque* Franck., Bait., *eosque* cod., vulg. — P. 319. 12 *centuriae cum sex* m. 2, vulg., *certamine cum et* m. 1, cum cruce Halm. et Bait. — P. 319. 14 sq. *LXXXVIIII centurias habeat,*

quibus ex cent. quattor centuriis m. 2, vulg., *VIIII centurias* m. 1, Halm., Bait. — P. 319. 23 *suum in* Madv., Bait. — P. 319. 33 *Statu — optime* Non. codd., *Statuo — optume* Halm., Bait. — P. 320. 19 *et ut* m. 2, *ut et* m. 1, *et [ut]* Halm., *et* Bait. — P. 320. 36 *prospera* e Moseri coni. Bait., *prospere* cod., vulg.; *E* pro *A* script. in cod. v. c. p. 279. 12 *hermoniam*, 283. 3 *deieceret*, 302. 10 *evadent*, 303. 3 *repiunt*, 336. 37 *nominent*, *A* pro *E* saepius etiam. — P. 321. 9 *adgnoscere* m. 2, *adq. cognoscere* m. 1, *atque* (*adque* Halm.) *cognoscite* Mai., Halm., Bait. — P. 322. 28 *ut iam* Heinr., Bait., *ut etiam* cod., *utei iam* Haupt. op. I 193, Halm.; v. ad p. 289. 2. — P. 323. 2 *vel* add. coni. Tull. Regim. 1860 p. 8. — P. 323. 6 *tripertito* Bernays. Herm. III p. 315, *peripeateto* cod., *peripatetico* vulg. — P. 323. 8 *nanctus* Bait., ut p. 278. 16; alibi *nactus*, ut 391. 32. — P. 323 *is* add. — P. 324. 1 *viginti* Non., *XL* vulg. — P. 324. 4 *fecere* Aug. Dombart., *fecerunt* Halm., Bait. — P. 324. 9 et 15 *suspition.* Bait.; it. al., ut tac. p. 128. 37. — P. 324. 25 sq. coniunct. *ostenderit* mihi suspect., in cod. est *ostenderint*; fort. *ostendere videtur*? — P. 325. 2 *ego quidem* m. 2, *equidem* m. 1, Halm., Bait. — P. 325. 8 *derigatur* Mai. 'ut ex cod.', *deregatur* 'cod. teste Du Rieu', Halm., Bait.; ad p. 26. 28. — P. 325. 14 *optinendum* om. m. 1, secl. Halm. et Bait. — P. 325. 28 sq. *consecutus* vulg., *secututusegutus* superscr. *con* cod., *consecutum* all., *secutum* Halm., Bait. — P. 326. 8 sq. *in illo consilio aeri alieno medendi* Schuetz., Bait., vel *Defuerat* vel *Defugerat* Maehly Zeitschr. f. d. G. W. 1867 p. 813. Non iam satis facit, quod olim conieceram: *nimio aeri*. — P. 326. 32 *legem* de Maii sent. all., Bait., *rem* cod., Halm. — P. 327. 9 *[legum]* Halm., Bait. — P. 327. 11 *fides est* 'probabiliter Steinack.', Bait.; v. ad fin. p. 238. 13, add. (non numero *ex quibus* —, *in quibus* —, *quorum* — partitiv., *ex quo* —) supra p. 122. 23, infra p. 412. 2, 421. 15, 429. 8, (439. 8), off. I 7. 20, 17. 54, 39. 139, III 4. 16, 31. 112 ex., Phil. VIII 4. 14. — P. 327. 32 *plebei cum patribus* m. 2, *plebi et patribus* m. 1, Halm., Bait.; cf. ad p. 289. 2. — P. 327. 34 *que* m. 2, om. m. 1, Halm. et Bait.; minime durum anacoluthiae genus. — P. 328. 4 *primo*? cf. ad Acad. p. 35. 22 et 72. 34, supra p. 58. 15, 96. 32. — P. 329. 10 sq. *[coërcet et regit beluam]* Steinack., Bait. — P. 329. 11 *volt* Halm., Bait. — Ib. sq. *ac nutu* coni. Phil. XIX p. 628. — P. 329. 29 sq. *angore, esse* scr., *angores si* Non., cum cruce Halm., Bait., *esse angores, esse miserias* Otto, *angore et miseria* Lamb. — P. 329 ext. omisi quattuor fragmenta a Baitero inclusa, sumta e Lact. inst. div. I 9, de ira 5, inst. div. VI 19 et 17, de quibus Halm.: 'Quattuor locos Lactantii Mai addidit, ei verba Ciceronis ob oculos versata esse ratus; sed facile est intellectu, quam incerta sit haec tota opinio.' — P. 330. 3 sq. sic distin-

guere solent edd., quasi verba *ut numquam* — pendeant ex illis *in uno sint cetera.* — P. 330. 5 *intuendo* Maehly Zeitschr. f. d. G. W. 1867 p. 813 sq., *instituendo* cod. et edd. — P. 330. 13 *et interi.* 'cod. teste Maio (de qua scriptura tacet Du Rieu)', Halm. — P. 332. 7 Similiorem, quam quem vulgo comparant, locum, Lact. de opif. dei 3. 1—3, attulit Haupt. Herm. IV 149 (op. III 458 sq.), Ambros. de excessu Satyri II 27: *Quid enim nobis miserius, qui tamquam spoliati et nudi proicimur in hanc vitam, corpore fragili, corde lubrico, imbecillo animo, anxii ad sollicitudines, desidiosi ad labores, proni ad voluptates?* — P. 332. 19 *incohatum* 'sic scripturam *inchoatum* in cod. m. 2 signis appositis emendatam videri ait Mai, Du Rieu tamen ea conspici negat', Halm. — P. 333. 6 sq. *res — contemnenda* parentheta visa sunt Baitero Halmio auctore, mihi non integra videntur. — P. 334. 4 *quod* cod. et edd., quod nisi pro *quot* scriptum statuas, nescio, quo modo intellegi possit. Hoc Cicero videtur dicere: 'Tot laudandarum civitatum in singulas si singulos numeremus, quanta reperiatur multitudo!' Sic institutam orationem: *Quot sunt laudandae civitates* in hunc modum persequi debebat: *tot, si singulos numeremus in singulas, viri excellentes*; sed, quoniam haec verba inseruerat: *quoniam — esse diuturna*, quodam modo a cursu deflexit. — P. 334. 12 sq. *Assurios* cod. et edd.; v. ad p. 158. 21. — P. 334. 16 sq. *verendum non est* all., Halm. — P. 334. 31 *respondentis* '4 codd. Vaticani', Buechel., Halm., Bait. — P. 335. 32 *Atqui* all., Bait. — P. 336. 12 *totam* et *utilitatis* Non., *tota — utilitates* Cic. edd. — P. 336. 37 *[Aegyptii]* Osanno auctore Halm. et Bait. — P. 337. 26 *facimus* 'expectasset' Osann., scripsit Bait.; obliqua oratio est; v. ad p. 16 31. — P. 338. 26 sq. *amplectetur* scr., *amplectitur* vulg. — P. 340. 7 scribendum videtur *geruntur*; cf. p. 313. 18. — P. 340. 13 *unum est* necessario scribendum visum est, *esset* cod. et edd.; cf. p. 181. 12. — P. 341. 2 *Ut* Heinrich., all., *Et* cod., Halm., Bait. — P. 341. 32 *autem eum* Bait. — P. 345. 27 *gerique* cod. Mon. Halmii, Dombart., *augerique* vulg. — P. 345. 35 *quia* codd., Domb., *qui* Halm., Bait. — P. 347. 10 *hoc* cod. Med. man. 1, *haec* (*hec*) m. 2, vulg. — P. 348. 8 Baiter. add Lact. inst. div. V 22. 7 *Iustus vero ac sapiens — ne cui faciat iniuriam.* — P. 348. 22 *Fabricio* Iun., Mercer., Quicherat., Christ., *†acos* Halm., *†videt* (sic codd.) *largitus acos* Bait. — P. 348. 26 sq. *sedens ille* Non. p. 522, *ille sedens* p. 68, edd. Cic. — P. 351. 5 *populi, et* Strelitz. p. 81, *populi fiet* cod., *populi. Set* (*sed*) Halm., Bait., *populari; sed* aut *et* all. — P. 351. 12 (non 9) *optumatis* cod., Halm. — P. 351. 18 *fortasse* Halm. p. 926, *fortas* cod., *regem fore, iam* Madv., Halm., Bait. — P. 352. 14 Bait. add. Vincent. Bellov. spec. hist. III 93. — P. 352. 16 *Athos Athonis protulit Cicero*

in III de re publica: Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi si quis —? edd. Cic. — P. 352. 17 *effingere* Bergk. 'Beiträge zur lat. Gram.' p. 120. — Omisi frgm. 7 Aug. civ. dei XIX 21 *Nunc est locus* e. q. s. — P. 354. 13 *terra se* Quicher., *terras* vulg. — P. 354. 14 *conficiendas* vulg. pro *concip.* — Ib. *aestiva* vulg., † *afistula* Halm., Bait. — P. 354. 18 sq. *descr.* cod., vulg.; v. ad p. 13. 14. — P. 355. 5 *et* om. Halm. et Bait. — P. 356. 9 *ipse* om. Quich. tac. — P. 356. 12 *offert* scr., vel *offerent* vel *offerrent* codd., *adfert* vulg. — P. 356. 13 *modo* om. Quich. — P. 357. 12 *Benevol.* vulg.; v. ad p. 6. 5. — P. 357. 14 *vetat* Passerat.; *inter se* tac. om. Quich. — P. 357. 29 *quidem certe* Madv. adv. II p. 245 pro *abundiente*, alii aliter. — P. 358. 12—15 *Et Graeci — nominatim diceret* primus Bait. Augustino restituit, Ciceroni dant ceteri. — P. 358. 23 *eos* (versus) *agi* recte, ut opinor, codd. et vulg., *agi* Cobet., Bait., *exagitari* Halm. — P. 358. 25 *Scipionibus* Halmio auctore Bait. — P. 359. 10 *et* ante *Aeschin.* add. vulg., om. Dombart. — P. 359. 21 *διαλεχθέντα* Halm., Bait. non bene, *ληροῦντα*, *φλυαροῦντα*, *ῥητορεύοντα* simileve quid fuisse videtur — P. 359. 26 et 360. 5 *αγεννέσι* et *ἀγεννῆ* scripsi, vulg. uno *ν*. — P. 360. 12 *derivata* vulg. — Omisi frgm. Val. Max. II 1. 10 *Maiores natu in conviviis — redderent.* — P. 361. 23 *liniamenta* Domb., *lineam.* vulg.; v. Acad. frg. 6, fin. p. 179. 33, III 22. 75 ex., N. D. p. 20. 12, 28. 24, 36. 30, 44. 26, divin. p. 154. 14, 213. 27, 240. 22. — P. 361. 35 om. frg. Val. Max. II 5. 2 *Ius civile — exposuit.* — P 362. 22 *culturam* cod. (Halm. p. 926), *cultura* vulg. — P. 363. 8 *discr.* v. ad p. 13. 14, *descr.* vulg. — P. 363. 12 *esset* Halm. (sed v. p. 926), Bait. — P. 363. 14 *sit* Mai., *si* cod., Halm., Bait. — P. 364. 18 *molestis — familias* codd., *molestias — familiis* vulg. recte, ut videtur. — P. 365. 2 *pudentem* O. Hirschfeld. Herm. V 300 sq., *prud.* vulg. — P. 365. 5 *Haec* Quicher. tac. — P. 366. 1 Bait. add. Cic. Att. VII 3. 2 *Quod si ista — de re publica libera.* — P. 367. 6 *contuderit* Roth., Maehly, *contuperit* vel *comperit* codd., *compescit* Halm., Bait., *compressit* all. — P. 367. 13 sq. *numeros — optudit* Halm., Bait., *optimatium* Bait. — P. 367. 21 *Nisi his* Quich. — P. 367. 28 *simpuvia* vulg., *simpuia* codd., *simpula* Halm., Bait. — P. 367. 30 *cappudines* codd., Bait., *cupedines* Halm. — P. 368. 16 sq. *sentit* Domb., *sensit* vulg. — P. 368. 20 *quod [id] verum esset, adfirmet* Halm., Bait. — P. 368. 21 *Indicit* inviti Halm. et Bait. — P. 369. 23 *semper* om. Halm. et Bait. — P. 370. 17 *tamen* Eyssenhardt. — P. 371. 27 *deleg.* Halm., Eyssenh. — P. 372. 20 *esse* post *extinctos* add. Halm. et Bait., om. Eyssenh. — P. 372. 21 *ii* Halm., Bait. — P. 373. 6 *[humanum]* Halm., Bait. — P. 373. 20 *a* add. Madvig. adv. II 443. — P. 374. 33 *praecipitatur*

Halm., Bait. — P. 375. 26 *angusta* Halm., Bait. — P. 375. 21 *vestrum* et 37 *vobis* Halm., Bait. — P. 376. 15 *descr.* vulg.; v. ad p. 13. 14. — P. 376. 30 *dederis* Halm., Bait. — P. 377. 19 *de se moretur* Halm., *se ipsum movet* Bait. (ut Tusc. I 23. 53), *sepse movet* scripsisse videtur Cic., ut p. 378. 3.; v. p. 393. 5. — P. 377. 22 *Principio* Halm. — P. 377. 23 *e* Bait. — P. 377. 32 *et* om. Halm.; v. ad Tusc. p. 299. 23. — P. 378. 3 *se ipsa mov.* Bait.; v. ad p. 377. 19. — P. 378. 30 frg. 5—7 et 11 Halmii et Baiteri, Amm. Marc. XV 5. 23, Aug. civ. dei I 16, interpr. Cruq. Hor. IV 8. 17, Petr. Mag. de polit. scient. in Maii coll. Vatic. II 608, omisi. — P. 379. 17 *se ipsa* debebat certe scribere Seneca; v. Seyff. Lael. p. 325 ed. II — P. 379. 25 *par* Maehly, *operae* vulg., Halm., *opis* Vahl., Bait. — Frgm. 8 et 9 add. Baiter. — P. 379. 29 *aestimat.* Bielowsk., Baiter.

De libris de legibus optime meritus est hac aetate Joh. Vahlenus cum denuo excutiendis opt. codd. Leidens. A et B. tum emendando. Dissentio ab eo de cod. Heins., quem ille tam parvi facit, ut raro eius mentionem iniciat, ego nusquam neglegendum censeo, nedum, quae is propria habet, 'arbitrio correcta' concedam. Enumeravi infra omnia, in quibus haec editio ab Halmii, Baiteri, Vahleni edd. differt, praeter orthographica quaedam (acc. et nom. plur. in *es* et *is*, dat. et abl. plur. in *is* aut *iis*, gen. in *i* aut *ii* desin., *obprim.*, *optin.*, *adcur.*, *expect.*, *adscend.*, *necleg.*, *sumt.*, *libenter*, — *umus* et sim. *Quom* constanter posui, in primo libro multo, in altero paulo saepius quam *cum*, in tertio semel vel expressum vel leviter depravatum in codd.). Quae Huschkius in III. edit. 'iurisprud. Anteiust.' vel novavit vel assensu comprobavit, non omnia commemoravi.

P. 381. 2 *Si* all., Vahl., *sin* codd., *Si enim* Dav., Halm., Bait. — P. 381. 11 *dicatur* codd., Vahl., *dicetur* Halm., Bait. — P. 381. 18 *potuerunt, Mariana arbor non poterit* Eussner. Fleckeis. ann. 1877 p. 621, sim. alii, haud inscite. — P. 381. 23 *[quercum]* all., Halm., Bait. — Ib. *vocabunt* Klotz., Halm., Bait., *vocant* codd., Vahl.; cf. p. 44. 7. — P. 381. 24 *haec* codd., Vahl., *hoc* vulg.; cf. ad Acad. p. 66. 1. — Ib. *iam non* vulg., *non iam* Halm., Bait. — P. 382. 4 *certen non* Camer., Vahl., *certene non* vulg., Halm., Bait., *certen* om. *non* codd. AB, *certe non* H. — P. 382. 8 *verumne sit, ut* Rath., Bak., Vahl., *verumne sit* codd. (*ne sit* in A in ras.), *verene* Halm., Bait. — P. 382. 12 *sint* codd. AB, Vahl., *sunt* H, Halm., Bait.; v. ad p. 20. 20. — P. 382. 23 sq. *omnia ad veritatem, Quinte* Vahl., *ad veritatem cuncta* Halm., *ad veritatem, Quinte* Bait. — P. 382. 30 *vel* codd. BH, Vahl., *et* A in lit., Halm., Bait. — P. 382. 34 *tuis* cod. B *t* corr. et corr. A (*queui* del. *ui* et superscr. *tuis*, om. H et edd.; *litteris* codd., Vahl., *in litteris*

Halm., Bait. — P. 383. 7 *ieiunius* Ursin., Vahl., *iucundius* codd., *iniucundius* Davis., Halm., Bait., *iucundi*, *incomtius*, *inconditius* all. — P. 383. 11 *aetati* Lamb., Bait., Vahl., *aetate* codd., Halm. — P. 383. 16 *belli* verum videtur Vahleno, *Gellius* all., Halm., Bait., *Valerius* coni. H. Jordan. Herm. VI 209. — Ib. *Coel.* cod. A, *Cael.* BH(?) et edd.; v. ad p. 49. 32. — P. 383. 21 *multa, sed inepta elatio, summa inpud.* Momms., Bait., *multas et* (superscr.) *ineptus datio summam inpudentiam* codd., cruce praef. Halm., *multa, in epistulis relatis summa impud.* Nipperd. opusc. p. 406; cf. Jordan. Herm. VI 208 sq., H. Peter. histor. rel. I p. CCCXLII. — P. 383. 35 *capiat* codd. pr. man., Vahl., *capiatur* corr., vulg. — P. 384. 5 *illum memorab.* cod. H, Bait. fort. recte (v. Fleckeis. ann. p. 137), *illum divinum et mem.* Vahl. — P. 384. 23 *cessationem* cod. B, corr. A, H in marg., Vahl., *cessionem* A pr. m., H, Halm., Bait. — P. 384. 35 *remiserat* Lamb., Halm., Bait., *cecinerat* (— *ant*) codd., *remissius cecinerat* Vahl., *leniverat* Hermann., Huschk., *numeros cautius cecinerat* Urlichs. mus. Rhen. 1878 p. 154. — P. 385. 6 *experiend.* codd. AB, Vahl., *experiund.* (tamquam e codd. AH) Halm., Bait. — Ib. *censeo id* codd., Vahl., transp. alii *id*, Urlichs. l. l.: *Id quidem, si.* — P. 385. 29 *ad Lirem* Bak., Vahl., *adirem* codd. AB, *adire* H, ut videtur, *[adire]* Halm. et Bait. — P. 385. 36 sq. *[quamquam — necessarium]* Reifferscheid., Bait. — P. 386. 3 *populo praestare* cod. B, corr. A, in marg. H, vulg., *populum praestare* AH, *populo †praest.* Bait., *populo . . . [praestare voluerunt]* Reiffersch., *populo praestare se* Huschk., *praesto esse, ad populum praestare* etc. all. — Ib. sq. *in cognitione — in usu* vulg., *incogniti de — in usu* codd., *ut cognitione — ita usu* Halm., Bait. — P. 386. 10 *quaeris* Rath., Halm., Bait., *quaeres* codd., Vahl. — P. 386. 15 *Cretae* codd. BH, Vahl., *Crete* A, Halm., Bait. — P. 386. 20 *disputat* Turneb., Vahl., *disputans* codd., *disputavit* Klotz., Halm., Bait. — P. 386. 25 sq. *si ullo in genere disputandi, in hoc ista patef.* Halm., *nullo in gen. disp. magis patef.* Bait., *nullo in gen. disputando posse ita patef.* Vahlen., *disputando non ista* Urlichs. mus. Rhen. 1878 p. 154. — P. 386. 27 *a natura* cod. H, *a* om. AB, Halm., Bait., Vahl., item p. 392. 31. — P. 387. 9 *discr.* scr.; v. ad p. 13. 14. — P. 387. 20 *[in]* Madvigio auctore Halm., del. Bait., defend. Vahlen. — P. 387. 21 *Eadem enim* Huschk. — P. 387. 22 *perfecta* de Vahleni sent. Halm. et Bait. veri simil. — P. 387. 27 *dilectus* scr., *detectus* cod. B, *intellectus* superscr. in B, in rasura in A, *delectus* H, ut videtur, et vulg. *Dilectus* codd. et edd. p. 295. 33, 450. 15; 119. 33 AB *dil.*, VH *del.*, in officiis variant codd., sed paene nusquam non optimi *dil.*; v. ad Acad. p. 105. 13. — P. 387. 31 *prudens* Halm. et Bait. errore. — P. 388. 7 *adscribi* codd., *adscribito* Halm., Bait. — P. 388. 16 *[natura]*

Lamb., Halm., Bait., tuetur Vahl. — P. 388. 25 *libri* Victor., Vahl., *li* codd. (*caput li* A, *capitli* B, *capituli* H), *viri* Ald. nep., Halm., Bait. — P. 388. 36 *adul.* Bait.; v. p. 36. 23. — P. 389. 1 *eaque est* Madvig. emend. p. 7, Bait., Vahl., *estque* Halm. — P. 389. 4 *ratio communis est* R. Stephan., Bait., *ratio est communis* Bak., Halm., *par et communis est* coni. Vahl. — P. 389. 8 *[inter eos]* all., Halm., Bait. nescio an vere. — P. 389. 11 *discr.* cod. A, Halm., Bait.; v. ad p. 13. 14. — P. 389. 12 sq. *deo ut iam* cod. H, *deutiam* B, *de* * * * * * A, *deo: est igitur* Halm.; *existimanda sit* all., Bait., *mundus sit* Vahl., *universus sit* Feldhueg. — P. 389. 20 *[nimirum ita sunt, ut disputantur]* Wyttenbach., Halm., Bait. — Ib. sq. *[cursibus]* Mosero et Halmio auctt. Baiter. — P. 389. 34 *[agnoscat]* Halm., Davisio auctore del. Bait., *cognosc.* cod. H et corr. *agn.* B, *ac noscat* all., Huschk. — P. 389. 35 *in genere* Davis., Bait., Vahl., *ingenio* codd., *in ingenio* Halm. — P. 390. 7 *perspicuum est* Bak. (qui etiam Tusc. V 39. 113 *quod credibile vix esset* corrupit; cf. p. 128. 9), Klotz., Halm., Bait., sed Bak. et Halm. *quarum* —, Bait. cum Davisio *quas persp. est.* — P. 390. 13 *sed ei* Bak., Halm., Bait. — P. 390. 15 *inchoavit* all., Halm., Bait., *enudavit* codd., *et donavit* Vahl., *obsc. set necessarias int. ei donavit* Huschk. — P. 390. 18 sq. *et ad caeli* cod. H, Halm., Bait., *et* om. AB, *ad caelique* all., Vahl. — P. 390. 22 *nimis* codd., Vahl., Haupt. op. II 457, *nimi* Halm., Bait., all. aliter. — Ib. *simus* cod. H, Bait., Vahl., *sumus* AB, Halm. — P. 391. 18 *essent* all., Vahl., *sunt* codd., vulg. — P. 391. 32 *ducem naturam* man. rec. marg. H, Halm., Bait. — P. 391. 37 *naturalis boni* A in ras., *natura libronae* B superscr. *lis boni*, Vahl., *naturali bono* H, vulg. — P. 392. 1 *levitate enim et suavitate delectans sic* Turn., Lamb., *levitatis enim et suavitatis est enim et suavitate delectans sic* cod. H, *levitatis est* (in B corr. ex *es*, in A superscr.) *enim et suavitatis* (in A tantum spatium ras., quod verba *est enim et suavitate* capiat) *delectans sic* AB (in archetypo igitur idem fuit, quod in H), *levitate est enim et suavitate delectans: sic* Vahl., *levitatis enim et suavitatis* * * * *delectans, sic* Halm. et Bait. (hic cruce praefixa), *lenimentis suavitatis suae et blanditiis animos delect.* Reiffersch., *ingenita est enim et suavitate delect.* Huschk. — P. 392. 3 *inscitia* codd., Vahl., *inscientia* Lamb., Halm., Bait. — P. 392. 15 *[quos maleficos]* Reiffersch., Bait. — P. 392. 19 *meliores omnes* Reiffersch., *omnis meliores* Bait., *homines mel.* coni. Halm. — P. 392. 22 *alium cum alio* Huschk. — P. 392. 25 *ius* add. Pearc., vulg., *quod dicam naturam* sic codd., * * *esse* Vahl. lacunam sic fere expl.: *ingenitum quidem nobis natura*, similiter Huschk. — P. 392. 31 *a natura* cod. H, ut p. 386. 27, *a* om. AB, Halm., Bait., Vahl. — P. 392. 32 *ergo etiam* Bait.; v. p. 111. 19. — P. 392. 35

—393. 1 *[recteque — locus]* Reiffersch., Bait. — P. 393. 1 *de amicitia locus* om. lacunam significans Halm., *Unde enim illa Pythagorae iam* (*pythagoraeia* codd. AB pr. m., *phitagorea* H) *trita vox de amicitia* * * *locus* Vahl. haec fere intercidisse ratus: *nimirum huic communioni est in hominum societate, non solum in amicitia.* — P. 393. 2 *benivol.* codd., 'ut semper', Vahl.; v. ad p. 6. 5. — P. 393. 5 *sepse* Bait., Vahl., *sepe* cod. H, *sese* in ras. A, *sese*, sed altera *s* in ras., B, vulg.; cf. p. 377. 19. — P. 393. 15 *iis* all., *his* codd. AB (*siis* H), Halm., Bait., Vahl. — P. 393. 16 *effici videtur* Haupt. ind. lect. hib. 1867 p. 3 sq. (op. II 359), *Attico nescio* coni. Vahl. coll. Att. VI 2. 8, *an Attico nescio* Huschk. (debebat, ut opinor, *mihi quidem — videtur*), *Attico* del. Bait. — P. 393. 21 *communemque* B superscr. *que*, vulg., Vahl., *communem* AH., *et communem* Klotz., Halm., Bait. — P. 393. 22 *[et benevolentia]* Halm., *benivol.* e codd. Vahl.; v. ad p. 6. 5. — P. 393. 29 *distincta* cod. B corr. ex *deticta*, Vahl., *distincte* H, *detecta* in litura A, *distincteque* vulg., *† detecta* Halm., *dissecta* Madv., Bait., *et adstricte*, *et electe* all., *disiecta* coni. Halm. — P. 393. 32 *Et* codd., Vahl. (v. Feldhueg.), *Aut* Lamb., Halm., Bait. — P. 393. 37 *stabil. urbes* (Turneb.) *sanandosque* (Feldhuegel.) Vahl., *stab. uires* (*iures* H) *san.* codd., *stabiliendas* * * *iure sociandos* Halm., *stabil. iure et san.* Madv. op. II 142 n., Bait. — P. 394. 17 *his* cod. H, vulg., *is* (*Is* A, *is* superscr. *i* B) cett., *iis* Halm., Bait., Vahl. — P. 394. 29 *nimias* corr. (ex . *mis*) B, in ras. A (*rationes. dabit* H), vulg., Vahl., *miseras* Dav., Halm., Bait. (Fl. ann. p. 272). — P. 394. 31 *illius* codd., Vahl., *ullis* Dav., Halm., Bait. — P. 394. 32 sq. *in deos inpiet.* Reiffersch., Bait., Vahl., *impietatum* vulg., Halm., Huschk. — P. 394. 36 *sed eos agitant insectanturque* Bak., Halm., Bait., *ut eos agitent* (AB, *agitant* H) *insectanturque* codd., *sed ut eos agitent insectenturque* Rath., Vahl. — P. 395. 9 *[si poena]* Halm. — P. 395. 11 *aut* codd., Vahl., *atque* Ern., Madv., Halm., Bait. — P. 395. 19 sq. *faciet* (*facit*, sed *it* in lit., A, *facti* corr. *faciet* B) *et metietur* (*et mentietur* AB, *emetietur* H) codd., vulg., *facit et metitur* Victor., Vahlen. futurum ferri non posse putans. Ego de usu futuri longe secus existimo; cf. ad p. 381. 23 et 44. 7. — P. 395. 28 *sita* codd., Vahl., *scita* all., *sancita* Ern., Halm., Bait. — P. 395. 29 *sint* codd. BH (*sent* A), Vahl., *sunt* R. Stephan., Halm., Bait.; ad p. 16. 31. — P. 395. 34 *indemnatum* add. Vahl., *[aut indicta causa]* Feldhueg. auctore Halm., Bait. — P. 395. 36 *quo* cod. H, vulg., *quoi* Halm. propterea, quod est in B et fuit sine dubio in A *quod.* — P. 396. 7 sq. *ea quae pr. ut. constituitur, et utilitate illa* scripsi, *eaque quae — const., utilitate illa* (*alia* R. Steph., Madv., Bait.) vulg., *ea quae* cod. A, *rea quae* B, *eaque* H. — P. 396. 10 *virtutes omnes* vulg. add.,

tollentur * * Vahl. ita suppl.: *virtutes omnes, quae in hominum societate cernuntur.* — P. 396. 16 *tollentur* Lamb., Bait., Vahl. — P. 396. 22 *Quae* codd. AB, Halm., Vahl., *Quod* H, Bait. — P. 396. 23 *eorum* cod. H, vulg., *quorum* (corr. *eorum*) AB et Vahl. ('tenui primitivam scripturam', inquit, 'referoque hanc relativam sententiam ad apodosin.'); v. ad p. 40. 27. — P. 396. 31 sqq. Vahlenum secutus sum, nisi quod is *et* retinuit et *ut* addidit, ego *et* mutavi in *ut*; *et comm. — inchoavit, honesta — ponuntur* codd., *et comm. — inchoarit, ut hon. — ponantur* vulg., cum cruce Halm. et Bait. — P. 397. 10 *iudicabitur. An arboris aut equi* (*eculei* Madv.) *ingenium natura probabimus, ingenia iuv.* Madv., Halm., Bait. — P. 397. 12 *at si ea non aliter* Huschk. — P. 397. 14 *laudabile bonum est, in se* codd., Vahl., *laudabile est, bonum in se* Klotz., Halm., Bait. — P. 397. 20 *diiudic.* cod. H, A e corr., vulg., * * *iudic.* B (fuit *iniud.* vel *iuiud.*), *iudic.* Vahl. — P. 397. 26 *scena* (superscr. *h*) cod. A, Vahl., *s.ena* superscr. *ch* B. — P. 397. 27 *a vero* vulg., Bait., *ad* vel *at vero* codd. pr. m., *ab vero* Halm. (cf. p. 402. 16). *At vero animis* all., Vahlen. coni. *a vero. At vero.* — P. 398. 4 *sin ea* Dav., Vahl., *sit* (corr. *sic* B, *sic* in ras. A) *in ea* codd., *si iustitia* Halm., Bait.; v. ad p. 105. 26. — P. 398. 7 *benigna* codd. deter., *benignus* opt. codd., Halm., Bait., Vahl., hic conf. v. 30 *esse petulantis.* — P. 398. 12 sq. *suapte vi* all., Vahl., *sua sponte* plerique edd. — P. 398. 18 sq. sine cruce Halm. et Bait., *si non cum ipsum* all., Vahl. — P. 398. 25 *est* Lamb., vulg., om. codd., Vahl.; cf. p. 283. 2, 423. 24, 439. 8, 442. 16; 70. 25, 403. 16, 426. 12, 449. 6. — P. 398. 32 *pudet etiam* codd. AB, Bait., Vahl., *inpudica* H, *crubescunt. Pudet iam* Madvig. op. II 143, Halm., *erubescunt etiam loqui* Heydenreich. act. soc. phil. Lips. II 495 sq. — P. 398. 33 *At* A. W. Zumpt., Reiffersch., Bait., Vahl., *Ac* codd., vulg. — P. 398. 34 *vitato honestum* Eussner. in Fleckeis. ann. 1877 p. 22, *mutatum* cod. A, *nutatum* B, *notatum* H, *† ullum — mutatum* Halm., *vitium vitari nisi vitio ipso mutato* Halmio auctore Bait., *qui neminem ullum iudicium multare nisi vitio ipso notatum* Vahl. — P. 399. 1 sq. *eius natura* codd. dett., Vahl., *eo natura* codd. AB, *eo* H. Bait., Halm. — P. 399. 6 *perspici* codd. dett., Bait., *percipi* ABH, Halm., Vahl. — P. 399. 12 *virtute* cod. H, AB corr., Bak., Feldh., *virtutem* AB pr. m., Halm., Bait., Vahl.; incerta res. — P. 399. 15 sq. *valitud.* cod. A, Vahl. semel, *valet.* p. 400. 31, 405. 20 (p. 176. 23 cod. H, 241. 12 VB *valit.*). — P. 399. 16 *perparva* codd., vulg., *per se parva* Halm. — P. 399. 17 *certum* codd. BH, vulg., *certe* A m. 1, Halm. — P. 399. 24 sq. *prolaberer* edd., *libenter enim faciebam, frater, quod in ista oratione tecum prolabebar* H. A. Koch. progr. Port. 1868 p. 43. — P. 399. 29 *[id]* Halm., in cod. A sup. lin. — Ib. *Quia me* dett.

codd., *quam* opt. codd., *Quoniam* Halm., Bait., Vahl. — P. 399. 32 *in Graeciam abisset venissetque Athenas* Halm., *in Graeciam venisset essetque Athenis* Vahl. et Jeep. progr. Guelferb. 1868 p. 17. — P. 399. 33 *ipsisque* (i. e. *iisque auctorem fuisse, ut ipsi*; cf. ad Seyff. Lael. p. 448) dett. codd., Bait., Vahl., *ipse isque* ABH, *iisque* Halm. — P. 400. 1 *si posset arbiter* (v. *iudex*) *ipse inter eos conv.* Reifferscb. mus. Rhen. XVII p. 289. — P. 400. 9 *et quo* Halmio auctore Bait.; v. ad Seyff. Lael. p. 198 sq. — P. 400. 10 *nisi quod honestum esset nihil esse putarit bonum* Vahl. — P. 400. 12 *at* opt. codd. (*sat* AB), Reiffersch., Bait., Vahl., *ac* vulg., *Non parvam vero contr. dicis, set eam* Huschk. — P. 400. 27 *essetque* cod. A in ras. (in B superscr. *que*, om. H), vulg., *et esset* Halm., Bait. — P. 401. 1 *voluer.* codd.; forsitan aliquis malit *votuer.*, sed *nol.* praefero, item p. 430. 24. — P. 401. 10—15 *[Sed certe — vivere]* cum alii, tum Halm. et Bait. (Madv. emend. p. 57). — P. 401. 11 *e virtute* A. W. Zumpt., Bait. recte, ut videtur. — P. 401. 23 *Q. Nec Lycurgi* vulg., *nec* superscr. in codd. AB, *neq;* H, *te Lyc.* (*luc.*) AB, Vahl. — P. 401. 34 *sit sap.* vulg., *sap. sit* Halm., Bait. — P. 402. 8 sq. *temptarit totumque perspexerit* Ern., Bait. — P. 402. 16 *ab corp.* Halm., quod in cod. B *ad*, in A *a corpo* in ras. scriptum est; cf. p. 397. 27, 403. 11; Fl. ann. p. 270. — P. 402. 23 *selig.* Vahl. Herm. 1875 p. 458 sq., *bonas eleg.* cod. B, *bona* elig.* A, *elig.* vulg. — P. 402. 27 *recursura aliquando* Eussner. Fleckeis. ann. 1877 p. 622, *recura quando* codd. AB corr. *recurrant* (*recurant* B), *recurrant, quando* vulg., *recursura, quando* Vahl. — P. 402. 28 *iis* all., Vahl. (*is* codd. BH), *his* A, vulg. — P. 402. 30 sqq. *non omnis* codd. AB, *non hominis* H (*humanis*?), *non unius* vulg., *non his* Vahl.; *circumdatum moenibus loci* del. *popularem alicuius definiti* vulg., Halm., *circumdati moen. loci* Bak., Bait. — P. 403. 11 *ab flag.* Halm., *ad* codd. AB; cf. p. 402. 16. — P. 403. 16 *quidem est* Halm., *vere est* v. 17 Feldhueg.; cf. p. 398. 25. — P. 403. 23 sq. emend. Vahl., *vero* cod. H, *revero* AB, *ipse* pro *pie* ABH, *Tu vero facis recte et merito et ipse* Halm. et Bait. — P. 404. 4 *id illi* Dav., Vahl., *et illi* cod. A ante ras., *id, opinor* all., *hoc illi* Lamb., Halm., *hoc, opinor* Bait. — P. 404. 7 *sive aut quid* codd. (A *aut* mut. in *ali*), Vahl. coll. locis, in quibus est *aut scribo aut lego*, *sive aliquid* Halm., *sive quid* Bait. — P. 405. 12 *amoen. et salubr. hanc* cod. H, *am. hanc et sal. hanc* AB (*et* superscr.), *am. hanc et salubr.* Halm., Bait., *am. hanc et sal. [hanc]* Vahl. — P. 405. 14 *Tite* Gulielm. (ut p. 382. 17 et 29, 418. 32, 427. 13 et 20, 439. 4, 444. 12), *ita* codd., Vahl., del. Bait., secl. Halm. — P. 405. 25 *recte delectet* Vahl., '*si quidem* ut haberet quo referretur et propter Attici responsum.' — P. 405. 28 *puto esse* Halm. propter ras. in A, in qua 'satis certo agnosci *cur* fuisse' Vahl.

testatur. — P. 406. 1 *sepulcra* Halm. tamquam e codd. BH, Vahl. tac. *sepulchra*. *Sepulcr.* praeterea Halm. tac. p. 426. 24 (Vahl. *sepulchr.* ex A), 427. 15 ('sine *h* h. l. A', Vahl. ex B *sepulchr.*), Vahl. 428. 34 ex A (Halm. tac. *sepulchr.*, quod Vahl. testatur esse in B. v. 33 uterque *sepulchr.*), ceteris locis multis uterque *sepulchr.*, Bait. semper *sepulcr.*, itaque tac. edd. p. 125. 16 sq., 126. 24. — P. 406. 5 sq. *id est, ut ego* de Vahleni coni. scr., *idem ego* codd., Halm. cum cruce, Vahl., *id enim ego* Goer., Bait. — P. 406. 17 *iussit et* codd., Bait., Vahl., *iussisset* Halm. — P. 406. 18 sq. *a qua excepti* Bak., Bait., Vahl., *in quam recepti* Halm. — P. 406. 20 *qua* (*quam* cod. H et A pr.) *rei publ.* — a multis varie temptatum recentioribus fere sanum videtur (v. Vahl. p. 86). — P. 406. 25 *prosus* Halm. ex A^1 B^1, v. p. 411. 18, 414. 10, 442. 5, 449. 29; p. 415. 28 *porsume*, 421. 33 *postratae* idem cod. A. — P. 406. 26 sq. *habet — putat* edd. fere omnes praeter Vahl. et Huschk. (is *set unam*) del. — P. 406. 31 *uti iam* Vahl., *utinam* codd., *ut iam* vulg. — P. 406. 35 *Etenim* Lamb., vulg., *ut enim* codd., Vahl. — P. 407. 10 *is quem* malim. — P. 407. 27 *rationis eius* Vahl., *sermonis eius* codd., *eius* Halm., Bait. — P. 407. 28 *qua — sint* codd. AB pr. m., Vahl., *quo — sint* H et corr. AB, vulg., Bait., *quom — sunt* Halm. — P. 407. 29 *hercle* codd. AB, Vahl., *hercule* Halm., Bait. — P. 407. 30 *video ex sap.* codd. BH, *video* * * *sap.* A, *vid. expressam sap.* coni. Vahl. — P. 407. 36 *ex quo* Davis., Bak., Bait., *ex qua* codd., Halm., Vahl.; cf. Tusc. III 13. 28 *Ex hoc illa iure laudantur* etc. (etiam Graece dicitur ὅθεν ἐπαινεῖται). De fin. III 8. 28 nemo tulit *ex qua* eadem socordia, ut opinor, ortum, qua hic. — P. 408. 7 *alia eius modi leges nom.* Bait., *atque at* (*ad* H) *eius modi leg. al. nom.* codd. — P. 408. 11 *civitatum* Bait. tac., sed sine dubio Halmii testimonio deceptus ita scriptum esse in cod. B. dicentis. — P. 408. 29 sq. *verumque aeternum quoque* Vahl. (v. mus. Rhen. XXI p. 158), *verumque* codd., *verum quoque* vulg. — P. 408. 31 *describuntur* cod. H^2, Halm., *adscr.* H^1, * *scrib.* ('fuit *scit ascr.*' Vahl.) A. — P. 408. 33 *perfecta, in mente est sap.* Halm., Bait., *sap. est* all., Vahl. suppl.: *perfecta ratio, lex est: ea vero est perfecta in mente sap.* — P. 408. 34 *descr.* codd. et edd.; v. p. 13. 14. — P. 409. 7 †*nominarent* Halm. coni. *nominatas esse* vel *nominasse*: *nominarunt* Victor., vulg., Bait.; v. Madv. em. p. 63 sq. — P. 409. 17 *id* om. codd., Halm.; v. Madv. fin. p. 299. — 409. 25 †*cuicuimodi* Halm., Bait. — P. 409. 29 *dirig.* codd. et edd.; v. ad p. 26. 28. — P. 410. 6 *idem* Halm., Bait. prol ab. — P. 410. 7 [*legis*] Halm. — P. 410. 8 *etiam Zal.* Bak., Feld., Halm. (ita in cod. B esse opinatus), Bait. — P. 410. 14 *At ait* scr. dubit. (*Ait Theophr.* Wopkens.), *At Theophr.* recent. editores simili-

bus exemplis defendi putant, quae mihi dissimillima videntur, *At Theophr. — commemorat et vero ipsius cives* Huschk. — P. 410. 21 *iudicio* Vict., C. Stephan., Vahl., *iudiciono* cod. A, *iudicione* BH, *vi, dicione* vulg., *vi* secl. Halm., del. Bait. — P. 410. 30 *comprehendantur* Vahl., *comprehendat* vulg. — P. 410. 36 *sunt* Goer., Bait.; v. ad p. 273. 37. — P. 411. 8 *prohoemium* Vahl., *prohomium* cod. A *o* corr. in *e*, *proemium* B. — Ib. *haec* codd., Vahl., *hoc* vulg., Halm., del. Orellio auctore Bait. — P. 411. 18 *prosus* cod. A superscr. *r*, Halm; v. p. 406. 25. — P. 411. 22 *[leges]* Halmio auct. Bait., *leges legum* Moser., Huschk. — P. 411. 35 *cultos acceperint* Madv., Halm., Bait., lacun. signif. Vahl. Verba *privatim — acceperint* delenda censet Jord. Herm. VI p. 317 n. — P. 411. 36 *In urbibus* add. R. Steph. post *delubra*, ante Feldh., Halm., Bait., om. Vahl. et Jordan. top. urb. Rom. II 288 n. (quos sequi debebam), idemque del. *et* v. 37. — P. 412. 3 *conlocav.* Halm. 'syllabam *co* absorptam esse, litterarum *nl* autem ductus latere in **u*' ratus, nam cod. A habet * *uocaverint.* — P. 412. 8 *ne uncula* cod. H, Vahl., **nec ulla* (*c ul* in ras.), *neuc* (*u* del.) *ulla* B, *neve ulla* Gulielm., Halm., Bait. — P. 412. 9 *solemn.* codd. AB, Halm.; *soll.* 417. 6, 418. 35 (cod. *sol.*), 434. 11, 9. 6. — P. 412. 10 *amov.* dett. codd., Vahl., *iurgiamovento* codd. AB, *inavento* H, *ne mov.* Buechel., Momms., Halm., Bait. — P. 412. 11 *itaque* codd., Vahl., *idque* Halm., Bait., *itaque ut rite kalentur* coni. Huschk. — P. 412. 13 sq. *[sacerdotes publice]* Bak., Halm., Bait. — P. 412. 14 *hoc* del. Ern., Halm., Bait. — P. 412. 16 ** *idque* Buechel., Halm., *idque ne omitti* A. Kiessling., Bait. — P. 412. 17 *ratione* Turn., Halm., Bait., Huschk. — P. 412. 20 *aliis alii* ed. Ascens., Vahl., *ollis* Turn., Halm., † *aliis* Bait.; cf. Iordan. topogr. II 273 n. — P. 412. 24 † *Quoque* Halm., *[et publice]* Buechel., Bait. — P. 412. 29 *quae eorum* pro *quorum* Momms., Halm., Bait. — P. 412. 30 sq. *optimi maxumi* e codd. Vahl.; cf. p. 168. 14, 414. 13. — P. 412. 32 *ostenta vid.* Halm., Klotz., Bait., *postera* all., Vahl. — P. 412. 33 *et vineta* propter parvam ras. in cod. A Halm., Bait. — P. 412. 35 *popularem* cod. H, Vahl., *propopularem*, quod tuetur Huschk., AB, *pro populo rem* A. W. Zumpt., Halm., Bait. — P. 412. 37 *sisque* codd. B[1]H, Buechel., Kiessl., Bait., Vahl., *iisque* A in ras. m. 2, Halm. — Ib. *fulgera* Vahl., *fulgura* H, ut videtur, vulg.; v. p. 210. 36. — P. 413. 1 *et* sine uncis Huschk. — P. 413. 3 *defixerit* codd. (*dif.* A[1]), Vahl., *deixerit* Lips., Halm., Bait. — P. 413. 6 *[belli]* Reiffersch., Bait. — Ib. *indotiarum* codd. pr. m., Buechel., Vahl. — Ib. *ratorum* Huschk., Urlichs. mus. Rhen. 1878 p. 155 (*ratarum* Madv.), *oratorum* codd., Vahl., cum cruce Halm., Bait., *oratores fetiales sunto, iudices non sunto* Reiffersch. — P. 413. 7 *nontii* Vahl., *non* codd., cruce add. Halm. — P. 413. 8 *arusp.* codd., Vahl.,

item 416. 24, 418. 28 (H *harusp.*, hic Halm. *ar.*). — P. 413. 11 *fulgura* edd.; v. p. 210. 36. — P. 413. 16 *nec* Buechel., Bait. — P. 413. 19 sqq. *quod sive cantu et fidibus et tibiis sive curriculo et certatione corp. fiant, pop. laet. moder.* Reiffersch., *quod sive curr. sive cert. corp. fiat, popul. laet., in cantu et fid. et tib., mod.* Madv. em. p. 71. — P. 413. 21 *[in]* Orell., Halm., Bait. — P. 413. 34 *[Quocirca]* all., Reiffersch., Vahl., om. Bait. — P. 413. 37 *Bonos* Urlichs. mus. Rhen. 1878 p. 155 coll. p. 415. 32 *fortium bonorumque divinos* (animos esse), *nos* codd., *Sos* all., Halm., Bait., *sepoltos* Huschk. — P. 414. 3 *a te permagna* scr., *alter* (mut. in *altera*) *magna* cod. H, item AB pr. m., in A superscr. *p*, in B *pte*, *a te tam magna* all., Halm., Bait., *a te magna* all., *a te, frater, magna* Vahl. Quinti orationem esse statuens, item v. 10 *Immo prorsus ita censeo.* — P. 414. 10 e cod. A, v. 18 sine codd. *prosus* Halm.; v. p. 406. 25. — P. 414. 14 *erant* Huschk. non recte. — P. 414. 29 *repolitur* pro *tollitur* id. — P. 414. 32 *Quid enim?* codd., *Qui enim paup.* Madv., Halm., Bait., Vahlen. nescio an vere. — P. 415. 4 *nostris* Davis., Halm., Bait.; Vahl. coni. *nosse molestum est sacerdotibus.* — P. 415. 6 *[patres]* Halm., Bait. — P. 415. 5 *Iam* pro *Nam* Momms., Halm., Bait. — P. 415. 6 *[patres]* Halm., Bait. — P. 415. 8 *Xerses* codd. (*exers.*), Bait., Vahl.; v. ad p. 41. 34. — P. 415. 12 *Graii* Vahl., *grati* codd. H et AB pr. m., *Graeci* vulg. — P. 415. 34 *manu* codd., Vahl., cruce praef. Halm., *humana* Feldhueg., Bait. — P. 416. 4 sq. *detestataque* (*detestatque*) codd., Vahl., *detestanda atque* 'praeeunte Madv.' op. II 149 Halm., Bait. — P. 416. 6 sq. *† Vicaepotae potius [vincendi] atque [potiundi] Statae [standi]* Goer., Halm., Bait., Vahleno integra oratio videtur; vix credo. — P. 416. 11 *Fortunaque, quae est* Buechel., Bait. — Ib. *Huius* ex uno cod. A Halm. et Bait. — P. 416. 14 sine cruce Halm. et Bait., *comes. Tum feriarum* Turn., Vahl. — P. 416. 19 *ad* add. Klotz., Halm., Bait. — P. 416. 20 *[sacrificiorum]* Vahleno auctore Halm. et Bait., sine uncis in edit. Vahl. — P. 416. 28 *conficiendarum* cod. nescio quis Palat., Halm., Bait., Huschk., *confitendarum* codd., Vahl. — P. 416. 34 *innaturam* codd., *in illis, naturam* Vahl. — P. 417. 4 *Discr.* e cod. B Halm., Bait.; v. ad p. 13. 14. — P. 417. 11 *quoniam auctoritati est coniunctum* Halm., *cum est auctoritati coni.* Madv. em. p. 74 sq., *cum* codd. BH, *quom* A, *auctoritate* codd., *est* abest. — P. 417. 21 *[quid?]* Vahleno auctore Bait., Vahl. ipse non item. — Ib. *leges non iure rogatas* R. Stephan., Turn., Bait., Vahl., *leges non iure rogata est* codd., *legem, si non iure rogata est* codd. dett., Halm. — P. 417. 31 *divinare* cod. H, Vahl., *divinari* B et A in ras., Halm., Bait., Huschk., *videantur* codd. (in A *n* superscr. pr. m.), Vahl., *videatur* Halm., Bait., Huschk.

— P. 417. 34 sq. *signis[que]* Vahl., *signis quo*, hoc corr. ex *quae*, ut Vahleno videtur, cod. A, *signis quod* B et H, *signis, † quod* Halm., Bait. — P. 417. 36 *eosdem* vulg., Vahl., *eorumdem* codd., *eorum numen* Schoemann., Halm., Bait. — P. 418. 5 *ex augurum* alii, Bait. dubito an recte; cf. p. 181. 32. — P. 418. 10 *ut Phrygum* Vahl., *apparigum* (*p* prior in ras.) cod. A, *adpary cum* B, *adparigum* H (non 'ante *Phrygum*', ut ait Halm.), *Phrygum* Momms., Halm., *Arabum, Phrygum* Victor., Baiter. — P. 418. 14 *hi* vulg., Vahl., *si* codd., *ii* Halm., Bait. — P. 418. 29 *sat esse plane* Haupt. ind. lect. hib. 1867 p. 4 (opusc. II p. 360), Vahl., *satisse illane* codd. AB, *satis esse* (*esse* in ras.) *illa ne* H, *satis esse iam* Feldh. coni., Halm., Bait. — P. 418. 36 *vostri* (*vestri*) vulg., *nostri* codd., Halm., Bait., Vahl. — P. 419. 16 *nostra* codd., Vahl., *nostras* all., Halm., Bait. — P. 419. 22 *[animadversio]* Bait. — P. 419. 25 post *pervigilationes* inser. e v. 30 sq. *et inmittendis religionibus foedas* Urlichs. mus. Rhen. 1878 p. 155. — P. 419. 30 *inet inmitendas* cod. A, Vahl., *inet inmittendis* B, *meti mitendas* H, *in admittendis* vulg., Halm., Bait.; *foedas* codd., Vahl., *in sacris et in inmittendis rel. foedis* Heydenreich. mus. Rhen. 1876 p. 639. — P. 419. 33 sqq. *ad corporum certationes cursu et pugillatione* (*pugilla ueluctatione* codd. sup. *la* scr. *tio* in AB) — *victoriam circus constitutus sit, cavea ad cantum voce ac fidibus* Halm., *sit corp. certationi cursu et pugillatione — circus constitutus* (Feldh.), *cavea cantu voce ac fidibus* Bait., *divisis, corp. certatione cursu et pugillatu et luctatione — circo constitutis, cavea cantu videat fidibus et tibiis* Vahl. — P. 420. 6 *conservare* vulg., Vahl., *conserva* codd. (*re* superscr. in AB), *conservari* Halm., Bait. — P. 420. 7 *mollitias* vulg., Halm., Bait., *mollitis* codd. BH, in B superscr. *a*, *mollitias*, *ias* corr., A., *mollitiam mollitis* Vahl., *mollitias mollitis* Huschk. — P. 420. 15 sq. *† illa quidem* e dett. codd. Halm., *† illud quidem* Bait., *video* add. Vahl. — P. 420. 18 sq. *exultent et* Vahl., *exultet* codd., *exsultant et* Halm., Bait. — *torqueant* codd., Vahl., *torquent?* Davis., Halm., Bait. — P. 420. 21 *in civ. an.* Lamb., Madv., Bak., *civium in an.* Goer., Halm., Bait., *in* om. Vahl. — P. 420. 23 *quos* Dav., Bait., *quo* codd., Halm., Vahl., 'vindicatum', sed 'prorsus pravissime' vindicatum a Madvigio emend. p. 74 aliisque. Nam quid simile *quo plus — tantundem* aut *quo plus — id* et *nervos*, *quo plures — haberet,* (*eos* an *id* nescio) *incidi iussit*? (Phil. XIX 629). — P. 420. 26 *optuma* codd. AB corr. ex *optumi*, *optumi* Halm., Bait., Vahl. (cf. eund. in Zeitschr. f. Oest. Gymn. 1860 p. 31). — P. 421. 12 *De diligentia — † ac voti sponsio* Halm. et Bait. — P. 421. 15 *plenae sunt trag.* Halm., Bait., *plaet* (A, *placet* BH) *racoediae* codd., *sunt plenae trag.* vulg.; v. ad p. 327. 11. — P. 421.

20 sq. *grave. Omnia tum* codd., Vahl., *grave hominibus* Wyttenb.). *Cum* Madv., Halm., Bait. — P. 421. 36 *non solum nullo in vita cruciatu* Halm. — P. 422. 14 *corruptela* Turneb., Vahl., *corrupta* codd., secl. Halm., Bait. — P. 422. 15 *iam me et* Turn., Halm., *iam me, non* Madv., Bait. — P. 422. 17 *esse poenam* 'Halm. et Bait. inviti, ut videtur'. — P. 422. 18 *quod constet ex* Goer., Vahl., *quod constaret ex* codd., *eamque constare et ex* Madvig., Halm., Bait. — Ib. *et ea* codd., Vahl., *et ex* Lamb., Halm., Bait. — P. 422. 30 *quod quisque* scr., *quodcumque* codd. dett., Halm., *quodcumque quis* Bak., Bait., *quod qui* Turn., Vahl., *quod quis* Lamb., Madv. — P. 422. 34 *cetero* cod. B et corr. ex *ceterum* (sic H) A, Vahl., *ceteris* Halm., Bait. — P. 423. 3 *subsid.* codd., Halm., Vahl., *insidiis* Madv., Klotz., Bait. — P. 423. 18 *ingenio sit mediocri* Davis., Halm., Bait.; cf. ad Acad. p. 15. 15. — P. 423. 24 *est* om. Vahl.; ad p. 398. 25. — P. 423. 25 *infinitam* de Halm. coni. Bait. et Vahl., *infinita∗* cod. A, *infinita* cett. codd., vulg., Halm. — P. 424. 1 *[sacra]* Halm., Bait. — P. 424. 2—5 *[† Haec posite — venerit.]* Halm., Bait., sed hic *Exposite* pro *Haec posite*, idque recep. Vahl. — P. 424. 3 *ut ne* sine comm. edd. — P. 424. 4 *iis essent* (*esset* codd. AB, *est* H) R. Stephan., Bait., Vahlen., *iis, †est* Halm. — P. 424. 7 *quaeruntur* codd. (*querentur* A), Vahl., *quaeritur* Madv., Halm., Bait. melius sane, quam qui ad excusandum pluralem comparant talia: *Nosti Marcellum, qualis sit, Tertium genus explicetur, quale sit, Quae quaeruntur, qualia sint*; nam non aliter dicitur *novi aliquem, genus explico, aliquid quaero*, ac si addas *qualis qualeve sit*; sed *quaero aliquem* longe aliud est atque *quaero, qualis sit. Quaeruntur, qui astringantur* recte explicat Madvig.: 'man sucht Leute, die gebunden werden können', *quaeritur* — autem· 'es entsteht die Frage, wer gebunden ist'. At id ipsum 'man sucht Leute —' posse Ciceronem voluisse existimo. — P. 424. 11 *tantumdem* Halm. hoc loco tacit., 425. 23 cod. B. — P. 424. 13 *propos.* codd. BH, vulg., Vahl., *prositum* A, *positum* Halm., Bait. — P. 424. 18 sq. *is, si qui — neminique* Vahl., *si is* (*his* H) *qui — nemini qui* codd., *si qui neminique* vulg., *si is, qui — nemini* Halm., Bait. — P. 424. 21 sq. *Haec — descripta* vulg., Bait., *Haec — descriptas* cod. H, *descriptas̄*, i. e. *descr. sunt*. A, *descriptis* corr. *descripta sunt* B, Vahl., *Haec quae — descripta sunt* Halm. — P. 424. 23 *adstringi aut* scr., *adstringit* codd. (*adstringi∗* A), *adstringitur* Halm., *adstringi* vulg., Bait., Vahl. — P. 424. 24 sq. *[si maior — legata est]* Christio auctore Halm. et Bait.; v. Vahl. p. 106. 6. — P. 424. 28 *hereditates* pro *ferias* Momms., Bait. — P. 424. 29 sq. *quom est part.* Davis., Madv., Vahl., *[quod est part.]* Bak., Halm., Bait. — P. 424. 30 *deducta* codd., Turn., Vahl., *deductio* all., Halm., Bait. — P. 424. 33 *et* del. Lamb., Bait. — P. 424. 37 sq. *qui intellegat*,

non perspiciat? post Goerenzium vulg., dubit. Vahl., *qui paulum intellegat* Halm., *qui nascuntur intell.* codd., *qui intell. modo?* — P. 425. 2 *et* de Halmii coni. Bait., Huschk., *ut* codd., *ac* vulg. — P. 425. 4 *quoi* me auctore Bait., Vahl., *quo* codd., *quoius* Halm., *cuius* vulg. — P. 425. 27 sq. *Quasi* Vahl., *quidsi* codd. AH, Huschk., *quisi* B. — P. 425. 31 *Superiores dicebant* Turn., Bait., *quibus par dicebant qui cepisset* Huschk.; *quicquid* codd. AH (*quic* B), Bait., Vahl., *qui quid* Man., Halm. — P. 425. 32 *liberatur* Huschk. — P. 425. 33 *sed* (*set*) *e medio* Halm., Bait., Huschk. — P. 426. 1 *Attius* Halm., *actius* codd. AB, ut de fin. IV 25. 68 (et al.) opt., ubi nollem ipse scripsissem *Attius* nec Ac. I 3. 10; cf. p. 161. 31. — P. 426. 4 *[adiunctum]* Bak., Halm., Bait. — P. 426. 9 *residentur mortuis* Salmas., Vahl., *†residentur mortui* Halm., *resident mortui* Marquardt., Bait. — P. 426. 11 *Set et eas — conferri* Huschk. — P. 426. 12 *ius est* Lamb., Bait.; p. 398. 25. — Ib. *ut nec ips.* ed. Asc., Vahl., *ut ne ips.* codd., *ut ipsius* Momms., Halm., Bait., *ut nec ipsius domus* Huschk. — P. 426. 14 *declaret* Bait. invitus, ut videtur. — P. 426. 16 *[verbecibus]* Feldh., Halm., Bait. — P. 426. 17 *resectum* Patric., Bait., Vahl., *reiectum* codd., *exceptum* Turn., Halm. — P. 426. 19 *ut* potius quam *et* scripsisse Ciceronem suspicor. — P. 426. 20 *At* cod. B (*ad* AH), Vahl., *Ac* Manut., Halm., Bait. — P. 426. 24 *† in eo sep.* Halm. — P. 426. 28 sq. *quam ** sapiens* Halm., Bait. — P. 426. 35 *est* codd., vulg., *sit* Madv., Halm. — P. 426. 36 *venit usu, ut* Moser., Bait., Vahl., *penitus* codd., *usu venit, ut* Halm. — P. 427. 4 *tum et illis hum. est et gleba* cod. H, *tumulis et hum. est et gleba* magna ex parte corr. AB, *tumulus, ubi humatus est, ex gleba* Madv. em. p. 78 sq., Halm., *tumulus [et humatus est ex gleba] vocatur* Vahleno (Zeitschr. f. Oest. Gymn. 1860 p. 28) auctore Bait., *tum et illic humatus est, et gleba tumulus vocatur* coni. Vahl. in edit., *tum illic et humatus est et ex gleba vocatur* Huschk. probab. — P. 427. 6 *in mari*, ut est in codd., fortasse tolerari potest (v. ad fin. p. 274. 6), *in mare* edd. — P. 427. 10 *piari* Huschk. in Zeitschr. f. Rechtsgesch. XI p. 138, *dari* in ed. coll. Macr. I 16. 10, *faciundum* Halm., *[et porco fem. piac. pati]* Rath., Bait. — P. 427. 13 *ecquidnam* Ald., Bait., Vahl., *et quidnam* codd. (A *et* sup. lin.), *quidnam* all., Halm. — P. 427. 14 *uti* vulg., Vahl., *uitu* cod. B^1, *nitu* H, *ut* in ras. A, Halm., Bait. — P. 427. 16 *tabulis* add. Halm., *duodecim milia* cod. A ortum, ut Halmio videtur, errore compendii *M* ex *tabulis*. — P. 427. 19 *Quid, quod* Madv., *Quid? quod vel* Huschk. — P. 427. 22 *Poplic.* Lamb., Bait., Vahl., *populic.* cod. BH, *pub* in A in ras., *Public.* vulg., Halm. — P. 427. 30 *lamina* Turn., Vahl., incl. Bait., *†domina* Halm. — Ib. sq. *ut aedis haec dedicaretur* Huschk., *cur — dedicaretur* coni. Vahl., *aedis haec dedicare* codd., *aedis huius dedicandae* dett. codd.,

edd. — P. 428. 2 sq. *riciniis* codd. B[1]H (A *reci* in ras.), Vahl., *recin.* Halm., Bait., ut p. 429. 33; † *vincla* (*vimcla* B) Halm. et Bait., *tunicula* Turn., Vahl. (de *tunicla* non certior res quam de *scruplos*. Tusc. p. 403. 8, de *oraclo* etc.); denique *purpurae* codd. et edd. Sed Halm. et Bait. haec verba *tribus reciniis* — *tibicinibus* 'ut vetus glossema inclus.'. — P. 428. 13 *in* codd. (nam in H est *discrimen in*, in A *discrimin* corr. — *men*, in B *dis cremin* corr. *discrimen*), Vahl., om. all., Halm., Bait. — P. 428. 16 *quoi* scr., *quo quos* B, *quos* AH, sed, ut Halm. quidem testatur, in A quoque *s* punctat., *quo* edd., *quorum* Huschk. — Ib. *pos* codd. AB pr. m. (H *possimus* pro *pos funus*), Vahl., *post* cett. — P. 428. 18 *legibus: servilis unctura tollitor* Dav., Halm., Bait.; Vahl. coni. *de unctura cenaque servilis unctura tollitur*, Huschk. *de unctura vecturaque* et v. 19 cum aliis *circumportatio*. — P. 428. 21 *nec acerrae* codd., Halm., Bait., Huschk., *ne* Turneb., Vahl. — Ib. sq. *praetereantur* codd. et edd., *praeferantur* Manut., Huschk. — P. 428. 26 *funera* vulg. add., om. Turn., Vahl. — P. 428. 27 *quoque* vulg., *quodque* codd. BH pr. m., *quod* A[1] corr. 'antiqua manu' *quoque*, *quod* Vahl., *Credo, quod* (v. 25) —; *id quod* aut *idque* all., Huschk. haec: *Credoque, quod — sanctum est* transp. v. 22 post *praeferantur*. — P. 428. 28 sq. *videte* add. Vahl., *addito, quam humane excipitur altera [lege]: ut cui* Halm., Bait., *excipiat altera lex, praecepit altera lege: at cui* Vahl., sic enim fere scriptum est in codd. (*praecipit* BH et corr. in A et *u* (pro *at*), *altera lex ex praecepto altera lege* Huschk. — P. 428. 30 *vincti* vulg., *iuncti* Halm., Bait., Vahl. e cod. H, in B est *u ncti*, in A 'utrum *iuncti* an *vincti* an denique *uncti* legatur, ambiguum'. — Ib. *escunt* Pithoe., Lamb., Bait., Vahl., *essent* codd., *esunt* Klotz., Halm. — Ib. sq. *sepeliet uretre* R. Steph., Vahl., *sepelieturetre* codd., *sepelirei ureive* Buechel., Halm., Bait. — P. 428. 36 *adigi* Madv. adv. II p. 252, *adici* codd. et edd. — P. 428. 37 *incend. ut arceatur vetat* Halm., Bait., *incendium veretur acerbum [vetat]* Vahl., *inc. veretur ac urbi cavet* Huschk., *incendium veretur aedium?* — P. 429. 10 sqq. Vahlenum secutus sum, vulg. *Quint. Gaudeo — delector. M. Sed credo, Quinte, — modum recte requiri. Quos enim —*, codd. *delector. sedrecedoquiro* (*phyro* B) — — *modum recte requiri quis enim —*, *sed recte, credo, requiro* Huschk. — P. 429. 17 *sumptum* Vahl., *sumptus* codd. et edd., sed *s* et sq. *et* (compend.) in A in ras. — P. 429. 21 *ab illo primo rege* dubit. scr., *illo mores a* codd. B[1]H, *ille mos* (*e mos* in ras.) *a* A et B corr., *ille mos a* Halm., Bait., *nostis iam illos mores, a Cecr.* coni. Vahl. — P. 429. 22 *corpus terra hum.* all., Halm., Bait. — Ib. *quod quom prox.* all., Halm., Bait., alii aliter, *quam* Vahleno verum videtur, scil. *humationem*, Huschkio *terram*. — P. 429. 26 *inibant* Camer., Vahl., *inirant* cod.

HB[1], *inirent* AB[2], Halm., Bait. — P. 429. 27 *quom, si quid veri, erat praed.* Turneb., Vahl. coll. p. 429. 4 *si quid ludorum*; *quom, si quid veri poterat* Halm. praeeunte Madvigio op. II 160 sq. n., *cum quidquid veri erat praedicatum* Bait. — P. 429. 28 ** *ac iusta* (suppl. *sepultura*) Vahl., Huschk., *ad* del. vulg. — P. 429. 29 *Postea cum* (*quom*) Turn., Man., Bait. fortasse recte. — P. 429. 33 *recin.* codd., Halm., Bait., Vahl.; cf. p. 428. 2. — P. 430. 3 *inscriptum* pro *inquit* Huschk. — P. 430. 4 *laeserit* coni. Feldhueg., *jacerit* v. *acerit* codd., *deiecerit* vulg., *raserit* Huschk. — P. 430. 6 *videmus* codd. BH et A corr., Vahl., *vidimus* A[1], Halm., Bait.; v. ad p. 439. 14; cf. p. 123. 37, 127. 7 (*videmus* cod. V, sed. corr. pr. m.). 175. 30 (*videmus* codd.). — P. 430. 15 *alienorum* Bak. coni., Halm., Bait. — P. 430. 21 *paratiss.* codd., Vahl. — P. 430. 37 *vivos — mortuus* Halm., *vivus — mortuus* Bait. — P. 431. 8—10 *[Deinceps — impiorum]* all., Halm., Bait. — P. 431. 11 *[igitur]* Halm. — P. 433. 4 *et* pro *ut* Davis., Halm., *vel* Goer., Bait., *id quod in re p.* Bak., Huschk., *idque olim*? — P. 433. 6 *et* sine uncis Vahl., Huschk., om. Bait. (Fl. ann. p. 131); ib. *regnantur* prava et sententia et oratione Huschk. — P. 433. 14 *discr.* Buechel., Halm., Bait., *descr.* codd., Vahl.; v. p. 13. 14. — P. 433. 15 *his* cod. H, *iis* A (*is* B), Halm., Bait., Vahl. — P. 433. 32 *innoxium* codd., Vahl. — P. 434. 1 *nec* codd. (— *ne cesto* AB, — *ne testo* H), Halm., Vahl., *ne* vulg., Bait. — P. 434. 3 sq. *plures im ploera* codd., Vahl. — P. 434. 9 *Quaestores, quodcumque* Huschk., etenim in codd. est *quodquodcumque*. — P. 434. 14 *sarta tecta* Huschk. — P. 434. 16 *discr.* codd. et rec. edd., sed v. 18 iidem *descr.*; v. p. 13. 14. — P. 434. 16 † *exin* Buechelero auctore Halm. — P. 434. 20 *relinquonto* Vahl. e cod. B; quare etiam p. 435. 19 *relinquonto* scripsi, ubi in cod. B est et fuisse videtur in A *relinquiunto*. — P. 434. 21 sq. *[reliqui magistratus annui sunto]* Halm., Bait. — P. 434. 27 *a* add. Davis. 'inutili', ut ait Feldh. ceterique arbitrari videntur, coniectura. 'Sunt ablativi causae', inquit, 'ut Cic. or. 19. 62 *Theophrastus divinitate loquendi nomen invenit.*' — P. 435. 4 *reliqui magistratus ne sunto* Huschkio auctore huc transpos. e v. 6, ubi in codd. et edd. sunt post *escunt*. — P. 435. 6 *escunt* vulg., Bait., *runt*, ut videtur, cod. H, .r̄. AB, *erunt* Halm., Vahl. — P. 435. 8 *possint* Huschk., *possim* codd., *possit* Turn., Vahl., *possiet* Buchel., Halm., Bait. — P. 435. 22 sq. *[ast potestas — servanto]* Halm. Buechelero auctore. — P. 435. 33 *prodent* Moser., *produnt* codd., vulg. nihilo magis tolerabile mea sententia quam, quod aspernati sunt edd., *aguntur* p. 446. 23; v. ad p. 44. 7. — P. 435. 35 *creassit* Bak., Bait., Huschk., *rogassit* codd., Halm., Vahl. — P. 436. 13 *semul* Halm., Bait., *simul* iam Gruter. aliique. — P. 436. 17 *locasint* cod. A (corr. *locarint*) et Vahl. — P 436.

23 *Cesoris* Buechel., Vahl., *caesoris* codd. AB, *caesaris* H, in marg. *censoris*. *Censoris* p. 434. 13 Vahl. (433. 30 *ciris*, 434. 3 *minoris*, 435. 5 *consulis*), 'quamquam qui Vossianos pertractaverit, concedet, opinor, non ita magnam esse eorum in his rebus velut in terminatione *is* auctoritatem.' — P. 436. 28 *discr.* Halm., Bait., *descr.* codd., Vahl., v. 33 autem *discr.* codd. BH, A *descr.*, p. 437. 5 *descr.* AB, Halm. et Bait. utroque loco *discr.*, Vahl. *descr.*; v. p. 13. 14. — P. 437. 1 *modo* add. dett. codd., Bait., om. Vahl. coni. *non paulum* (*non modo non multum* in Zeitschr. f. Oest. G. 1860 p. 31 sq.), *aut non multum* Madv., Halm., *habui, saltem non mult.* Huschk. — P. 437. 4 *[ut disputes]* Halmio, v. 10 *[quod faciendum fuit]* Grutero auctore Bait., v. 11 sq. *[de magistratibus]* Halm. et Bait. — P. 437. 13 *a Diogene* Turn., Bait. — P. 437. 19 † *ab hac familia* Halm., *ab Academica familia* Io. Scheffer., *ab Academia* Haupt. Herm. V 187, Huschk. — P. 438. 13 *fuerat* Turn., Halm., Bait., *fuerit* codd., Vahl. — P. 438. 21 sq. *erat? quo postea quam — accessit. ** converte, lex in omnis est* Vahl. sic suppl.: *Hoc ad ceteros converte.* — P. 438. 26 *quam est quemquam* Vahl. e codd., in quibus etiam post *profecto* et pro *esse* scriptum est *est.* — P. 438. 35 † *levis* Halm. — P. 439. 3 *his* codd. AB, Halm., Bait. — P. 439. 7 *[Sed]* Bakio auctore Halm. et Bait. — P. 439. 8 *est* om. Vahl.; v. ad p. 327. 11 et 398. 25. — P. 439. 14 *vidimus* codd., Halm., Bait.; cf. ad p. 430. 6. — P. 439. 15 *necatus* Putean., Bait., Vahl., *legatus* codd., *ablegatus* all., Halm. — P. 439. 25 *Decimum Brutum et P. Scipionem* edd. sine dubio e codd. Sua sponte librarios praenomina plene scribere solere testimonio sunt non raro falso scripta velut *Titus* pro *Tiberius* etc. — P. 439. 29 *Gracchi tribunatus iis sicis* Halm., *Gracchus ruinis et iis sicis* Turn., Bait. — P. 439. 35 *inquam* Goer., Huschk. — P. 440. 27 *quom* pro *quod* Halm., *cum* codd. dett., Bak. (*quum*) non recte. — P. 440. 36 sq. *plebei ista a patribus [ista] potestate* Vahl., *concessa* (*concesse* B) *plebe ista patribus ista potestas* codd., B. om. *ista patribus*, *Cum concessa plebei est a patribus ista potestas* Huschk. — P. 441. 6 vulg. interp. *leves, etiam non bonos fort.*, *leves etiam quam bonos* Halm., Bait. — P. 441. 11 *institutis* add. Vahl., *praeclaris institutis* Bak., Bait., *meritis, vinclis, rebus praeclariss.* etc. all., † *praeclarissimis* Halm. — P. 441. 13 *optume et dulcissime* codd., Vahl.; cf. p. 412. 30. — P. 441. 15 *[incitata]* Baitero auctore Halm., v. 16 *concitata* Goer., Vahl., *incitata* codd., Halm., Bait. — P. 441. 19 *ni* Goer., Vahl. — P. 441. 21 *rerum* Vahl., *rer* cod. B, *rej* A. sed *j* corr., *rei* vulg. — P. 441. 30 *[qui — debent]* Halm., Bait., *iubent* coni. Vahl. — P. 441. 31 sq. *inprobam* codd., Vahl. — P. 442. 5 *prosus* codd. AB, Halm; ad p. 406. 25. — P. 442. 16 *est* Turn., vulg. (*popularem* codd.), om.

Vahl.; cf. p. 398. 25. — P. 442. 29 sq. *lex est, sed [† et laterat et ut vitio careat ordo et] censorem quaerit* Halm., *lex est, sed et late patet ut vitio careat ordo et cens. quaerit* Turn., Bait., nos ut Vahl., nisi quod is *quaerat* codd. secutus scripsit; idem mus. Rhen. XXI p. 158 coni. *lex, ut vitio careat ordo, sed et late —*, quo non opus videtur; *late patet, ut* est 'late patet praescriptum legis, ut —', in quo quid sit ineptum, ut ait Halm., non perspicio. Duas res reprehendit in 'praeclara' lege, quarum altera alteram sequitur, quod et nimis late pateat et quod censorem quaerat interpretem. — P. 442. 35 *iis* Halm. et Bait., *his* cod. B, *is* superscr. *i* A. — P. 443. 24 *cupiditatibus eisdem* Lamb., Halm., Bait. — P. 443. 32 *Idque Platoni nostro placet et haud paulo est verius quam quod music.* Huschk. — P. 444. 9 *Proximum est autem* R. Stephan., Halm., *proximus autem est* codd. — P. 444. 13 sqq. *[in magistratu — rogatione]* Bak., Bait., *iudicando atque in legum rogatione* Halm., Bait., sine *atque* Madv., *iudicando qui in lege aut rogatione* codd., nos Vahlenum secuti sumus, *iubendaque in lege aut rogatione* Huschk. — P. 444. 19 sq. *obtineri ne ea non possint* scr., *optineri* (*— re* corr. *—rj* B) *an possunt* codd., *obtinerine iam possit* Madv., Bait., *optinerene iam possimus* Halm., *optineri an possit* Vahl. — P. 444. 35 *rogationi* Lamb. (Vahl. mus. Rhen. XXI 158), *rationi* codd. (*ratione* B) et edd. — P. 445. 5 *popularis aurae* Bak., Halm., Bait. — P. 445. 11 *Coelius*, non *Caelius*, ut vulg. scrib., esse in codd. AB testatur Halm., in A Vahl.; v. ad p. 49. 32. — P. 445. 17 *[Marius]* Halm., om. cod. A et Bait. — P. 445. 18 *avo cum res* Lamb., Halm., Bait., ✱✱ *cui cum res* Vahl. sententiam sic expl.: *ac nostro quidem avo magnam ea res attulit laudem . cui cum.* — P. 445. 35 *ita libertatem istam* Klotz., Halm., Bait., *ista* (etiam B, ut test. Vahl.) *libert. istam* codd., *istam libertatem [istam]* Vahl., *iustam lib. istam* Huschk. — P. 446. 6 *sin valuerint tantum leges, ut desinat amb.* Halm., Bait., *sin non val. tamen leges, ut ne sit amb.* Vahl. et om. *non* Huschk. — P. 446. 27 *Quod est in senatu non diff.* Halm., Bait., *quod si in senatu non diff.* codd., *Quod si in* populo arduum est, in *senatu non diff.* coni. Vahl. lacunam signif., *itque est in senatu non diff.* Huschk. — P. 446. 28 *actorem* Turn., Huschk. probab. — P. 446. 33 *[in sententia]* Orellio auctore Halm. et Bait. — P. 447. 5 *[res publica]* Manut., Halm., Bait. — P. 447. 8 *omne esse*, quod in cod. A est *om̃s*, Halm. et Bait. — P. 447. 13 *ac* cod. A in ras., Halm., Bait., *et* vulg., Vahl. — P. 447. 14 *et civ. et hum.* all., Feldh., Huschk., ✱ *civ. est* (superscr. *et*) *humanjũs* cod. A, *civile et hum.* Halm., Bait., *hum. et civ. est* coni. Vahl. Nihil horum scripsisse Ciceronem iudico. — P. 447. 32 *auguri p.* (*publico*) Or., Bait. — P. 447. 33 *se* add. Lamb., Halm., Bait., Huschk. — P. 447. 35 sq. *quorum in auspicio*

esse iussus erit Huschk. — P. 448. 3 *tralatae* cod. A, Halm., Bait., Vahl., *traslatae* B. — P. 448. 6 *inventis* Turn., Bait., Vahl., *intis* codd., *notis* Dav., Halm. — P. 448. 10 *ut sit* post *vis sit* add. 'praeeunte Scheffero' Rath., Halm., Bait. — P. 448. 11 *discr.* Halm., Bait.; v. p. 13. 14. — P. 448. 16 *comitia* vulg., Vahl., *amicitia* codd. (*amici * a* superscr. *ti* A), *omnia* Feldh., Halm., Bait. — P. 448. 22 *se* add. Turn., Bait., *patronis civis se* (non *civisse*) codd. — P. 448. 24 sq. *Legesque* (*legisque* codd.) *cum* — *sanciendae sint* (s̄ codd.) Vahl., *Quae quoniam* — *sancienda sunt* del. *legis* Bakio et Feldh. auctt. Halm., *Quae* — *cum sancienda sint* dett. codd., Bait. — P. 448. 34 *creabantur* Bak., Bait., Vahl., *creantur* codd., Halm. — P. 449. 6 *est* vulg. add. post *melius*, om. codd., Vahl.; cf. p. 398. 25. — P. 449. 22 *quoniam* codd. AB, quod cur repudietur ab editt., nescio; *dicendum putasti, cum proposueras*, ut scribi solet, non puto Latinum esse. — P. 449. 29 *prosum* Halm., *procum* cod. A; v. ad p. 406. 25. — Fragm. om. Halmii et Baiteri 2, 4, 5, Lact. inst. div. I 20. 14, August. civ. d. XXI 11, Serv. ad Verg. Aen. V 16.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

In his libris, in quibus Cicero sibi omnem fere veterum philosophorum de natura deorum doctrinam explicandam sumpsit, hanc rationem secutus est, ut, quae Epicurei de natura deorum docuissent, ea C. Velleio, ei qui anno u. c. 664 tribunatum obtinuit et clari illius oratoris L. Licinii Crassi familiaris fuisse dicitur (de or. III 21. 78), exponenda traderet, ea autem, quae Stoici de natura deorum praecepissent, Q. Lucilio Balbo, quem eundem etiam in Hortensio loquentem induxerat, explicanda daret. Contra hos ita disputantem fecit C. Aurelium Cottam, oratorem non ignobilem, ut is, quae Academici de natura deorum docuissent, enarraret. Hos tres homines apud C. Cottam feriis Latinis inter annum u. c. 676 et annum 679 inter se de natura deorum colloquentes facit ipso audiente, cum paulo ante in Graecia studio philosophiae operam dedisset. Scribebat autem hos libros, ut colligi potest ex epist. ad Atticum lib. XIII ep. 39 § 2, ubi petit, ut ille sibi mittat libros Phaedri περὶ ϑεῶν, aestate anni u. c. 709, absolvit certe ante Idus Martias anni u. c. 710, ut intellegitur ex lib. I cap. 4 § 7. In hoc autem libro primo de natura deorum, quos misit ad M. Brutum, quem constat in Graeca philosophia cognoscenda multum temporis operaeque posuisse et ipsum librum de virtute composuisse, in ipso prooemio ad M. Brutum scripto M. Tullius de summa difficultate et obscuritate

gravissimae huius quaestionis de natura deorum disserit, de qua tam variae tamque discrepantes philosophorum sint sententiae, quas deinceps paucis enarrat (cap. 1, 2). Tum Cicero, quoniam et amici benivole eum admonuerant et invidi inimice vituperaverant, quod philosophiam Graecam Latinis litteris traderet, et universum philosophiae studium defendit et breviter rationem reddit, quam ob rem ipse Academicorum disciplinam potissimum secutus sit, quorum de gravissimis rebus dubitanter loquendi ratio ad hanc ipsam quaestionem maximo opere pertinere videatur, de qua cum difficillimum per se sit iudicium, tum tantae doctissimorum hominum dissensiones (cap. 3—6 § 5—14). Dein de disputatione inter C. Aurelium Cottam et C. Velleium et Q. Lucilium Balbum se audiente instituta refert, in qua quae a principibus illis trium disciplinarum disputata sint, se dicit his libris exponere constituisse (cap. 6, 7 § 15—17). Et in hoc quidem primo libro initium disputandi facit C. Velleius, et a reprehensione quidem Platonicae et Stoicae rationis, quarum illa mundum a deo tamquam opifice atque aedificatore profectum contendebat, altera *πρόνοιαν*, id est providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem volubilemque faciebat (cap. 8—10). Reliquorum deinde omnium philosophorum iam inde a Thalete de deo sententiis breviter commemoratis et reprehensis (cap. 10—15) ad ipsam Epicuream de dis rationem explicandam accedit, quam unam veram esse existimat. Solum enim Epicurum vidisse primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura et sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam ipse appellat *πρόληψιν*, sine qua non intellegi quicquam nec quaeri nec disputari posse; id ex eo intellegi, quod omnium hominum in eo sit mira consensio, ut deos esse statuant, eamque vel anticipationem vel praenotionem deorum habeant, ut eos beatos et immortales putent; ex quo consequi, ut nihil negotii nec ipsi habeant nec aliis exhibeant neque ira neque gratia teneantur, quia, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos propter praestantem naturam, nullo autem modo timendos, quo uno dicit omnem superstitionem everti (cap. 16, 17). Sed ad hanc opinionem confirmandam anquirere animum et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo; et figuram quidem nullam posse aliam esse nisi humanam, primum quod natura speciem aliam deorum non habeamus, deinde quod humana forma sit pulcherrima, tum quod in alia nulla figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus, eamque non sensu, sed mente cerni nec soliditate nec ad numerum, sed imagini-

bus similitudine et transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam et omnibus bonis adfluentem; nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudere et habere exploratum fore se semper in maximis voluptatibus (cap. 18—20). His expositis contra disputat Cotta, non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat, neque quod neget esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, cum leve per se, tum etiam falsum esse (cap. 21—23 § 57—64). Sed deos esse concedi posse; illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint; ad quae omnia atomis abuti Epicureos, quas negat primum ullas esse, quod nullus sit corporibus vacuus locus, deinde, si sint, effici, ut aeterni di non sint et interire possint, quo constituto beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem vitandam quasi corpus et quasi sanguinem excogitata esse, quae quid sint, neminem posse intellegere (cap. 23—26 § 65—74). Quibus autem rationibus humana forma dis adsumatur, eas nullam vim habere. Nam quod omnes fere homines praeter Aegyptios et paucas fere alias gentes eam formam dis cogitatione adfingant, id non a natura esse profectum, sed aut consilio humano aut superstitioni a pictoribus, poëtis, artificibus confirmatae deberi; neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius esse videatur, consequi nihil esse homine pulchrius; non enim dubium esse, quin etiam bovi nihil bove, cani nihil cane pulchrius videatur. Denique incertum illud esse, quod nusquam nisi in figura humana ratio atque etiam beatitudo locum habere videatur. Neque enim, quod in nulla alia figura rationem viderimus, propterea in nulla esse posse. Quod sensus non doceat, rationem docere. Nam si nullum dis negotium, quod membra corporis humani requirat, nihil membris opus esse (cap. 27—37 § 75—102). Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita, de beatitudine deorum, laborare Epicuream rationem; nullam in dis soliditatem esse nec ad numerum permanere illos dicere, sed imaginum similitudine et transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse, utrum de deo an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad eas conformationes referri, qui motus inanes appellentur. Quodsi imaginibus deorum pulsentur animi, quamquam tota res nugatoria sit, tamen species dumtaxat obici animis, non cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam *ἰσονομίαν*, id est aequilibritatem, Epicuri, qua, qui natura mortalis sit, ut is etiam immortalis sit, effici putet, perabsurdam esse, quod ea sumpta eodem modo colligi possit, quia homines in terra nascantur, etiam in aqua nasci, et huius modi absurda plura. Beatus vero cum sine virtute nemo esse pos-

sit, nulla autem sine actione virtus, ne deos quidem illos otiosos beatos esse posse, quos neque voluptate corporis uti posse, in qua summum bonum Epicurus ponat, neque una doloris vacuitate aut adsidua felicitatis suae cogitatione beatos effici posse, et cum semper pulsentur incursione atomorum et imagines ex ipsis semper effluant, non posse non interitum timere, id quod beatitudini prorsus contrarium esse videatur (cap. 37—41 § 103—114). Quoniam autem otiosos deos introducant Epicurei nullam rerum humanarum curam habentes, nihil iuvantes homines, omnem sanctitatem deorum et hominum adversus eos pietatem, quamquam verbis illi ponant, re tamen tollere (cap. 41—44 § 115—124).

---

1 1 Cum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat causam et principium philosophiae esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut, quod non satis explorate perceptum sit
2 et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? Velut in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est, et quo omnes duce natura venimus, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur, deque his summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administra-

tione rerum vacent, an contra ab iis et a principio
omnia facta et constituta sint et ad infinitum tempus
regantur atque moveantur, in primis magna dissensio
est, eaque nisi diiudicatur, in summo errore necesse
est homines atque in maximarum rerum ignoratione
versari. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino 2
nullam habere censerent rerum humanarum procura- 3
tionem deos. Quorum si vera sententia est, quae pot-
est esse pietas, quae sanctitas, quae religio? Haec
enim omnia pure atque caste tribuenda deorum nu-
mini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est
aliquid a deis inmortalibus hominum generi tributum.
Sin autem dei neque possunt nos iuvare nec volunt
nec omnino curant nec, quid agamus, animadvertunt,
nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare
possit, quid est quod ullos deis inmortalibus cultus,
honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae
simulationis, sicut reliquae virtutes, item pietas in-
esse non potest, cum qua simul sanctitatem et reli-
gionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio
vitae sequitur et magna confusio; atque haud scio 4
an pietate adversus deos sublata fides etiam et socie-
tas generis humani et una excellentissima virtus, iu-
stitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et ii qui-
dem magni atque nobiles, qui deorum mente atque
ratione omnem mundum administrari et regi censeant,
neque vero id solum, sed etiam ab isdem hominum
vitae consuli et provideri; nam et fruges et reliqua,
quae terra pariat, et tempestates ac temporum varie-
tates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra
gignat, maturata pubescant, a dis inmortalibus tribui
generi humano putant multaque, quae dicentur in his
libris, colligunt, quae talia sunt, ut ea ipsa dei in-
mortales ad usum hominum fabricati paene videantur.
Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut ex-
citaret homines non socordes ad veri investigandi
cupiditatem. Res enim nulla est, de qua tantopere 5

non solum indocti, sed etiam docti dissentiant; quo-
rum opiniones cum tam variae sint tamque inter se
dissidentes, alterum fieri profecto potest, ut earum
nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit.
3 Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores pla-
care et invidos vituperatores confutare possumus, ut
alteros reprehendisse paeniteat, alteri didicisse se gau-
deant; nam qui admonent amice, docendi sunt, qui
6 inimice insectantur, repellendi. Multum autem fluxisse
video de libris nostris, quos compluris brevi tempore
edidimus, variumque sermonem partim admirantium,
unde hoc philosophandi nobis subito studium extitis-
set, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire
cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri eam
nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae
lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offun-
deret, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae
patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum. Nos
autem nec subito coepimus philosophari nec medio-
crem a primo tempore aetatis in eo studio operam
curamque consumpsimus et, cum minime videbamur,
tum maxime philosophabamur, quod et orationes de-
clarant refertae philosophorum sententiis et doctissi-
morum hominum familiaritates, quibus semper domus
nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, An-
7 tiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. Et si
omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam,
arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea
4 praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. Sin
autem quis requirit, quae causa nos inpulerit, ut haec
tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expe-
dire tam facile possimus. Nam cum otio languere-
mus, et is esset rei publicae status, ut eam unius
consilio atque cura gubernari necesse esset, primum
ipsius rei publicae causa philosophiam nostris homi-
nibus explicandam putavi magni existimans interesse
ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tam-

que praeclaras Latinis etiam litteris contineri; eoque 8
me minus instituti mei paenitet, quod facile sentio,
quam multorum non modo discendi, sed etiam scri-
bendi studia commoverim. Complures enim Graecis
institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civi-
bus suis communicare non poterant, quod illa, quae
a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent.
Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Grae-
cis ne verborum quidem copia vinceremur. Hortata 9
etiam est, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo
fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si
maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non
ad hanc potissimum confugissem; ea vero ipsa nulla
ratione melius frui potui, quam si me non modo ad
legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam
pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes
atque omnia membra tum facillume noscuntur, cum
totae quaestiones scribendo explicantur; est enim ad-
mirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia
ex alia nexa et omnes inter se aptae conligataeque 5
videantur. Qui autem requirunt, quid quaque de re 10
ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est;
non enim tam auctores in disputando quam rationis
momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerum-
que iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se
docere profitentur; desinunt enim suum iudicium ad-
hibere, id habent ratum, quod ab eo, quem probant,
iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod
de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfir-
marent in disputando, cum ex eis quaereretur, quare
ita esset, respondere solitos: 'Ipse dixit'. 'Ipse'
autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata
poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. Qui 11
autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam
secutos, iis quattuor Academicis libris satis respon-
sum videtur. Nec vero desertarum relictarumque re-
rum patrocinium suscepimus; non enim hominum in-

teritu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant; ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc prope modum orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnis philosophos et pro
12 omnibus dicere. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. Ex quo exstitit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem, iis sapientis vita regeretur.

6
13 Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut *est* in Synephebis:

Pró deum, populárium omnium, *ómnium* adulescéntium
Clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro atque inploró fidem,

non levissuma de re, ut queritur ille 'in civitate fieri facinora capitalia':

> ab amico amante argentum accipere meretrix non vult,

sed ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de re- 14
ligione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iure iu-
rando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollem-
nibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus,
existimandum sit; haec enim omnia ad hanc de dis
inmortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos
ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubi-
tare coget doctissimorum hominum de maxuma re
tanta dissensio. Quod cum saepe alias, tum maxime 15
animadverti, cum apud C. Cottam, familiarem meum,
accurate sane et diligenter de dis inmortalibus dispu-
tatum est. Nam cum feriis Latinis ad eum ipsius ro-
gatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in
exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad
quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus de-
ferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos
progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus
in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta
vidit, Peroportune, inquit, venis; oritur enim mihi
magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo stu-
dio non est alienum te interesse. Atque mihi quoque 7 16
videor, inquam, venisse, ut dicis, oportune. Tres enim
trium disciplinarum principes convenistis. M. autem
Piso si adesset, nullius philosophiae earum quidem,
quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta: Si,
inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc
Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pi-
sonem, familiarem tuum, desideres; Antiocho enim
Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis
discrepare; quo de libro, Balbe, velim scire quid sen-
tias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem
in primis acutum, non vidisse interesse plurimum inter

Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto diiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna
17 dissensio. Verum hoc alias; nunc, quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed ut hic, qui intervenit (me intuens), ne ignoret, quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor; ambo enim, inquit adridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego: Quid didicerimus, Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eius modi adstrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

8
18 Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futtilis commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam, Stoicorum *πρόνοιαν*, quam Latine licet p r o v i d e n t i a m dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum, rotundum, ardentem, volubilem deum, portenta et miracula non disseren-
19 tium philosophorum, sed somniantium. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? quae molitio, quae ferramenta, qui vectes, quae machinae, qui ministri tanti muneris fuerunt? quem ad modum autem oboedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt?

unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus re-
liqua formantur, apte cadentes ad animum afficiendum
pariendosque sensus? Longum est ad omnia, quae
talia sunt, ut optata magis quam inventa videantur;
sed illa palmaria, quod, qui non modo natum mun- 20
dum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is
eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis,
ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est natu-
rae rationem, qui quicquam, quod ortum sit, putet
aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio
non dissolubilis? aut quid est, cuius principium ali-
quod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero vestra,
Lucili, si est *eadem*, eadem requiro, quae paulo ante,
ministros, machinas, omnem totius operis dissignatio-
nem atque apparatum; sin alia est, cur mortalem
fecerit mundum, non, quem ad modum Platonicus 9
deus, sempiternum. Ab utroque autem sciscitor, cur 21
mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia
saecla dormierint; non enim, si mundus nullus erat,
saecla non erant. Saecla nunc dico non ea, quae
dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiun-
tur; nam fateor ea sine mundi conversione effici non
potuisse; sed fuit quaedam ab infinito tempore aeter-
nitas, quam nulla circumscriptio temporum metieba-
tur; spatio tamen qualis ea fuerit, intellegi *non* potest,
quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tem-
pus aliquod, nullum cum tempus esset. Isto igitur 22
tam inmenso spatio quaero, Balbe, cur Pronoea vestra
cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit
deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini di-
vino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid
autem erat, quod concupisceret deus mundum signis
et luminibus tamquam aedilis ornare? Si, ut deus
ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito
in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat. Post
autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum
et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse

oblectatio deo? quae si esset, non ea tam diu carere
23 potuisset. An haec, ut fere dicitis, hominum causa
a deo constituta sunt? Sapientiumne? Propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? At primum causa non fuit, cur de inprobis bene mereretur; deinde quid est adsecutus? cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt; miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum conpensatione leniant, stulti
10 nec vitare venientia possint nec ferre praesentia. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt, animi natura intellegentis in quam figuram cadere posset; de quo dicam
24 equidem paulo post; nunc autem hactenus: admirabor eorum tarditatem, qui animantem inmortalem et eundem beatum rotundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri vel quadrati vel coni vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore si minima ex parte † significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maxumas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25 Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero † est, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem,

quae ex aqua cuncta fingeret. Si di possunt esse sine
sensu et mente, cur aquae *mentem*, *menti autem cur*
aquam adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans
corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse
deos longis intervallis orientis occidentisque, eosque
innumerabilis esse mundos. Sed nos deum nisi sem-
piternum intellegere qui possumus? Post Anaximenes 26
aëra deum statuit, eumque gigni esseque inmensum
et infinitum et semper in motu; quasi aut aër sine
ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non
modo aliqua, sed pulcherrima specie deceat esse, aut
non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. Inde 11
Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam,
primus omnium rerum discriptionem et modum mentis
infinitae vi ac ratione dissignari et confici voluit; in
quo non vidit neque motum sensui iunctum et con-
tinentem in infinito ullum esse posse neque sensum
omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde
si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse,
erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur;
quid autem interius mente? cingatur igitur corpore
externo. Quod quoniam non placet, aperta simplexque 27
mens nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere
intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Cro-
toniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque
sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non
sensit sese mortalibus rebus inmortalitatem dare. Nam
Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam
rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri
animi carperentur, non vidit distractione humanorum
animorum discerpi et lacerari deum et, cum miseri
animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei par-
tem esse miseram; quod fieri non potest. Cur autem 28
quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus?
quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus,
aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xeno-
phanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod

esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri, de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commenticium quiddam coronae simile efficit (*στεφάνην* appellat) continente ardore lucis orbem, qui cingat caelum, quem appellat deum; in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest; multaque eiusdem *modi* monstra, quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione
12 vel vetustate delentur; eademque de sideribus, quae
29 reprehensa in alio iam in hoc omittantur. Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissume labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse vult; quas et nasci et extingui perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de deis habere quod liqueat, sint, non sint qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circumitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut
30 quam formam dei? Iam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse, in Legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, *ἀσώματον*, id quale esse possit, intellegi non potest; careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate; quae omnia una cum

deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo
dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum
et astra et terram et animos et eos, quos maiorum
institutis accepimus; quae et per se sunt falsa per-
spicue et inter se vehementer repugnantia. Atque 31
etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere pec-
cat; facit enim in iis, quae a Socrate dicta rettulit,
Socratem disputantem formam dei quaeri non opor-
tere, eundemque et solem et animum deum dicere, et
modo unum, tum autem plures deos; quae sunt isdem
in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus.
Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus 13 32
inscribitur, popularis deos multos, naturalem unum
esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo
secus Speusippus Platonem avunculum subsequens et
vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque
animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deo-
rum. Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa 33
turbat a magistro suo Platone *non* dissentiens; modo
enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum
ipsum deum dicit esse, modo alium quendam prae-
ficit mundo eique eas partis tribuit, ut replicatione
quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli
ardorem deum dicit esse non intellegens caelum mundi
esse partem, quem alio loco ipse designarit deum.
Quo modo autem caeli divinus ille sensus in celeri-
tate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot di,
si numeramus etiam caelum deum? cum autem sine
corpore idem vult esse deum, omni illum sensu pri-
vat, etiam prudentia. Quo porro modo deus moveri
carens corpore aut quo modo semper se movens esse
quietus et beatus potest? Nec vero eius condiscipulus 34
Xenocrates in hoc genere prudentior, cuius in libris,
qui sunt de natura deorum, nulla species divina de-
scribitur; deos enim octo esse dicit, quinque eos, qui
in stellis vagis nominantur, unum, qui ex omnibus
sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi

membris simplex sit putandus deus, septimum solem adiungit octavamque lunam; qui quo sensu beati esse possint, intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros et modo mundum, tum mentem divinam esse putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult eodemque in libro rursus terram et caelum re-
35 fert in deos. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura.
14 36 Zeno autem, ut iam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quo modo efficiat animantem, intellegere non possumus; deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intellegi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis; aliis autem libris rationem quandam per omnem naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi theogoniam [id est originem deorum] interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque quemquam, qui ita appelletur, in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa
37 nomina. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque in deis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes

autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque conplexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat. At Persaeus, eiusdem Zenonis 15 38
auditor, eos *dicit* esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas, ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformis deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? Iam vero Chry- 39
sippus, qui Stoicorum somniorum vaferrumus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere; ait enim vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universitatemque omnia continentem, tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum, quem ante dixi, aethera, tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aëra, solem, lunam, sidera universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque etiam homines eos, qui inmortalitatem

40 essent consecuti. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent, quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum, terramque eam esse, quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse eandemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo
41 vis divina inesse videatur. Et haec quidem in primo libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de deis inmortalibus dixerat, ut etiam veterrimi poëtae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens diiungit a fabula.

16
42 Exposui fere non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae poëtarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos feceruntque, ut eorum bella, proelia, pugnas, vulnera videremus, odia praeterea, discidia, discordias, ortus, interitus, querellas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus mortalisque ex
43 inmortali procreatos. Cum poëtarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignoratione versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem inpressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum,

quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. Quod igitur fundamentum huius 17 44
quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus; de quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est; esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnis non philosophos solum, sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat) — hanc igitur habe- 45
mus, ut deos beatos et inmortales putemus. Quae enim nobis natura informationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia. Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima (habet enim venerationem iustam, quicquid excellit), et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata inmortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opi-

nionem anquirit animus et formam et vitae actionem
mentisque agitationem in deo.

18
46 Ac de forma quidem partim natura nos admonet,
partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes
omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam
deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut
vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed ne omnia re-
vocentur ad primas notiones: ratio hoc idem ipsa
47 declarat. Nam cum praestantissumam naturam, vel
quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur
eandem esse pulcherrimam, quae conpositio membro-
rum, quae conformatio liniamentorum, quae figura,
quae species humana potest esse pulchrior? Vos
quidem, Lucili, soletis (nam Cotta meus modo hoc,
modo illud), cum artificium effingitis fabricamque divi-
nam, quam sint omnia in hominis figura non modo
ad usum, verum etiam ad venustatem apta, descri-
48 bere. Quodsi omnium animantium formam vincit
hominis figura, deus autem animans est, ea figura
profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniam-
que deos beatissimos esse constat, beatus autem esse
sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione con-
stare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura,
49 hominis esse specie deos confitendum est. Nec tamen
ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet
19 sanguinem, sed quasi sanguinem. Haec quamquam
et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro,
quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus in-
tellegentia vestra dissero brevius, quam causa desi-
derat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus
abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet,
ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut
primum non sensu, sed mente cernatur nec soliditate
quadam nec ad numerum, ut ea, quae ille propter
firmitatem *στερέμνια* appellat; sed imaginibus simili-
tudine et transitione perceptis cum infinita simillu-
marum imaginum series ex innumerabilibus individuis

existat et ad nos adfluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intellegentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. Summa vero vis infinitatis et magna ac 50
diligenti contemplatione dignissima est, in qua intellegi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus, id est aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse inmortalium non minorem, et si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis 51
affluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est inplicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet, habet exploratum fore se semper cum in maximis, tum in aeternis voluptatibus. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum 20 52
vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? nisi quietum autem nihil beatum est; sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne ille est inplicatus molestis negotiis et operosis! Nos autem beatam vitam in animi se- 53
curitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum, nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabilis natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia quem ad modum natura efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poëtae, cum explicare argumenti

54 exitum non potestis, confugitis ad deum; cuius ope-
ram profecto non desideraretis, si inmensam et inter-
minatam in omnis partis magnitudinem regionum vi-
deretis, in quam se iniciens animus et intendens ita
late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram
ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur
inmensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum
infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae
interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae
alias adprehendentes continuantur; ex quo efficiuntur
eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse
sine follibus et incudibus non putatis. Itaque inpo-
suistis in cervicibus nostris sempiternum dominum,
quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat
omnia providentem et cogitantem et animadvertentem
et omnia ad se pertinere putantem curiosum et ple-
55 num negotii deum? Hinc vobis extitit primum illa
fatalis necessitas, quam εἱμαρμένην dicitis, ut, quic-
quid accidat, id ex aeterna veritate causarumque con-
tinuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philo-
sophia aestimanda est, cui tamquam aniculis, et iis
quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur
μαντικὴ vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua
tanta inbueremur superstitione, si vos audire velle-
mus, ut haruspices, augures, harioli, vates, coniectores
56 nobis essent colendi. His terroribus ab Epicuro so-
luti et in libertatem vindicati nec metuimus eos, quos
intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec
alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam
excellentem atque praestantem. Sed elatus studio
vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile rem
tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere:
quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit
quam audiendi.

21 57 Tum Cotta comiter, ut solebat: Atqui, inquit,
Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me qui-
dem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in

mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam
quare falsum; idque cum saepe, tum, cum te audi-
rem, paulo ante contigit. Roges me, qualem naturam
deorum esse ducam, nihil fortasse respondeam; quae-
ras, putemne talem esse, qualis modo a te sit expo-
sita, nihil dicam mihi videri minus. Sed ante quam
adgrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso
dicam quid sentiam. Saepe enim de familiari illo 58
tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio
anteferret et paucos tecum Epicureos e Graecia com-
pararet, sed, quod ab eo te mirifice diligi intellege-
bam, arbitrabar illum propter benivolentiam uberius
id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesen-
tem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te
dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose,
sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. Zeno- 59
nem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epi-
cureorum solebat, cum Athenis essem, audiebam fre-
quenter, et quidem ipso auctore Philone, credo, ut
facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, cum
a principe Epicureorum accepissem, quem ad modum
dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo,
ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo
mihi usu saepe venit, idem modo, cum te audirem,
accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium (bona
venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam in-
eptas sententias incidisse. Nec ego nunc ipse aliquid 60
adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere
in rebus, sed maxime in physicis, quid non sit, citius,
quam quid sit, dixerim. Roges me, quid aut quale sit 22
deus, auctore utar Simonide, de quo cum quaesivisset
hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem
postulavit; cum idem ex eo postridie quaereret, biduum
petivit; cum saepius duplicaret numerum dierum ad-
miransque Hiero requireret, cur ita faceret, 'Quia,
quanto diutius considero', inquit, 'tanto mihi
res videtur obscurior'. Sed Simoniden arbitror

(non enim poëta solum suavis, verum etiam ceteroqui
doctus sapiensque traditur), quia multa venirent in
mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum
61 esset verissimum, desperasse omnem veritatem. Epi-
curus vero tuus (nam cum illo malo disserere quam
tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum
esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de
natura deorum, sintne di necne sint. Difficile est ne-
gare. Credo, si in contione quaeratur, sed in huius
modi sermone et consessu facillimum. Itaque ego
ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas
sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum
est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum,
sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim
occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse
62 videantur. Sed vide, quam tecum agam liberaliter;
quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis,
non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus
fere mihique ipsi in primis deos esse. Itaque non
pugno; rationem tamen eam, quae a te adfertur, non
23 satis firmam puto. Quod enim omnium gentium ge-
nerumque hominibus ita videretur, id satis magnum
argumentum esse dixisti, cur esse deos confiteremur.
Quod cum leve per se, tum etiam falsum est. Primum
enim unde tibi notae sunt opiniones nationum? Equi-
dem arbitror multas esse gentes sic inmanitate effe-
63 ratas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Quid?
Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus
nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Ab-
derites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio
facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum
in principio libri sic posuisset: 'De divis, neque
ut sint neque ut non sint, habeo dicere', Athe-
niensium iussu urbe atque agro est exterminatus libri-
que eius in contione combusti. Ex quo equidem
existimo tardiores ad hanc sententiam profitendam

multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

Tubulus si Lucius umquam,
Si Lupus aut Carbo, Neptuni filius,

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam inpurus fuisset? Non est igitur tam explorata 64 ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

Concedo esse deos; doce me igitur, unde sint, ubi 65 sint, quales sint corpore, animo, vita; haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia; hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim † quod vacet corpore; corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest. Haec ego nunc physicorum oracula 24 66 fundo, vera an falsa, nescio, sed veri tamen similiora quam vestra. Ista enim flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, hamata quaedam et quasi adunca, ex his effectum esse caelum atque terram nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito, hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit; ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. Quid enim mereas, ut Epicureus esse 67 desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi

est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura, nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim
68 natura quaeritur. Sint sane ex atomis; non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquando est; si natum, nulli dei ante quam nati; et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum? quibus duobus verbis significatis deum; quod cum efficere vultis, in dumeta conrepitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem.

25

69 Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere quam tam inpudenter resistere. Velut Epicurus cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat; ait atomum, cum pondere et gravitate derecto deorsus feratur, declinare paululum.
70 Hoc dicere turpius est quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus 'aut etiam aut non' poneretur, alterum utrum esse verum, pertimuit, ne, si concessum esset huius modi aliquid: 'Aut vivet cras aut non vivet Epicurus', alterutrum fieret necessarium, totum hoc 'aut etiam aut non' negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius? Urguebat Arcesilas

Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus
viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa,
non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset
falsum, nullum esset verum: omnis sensus veri nun-
tios dixit esse. Nihil horum nimis callide; graviorem
enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. Idem 71
facit in natura deorum; dum individuorum corporum
concretionem fugit, ne interitus et dissipatio conse-
quatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam cor-
pus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. Mira- 26
bile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspi-
cem viderit; hoc mirabilius, quod vos inter vos risum
tenere possitis. 'Non est corpus, sed quasi corpus.'
Hoc intellegerem quale esset, si in ceris fingeretur
aut fictilibus figuris; in deo quid sit 'quasi corpus'
aut 'quasi sanguis', intellegere non possum; ne tu
quidem, Vellei, sed non vis fateri. Ista enim a vobis 72
quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halu-
cinatus est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in
scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod ei non
praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali
aedificii domino glorianti se architectum non habuisse;
nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lycio, nihil ne
e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire
potuit, quem virum, di immortales! et sunt qui pu-
tent audisse; ipse non vult; credo plus nemini. Pam-
philum quendam, Platonis auditorem, ait a se Sami
auditum; ibi enim adulescens habitabat cum patre et
fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta
venerat; sed cum agellus eum non satis aleret, ut
opinor, ludi magister fuit. Sed hunc Platonicum mi- 73
rifice contemnit Epicurus; ita metuit, ne quid um-
quam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo
tenetur; quem cum a se non neget auditum, vexat
tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democri-
tea non audisset, quid audierat? quid est in physicis
Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam com-

mutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomo-
rum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane,
imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque
mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus
naturae ratio continetur. Nunc istuc 'quasi corpus'
74 et 'quasi sanguinem' quid intellegis? Ego enim te
scire ista melius quam me non fateor solum, sed etiam
facile patior; cum quidem semel dicta sunt, quid est,
quod Velleius intellegere possit, Cotta non possit?
Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intellego,
quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus
modo intellego. Neque tu me celas, ut Pythagoras
solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam
Heraclitus, sed (quod inter nos liceat) ne tu quidem
27 75 intellegis. Illud video pugnare te, species ut quaedam
sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil
expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida.
Dicemus igitur idem, quod in Venere Coa: corpus
illud non est, sed simile corporis, nec ille fusus et
candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam san-
guinis similitudo; sic in Epicureo deo non res, sed
similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intellegi
quidem potest, mihi esse persuasum; cedo mihi isto-
rum adumbratorum deorum liniamenta atque formas.
76 Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere
velitis humanas esse formas deorum; primum quod
ita sit informatum anticipatum*que* mentibus nostris, ut
homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana;
deinde quod, quoniam rebus omnibus excellat natura
divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec
esse humana ullam pulchriorem; tertiam rationem ad-
fertis, quod nulla alia figura domicilium mentis esse
77 possit. Primum igitur quidque considera quale sit;
arripere enim mihi videmini quasi vestro iure rem
nullo modo probabilem. Omnino quis tam caecus in
contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret
species istas hominum conlatas in deos aut consilio

quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poëtae, pictores, opifices; erat enim non facile agentis aliquid et molientis deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videbatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret[, eam esse causam, cur deos hominum similis putaremus]?

Quid censes? si ratio esset in beluis, non suo 78
quasque generi plurimum tributuras fuisse? At me- 28
hercule ego (dicam enim, ut sentio) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quodsi fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. Et quidem formica formicae. 79
Sed tamen cuius hominis? quotus enim quisque formosus est? Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adulescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula

naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

> Constiteram exorientem Auroram forte salutans,
> Cum subito a laeva Roscius exoritur.
> Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
> Mortalis visust pulchrior esse deo.

Huic deo pulchrior; at erat, sicuti hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur? Redeo ad deos.

29 80 Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? an omnia emendata in illis? Detur id vobis; num etiam una est omnium facies? nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est; si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla per-
81 ceptio. Quid, si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere? tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis; a parvis enim Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem reliquosque deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu; at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris
82 deorum. Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibin aut faelem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem,

nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle quam tibi illam vestram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, *alia nobis.* Et quidem alia 30 nobis Capitolini, alia Afris Hammonis Iovis. Non 83 pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatum, Apollinem semper inberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus Athenis Volcanum eum, quem fecit Alcamenes, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos facimus, quibus a nobis nominantur? At primum, quot hominum linguae, tot 84 nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Volcanus, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare atque ipsum sibi displicere! An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid ergo? solem dicam aut lunam aut caelum deum? Ergo etiam beatum? Quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? Qui potest esse in eius modi trunco sapientia? Haec vestra sunt. Si igitur nec humano *visu*, quod docui, nec tali ali- 85 quo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem, etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes; quamquam

video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem
Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustu-
lisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sen-
tentiis, quas appellatis *κυρίας δόξας*, haec, ut opinor,
prima sententia est: 'Quod beatum et inmortale
est, id nec habet nec exhibet cuiquam nego-
31 tium.' In hac ita exposita sententia sunt qui existi-
ment, quod ille inscitia plane loquendi fecerat, fecisse
consulto; de homine minime vafro male existimant.
86 Dubium est enim, utrum dicat aliquid beatum esse et
inmortale an, si quid sit. Non animadvertunt hic eum
ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum
et Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. Ille
vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis
ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico
et deos. Quibus mediocres homines non ita valde
moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes
esse perterritas Tot milia latrocinantur morte pro-
posita, alii omnia, quae possunt, fana conpilant. Credo,
aut illos mortis timor terret aut hos religionis.
87 Sed quoniam non audes (iam enim cum ipso Epi-
curo loquar) negare esse deos, quid est, quod te in-
pediat aut solem aut mundum aut mentem aliquam
sempiternam in deorum numero ponere? 'Numquam
vidi', inquit, 'animam rationis consiliique participem
in ulla alia nisi humana figura'. Quid? solis num-
quidnam aut lunae aut quinque errantium siderum
simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis par-
tibus definiens motum cursus annuos conficit; huius
hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo
spatio luna complet; quinque autem stellae eundem
orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius,
ab isdem principiis disparibus temporibus eadem spatia
88 conficiunt. Num quid tale, Epicure, vidisti? Ne sit
igitur sol, ne luna, ne stellae, quoniam nihil esse po-
test, nisi quod attigimus aut vidimus; quid? deum
ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Omnia

tollamus ergo, quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae? Ut, si Seriphi natus esses nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi, quales essent, diceretur; si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares. Et tu quidem, Vellei, non vestro more, 89 sed dialecticorum, quae funditus gens vestra non novit, argumento sententiam conclusisti: Beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse. Id quoque damus, et libenter 32 quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis: nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istuc gradatim? nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus; a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. Nec vero 90 intellego, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres, quid intersit; si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, siquidem aeterni sunt futuri; at homines nati; ante igitur humana forma quam homines ea, qua erant forma di inmortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis; illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis), sed tamen quis iste tantus casus? unde 91 tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Seminane deorum decidisse de caelo putamus in terras, et sic homines patrum similes extitisse? Vellem diceretis; deorum

cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale di-
citis, sed casu esse factum, ut essemus similes deorum.
Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refel-
latur? Utinam tam facile vera invenire possim quam
33 falsa convincere! Etenim enumerasti memoriter et
copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine
esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio
92 de deorum natura philosophorum sententias. Omnesne
tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedi-
bus constare deum posse decreverint? Ne hoc qui-
dem vos movet considerantis, quae sit utilitas quae-
que oportunitas in homine membrorum, ut iudicetis
membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus
opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil con-
prehendendum est? quid reliqua discriptione omnium
corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine causa,
nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari
sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam
deus et non loquetur, dentes, palatum, fauces nullum
ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori
adfinxit, ea frustra habebit deus, nec externa magis
quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera, quae de-
tracta utilitate quid habent venustatis? quandoquidem
93 haec esse in deo propter pulchritudinem voltis. Istisne
fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Her-
marchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque
dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theo-
phrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone
et Attico, sed tamen. Tantum Epicuri hortus habuit li-
centiae. Et soletis queri; Zeno quidem etiam litigabat.
Quid dicam Albucium? Nam Phaedro nihil elegantius,
nihil humanius; sed stomachabatur senex, si quid asperius
dixeram, cum Epicurus Aristotelem vexarit contume-
liosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit,
Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocraten, quia nescio
quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus con-
ciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit

ingratus, Nausiphanen, magistrum suum, a quo *non*
nihil didicerat, tam male acceperit. Zeno quidem non 34
eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Silum, cete-
ros, figebat maledictis, sed Socraten ipsum, parentem
philosophiae, Latino verbo utens scurram Atticum
fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam
vocabat; tu ipse paulo ante cum tamquam senatum 94
philosophorum recitares, summos viros desipere, deli-
rare, dementis esse dicebas. Quorum si nemo verum
vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit
omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota com-
menticia, vix digna lucubratione anicularum; non enim
sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si inpe-
traritis, ut concedamus eandem hominum esse et deo-
rum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit
eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini, ingres-
sus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, conprehensio,
ad extremum etiam sermo et oratio; nam quod et 95
maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, vi-
detis. Equidem mirari satis non possum, unde ad
istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed cla-
mare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus
inmortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit
beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive
beatitudo dicenda est (utrumque omnino durum, sed
usu mollienda nobis verba sunt), verum ea, quaecum-
que est, cur aut in solem illum aut in hunc mundum
aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque
corporis vacuam cadere non potest? Nihil aliud dicis 96
nisi: 'Numquam vidi solem aut mundum beatum.'
Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Nega-
bis. Cur igitur non sescenta milia esse mundorum,
sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio docuit.
Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima
natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola
divina natura est, ut inmortalitate vincamur ab ea
natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi,

item corporis? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? ad similitudinem enim deorum propius accedebat humana virtus quam figura.
35 97 An quicquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam), quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt; quae negemus esse, quia numquam vidimus? Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? atque, ut Ennius,

Simia quam similis, turpissuma bestia, nobis!

at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum
98 nulla prudentior; at figura quae vastior? De bestiis loquor; quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus *simillimis* figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti, attende, quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo, qui natus sit, nisi in eo, qui adoleverit, nisi in eo, qui didicerit, nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quodsi in omnibus his rebus obsistis, quid est, quod te forma una conturbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas; quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo liniamenta maneant. Hoc est non considerare, sed
99 quasi sortiri, quid loquare. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quicquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec specie nec usu alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redun-

dat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut inmortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur; haec enim sunt domicilia vitae; oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. Et 36 100 eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra, caelum, terras, maria, cumque horum insignia, solem, lunam stellasque, vidissent, cumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec effecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiamsi aberrant coniectura, video tamen, quid sequantur; tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quandam dei. Et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae; num igitur esse talis putas? Quanto melius haec vulgus imperitorum, 101 qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clipeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui inridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de faelium dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum extare, sed ne factum quidem

102 omnino. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epi-
curus quasi pueri delicati nihil cessatione melius exi-
37 stimat. At ipsi tamen pueri, etiam cum cessant,
exercitatione aliqua ludicra delectantur; deum sic fe-
riatum volumus cessatione torpere, ut, si se commo-
verit, vereamur, ne beatus esse non possit? Haec
oratio non modo deos spoliat motu et actione divina,
sed etiam homines inertis efficit, siquidem agens ali-
quid ne deus quidem esse beatus potest.
103 Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et
imago; quod eius est domicilium? quae sedes? qui
locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod
vultis, beatus est? utatur enim suis bonis oportet *et*
fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem
iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique
proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua,
superior *aëri*, aetheriis ignibus altissima ora reddatur.
Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles,
aliae quasi ancipites in utraque sede viventes; sunt
quaedam etiam, quae igne nasci putentur appareantque
104 in ardentibus fornacibus saepe volitantes. Quaero igi-
tur, vester deus primum ubi habitet, deinde quae
causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando,
porro, cum hoc proprium sit animantium, ut aliquid
adpetant, quod sit naturae accommodatum, deus quid
appetat, ad quam denique rem motu mentis ac ratione
utatur, postremo quo modo beatus sit, quo modo
aeternus. Quicquid enim horum attigeris, ulcus est.
Ita male instituta ratio exitum reperire non potest.
105 Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non
sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem
ad numerum permanere, eamque esse eius visionem,
ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat
umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex
eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam
38 illam naturam et sempiternam putet. Hoc, per ipsos
deos, de quibus loquimur, quale tandem est? Nam

si tantum modo ad cogitationem valent nec habent
ullam soliditatem nec eminentiam, quid interest, utrum
de Hippocentauro an de deo cogitemus? omnem enim
talem conformationem animi ceteri philosophi motum
inanem vocant, vos autem adventum in animos et in-
troitum imaginum dicitis. Ut Ti. Gracchum cum vi- 106
deor contionantem in Capitolio videre de M. Octavio
deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse
inanem, tu autem et Gracchi et Octavii imagines re-
manere, quae, in Capitolium cum pervenerim, tum ad
animum meum referantur; hoc idem fieri in deo, cuius
crebra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque
aeterni intellegantur. Fac imagines esse, quibus pul- 107
sentur animi; species dumtaxat obicitur quaedam;
num etiam, cur ea beata sit, cur aeterna? Quae autem
istae imagines vestrae aut unde? A Democrito om-
nino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est,
nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et clau-
dicat. Nam quid est, quod minus probari possit,
quam omnium in me incidere imagines, Homeri, Ar-
chilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec
ea forma, qua illi fuerunt? Quo modo illi ergo? et
quorum imagines? Orpheum poëtam docet Aristoteles
numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei
ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est
imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe
incurrit. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, 108
aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae num-
quam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae,
ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium
earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simul ac
mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod
etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res,
Vellei, nugatoria est. Vos autem non modo oculis
imagines, sed etiam animis inculcatis. Tanta est in- 39
punitas garriendi. At quam licenter! Fluentium fre- 109
quenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur.

Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intelle-
geretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas
continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo
modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat
atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia
sempiterna? Confugis ad aequilibritatem (sic enim
ἰσονομίαν, si placet, appellemus) et ais, quoniam sit
natura mortalis, inmortalem etiam esse oportere. Isto
modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui in-
mortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur
in aqua. — Et quia sunt quae interimant, sint quae
conservent. — Sint sane, sed ea conservent, quae sunt;
110 deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum
effigies ex individuis quo modo corporibus oritur?
quae etiamsi essent, quae nulla sunt, pellere se ipsa
et agitari inter se concursu fortasse possent, formare,
figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur
40 modo inmortalem deum efficitis. Videamus nunc de
beato. Sine virtute certe nullo modo; virtus autem
actuosa, et deus vester nihil agens; expers virtutis
111 igitur; ita ne beatus quidem. Quae ergo vita? Sup-
peditatio, inquis, bonorum nullo malorum interventu.
Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo, nempe
ad corpus pertinentium; nullam enim novistis nisi pro-
fectam a corpore et redeuntem ad corpus animi volupta-
tem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum
reliquorum, quos *non* pudeat quarundam Epicuri vocum,
quibus ille testatur se ne intellegere quidem ullum bo-
num, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis volup-
tatibus; quas quidem non erubescens persequitur omnis
112 nominatim. Quem cibum igitur aut quas potiones
aut quas vocum aut florum varietates aut quos tactus,
quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas vo-
luptatibus? Et poëtae quidem [nectar ambrosiam]
epulas conparant et aut Iuventatem aut Ganymedem
pocula ministrantem, tu autem, Epicure, quid facies?
Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec

quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. At has leviores ducis 113 voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) adhibetur sensibus. Quousque ludis? Nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates; summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias iis ipsis verbis, quibus erant scriptae; Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa inpudentiora recitabat; accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri, neque id semel dicit, sed saepius. Adnuere te video; nota enim tibi sunt; proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur (alia est ea quaestio), sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes, ita vestro iudicio ne beatos quidem. At dolore 41 114 vacant. Satin est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? Cogitat, inquiunt, adsidue beatum esse se; habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Conprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi 'Mihi pulchre est' et 'Ego beatus sum' cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos 115 libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut *Ti.* Coruncanium aut P. Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem nec manibus, ut Xerses, sed rationibus deorum inmortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, cum dei non modo homines non colant,

116 sed omnino nihil curent, nihil agant? At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui quam ob rem colendi sint, non intellego, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

42 117 Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, cum sustuleris omnem vim deorum; nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem, cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum 118 cultu pio continetur. Quid? ii, qui dixerunt totam de dis inmortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Cius, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem 119 reliquit? Quid? qui aut fortis aut claros aut potentis viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demon-

strantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusinem sanctam illam et augustam,

Ubi ínitiantur géntes orarum últimae,

praetereo Samothraciam eaque, quae Lemni

Noctúrno aditu occultá coluntur,
Silvéstribus saepibus dénsa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in pri- 43 120
mis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos inrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum, tum principia mentis, quae sint in eodem universo, deos esse dicit, tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis soleant vel nocere, tum ingentis quasdam imagines tantasque, ut universum mundum conplectantur extrinsecus; quae quidem omnia sunt patria Democriti quam Democrito digni-
ora. Quis enim istas imagines conprehendere animo 121
potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas iudicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum dis inmortalibus et opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam; tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a deis,
sed ipsi dei inter se ab aliis alii neglegantur. Quanto 44
Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur! Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius; quam qui adeptus
erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. Vos 122
autem quid mali datis, cum *in* inbecillitate gratifica-

tionem et benivolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligemus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex iis capiuntur, hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt! Quid ni ita sit, quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a deis inmortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epi-
123 curi de sanctitate. Ludimur ab homine non tam faceto quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dei humana non curant? quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis inmortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse. Neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, liniamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos;
124 deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat; quid enim dicam 'propitius sit'? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in inbecillitate est et gratia et caritas.

M. TULLII CICERONIS
DE NATURA DEORUM
AD M. BRUTUM
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hic liber brevi praemisso prooemio continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, qui totum locum in partes quattuor dividebant. Primum enim docebant esse deos, deinde quales essent, tum mundum ab eis administrari, postremo consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars quamquam ne egere quidem oratione videri poterat, tamen his argumentis confirmatur. Nam primum, quod omnium consentiens sit de dis opinio, natura evidens esse necesse esse, deinde deos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse, praedictiones item et praesensiones rerum futurarum esse deos clamare, omnium vero maxime miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque omnium ad utilitatem conspirationem. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab umore, aliud ab aëre, aliud ab igni, rationem etiam aliunde habere nos necesse esse, et, cum cetera omnia mundus habeat, quod sit omnium optimum, id ipsum cur non habeat, nullam esse rationem. Omnes porro concedere nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse; quare, cum ratione nihil sit melius, eam quoque in mundo inesse necesse esse, qui profecto non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur (cap. 2—8). His rationibus subiciuntur demonstrationes physicae. Prima huius modi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augeri, omnesque partes mundi calore fultas sustineri, itaque etiam mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur, quae quoniam mundi principatum (τὸ ἡγεμονικόν), ut in homine mens, obtineat et sit vel optima omnium,

in hac sensus quoque et rationem inesse necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores; ex quo concludi posse mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum, quod motu cieatur, qui vel Platone auctore tantum in animos cadat (cap. 9—12 § 23—32). Altera ratio est eius modi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura vel universo ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici, quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo cum in iis, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio, bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum, homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, in quibus ab initio insit recta et constans ratio, quae deo tribuenda sit, id est mundo. Eodem fere modo effici esse in mundo summam virtutem et sapientiam (cap. 12—14). Sed mundi divinitate perspecta astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte nulla alia admixta natura, totaque esse calida et perlucida. Absurdum autem esse, si res ex aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, quas ibi multo acriores esse debere, idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari (cap. 15 sq. § 39—43). Sed maxime astrorum sensum et intellegentiam divinitatemque declarari mirabili ordine eorum et constantia, quae neque naturam significet, quod sit plena rationis, neque fortunam, quae constantiam respuat. In quo ridicule errare dicit Epicurum, qui humanam figuram dis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse (cap. 16—23 § 43—60). Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primum, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari, deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari, beneficiis porro excellentes viros in caelum fama et voluntate sublatos esse, denique ex physica ratione multos fluxisse poëtarum deos (cap. 23—29 § 60—75). His duabus rebus constitutis, et deos esse, et qualis eorum natura sit, sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis astringitur. Primum ab eo ipso, quod di sint, ducitur (cap. 30, 31 § 76—80), alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti ab eaque omnia pulcherrime gerantur (cap. 32), tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur, qui locus copiose explicatur. Tertiae huic disputationis parti subicitur ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis causa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum, id quod quattuor argumentis fit, quorum pri-

mum ductum est a corporis humani structura, alterum a perfectionibus animi, tertium ab utilitate, quam res cum caelestes, tum terrestres hominibus adferant, quartum denique ab illustrium, quibus di consuluerint, hominum exemplis (cap. 33—66).

Quae cum Cotta dixisset, tum Velleius: Ne ego, 1 1
inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore
congredi conatus sim! Nam neque indisertum Academicum
pertimuissem nec sine ista philosophia rhetorem
quamvis eloquentem; neque enim flumine conturbor
inanium verborum nec subtilitate sententiarum,
si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque
re valuisti; corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad
ista alias, nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus.
Tum Balbus: Eundem equidem malim audire 2
Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit,
eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis
et Cottae de dis inmortalibus habere non errantem
et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem
certamque sententiam. Nam contra Epicurum
satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse,
Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio
dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid
non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere?
Quodsi haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vi- 3
cissim audire vellem, cum ipse tam multa dixissem.
Tum Balbus: Geram tibi morem et agam quam brevissume
potero; etenim convictis Epicuri erroribus
longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino
dividunt nostri totam istam de dis inmortalibus quaestionem
in partis quattuor. Primum docent esse deos,
deinde quales sint, tum mundum ab iis administrari,
postremo consulere eos rebus humanis. Nos autem
hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus; tertium
et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud
tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta; nam

et otiosi sumus et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

2 4 Tum Lucilius: Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius:

> Áspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem,

illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius,

> patrem divumque hominumque

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intellego, cur non idem, sol sit an
5 nullus sit, dubitare possit. Qui enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum conprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeclis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim Hippocentaurum fuisse aut Chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionis enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores
6 atque meliores, idque evenit non temere nec casu, sed quod et praesentes saepe di vim suam declarant, ut et apud Regillum bello Latinorum, cum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano proelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tynda-

ridae Persem victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adulescentis, cum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent regem Persem illo die captum, senatui nuntiavit; et primo quasi temere de re publica locutus in carcerem coniectus est, post a Paulo litteris allatis cum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam cum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo proelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coëgerunt. Praedictiones vero et praesensiones rerum 3 7
futurarum quid aliud declarant nisi hominibus ea ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quodsi ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae adscivissent, si res omnino repudiaret, ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum conprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit? qui etiam per iocum deos inridens, cum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent. Qui risus classe devicta multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, cum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium 8
Coelius religione neglecta cecidisse apud Trasumenum scribit cum magno rei publicae vulnere. Quorum exitio intellegi potest eorum imperiis rem publicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et si conferre volumus nostra cum externis, ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est

9 cultu deorum, multo superiores. An Atti Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed neglegentia nobilitatis augurii disciplina omissa veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae rei publicae partes, in his bella, quibus rei publicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur, nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus, nulla, *cum* viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri
10 duces incipiunt, cum auspicia posuerunt. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam se ipsos dis inmortalibus capite velato verbis certis pro re publica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur,
4 quae dubia nemini debent esse. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione C. Figulo consulibus res ipsa probavit; quos cum Ti. Gracchus consul iterum crearet, primus rogator, ut eos rettulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus cum comitia nihilo minus peregisset remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum rettulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse
11 iustum comitiorum rogatorem. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira: 'Itane vero? ego non iustus, qui et consul rogavi et augur et auspicato? an vos Tusci ac barbari auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis?' Itaque tum illos exire iussit. Post autem e provincia litteras ad collegium misit se, cum legeret libros, recordatum esse vitio sibi tabernaculum captum fuisse [hortos Scipionis], quod, cum pomerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, cum idem pomerium transiret,

auspicari esset oblitus; itaque vitio creatos consules
esse. Augures rem ad senatum; senatus, ut abdica-
rent consules; abdicaverunt. Quae quaerimus exempla
maiora? Vir sapientissimus atque haud sciam an
omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari
posset, confiteri maluit quam haerere in re publica
religionem, consules summum imperium statim depo-
nere quam id tenere punctum temporis contra religio-
nem. Magna augurum auctoritas; quid? haruspicum 12
ars nonne divina? Haec *et* innumerabilia ex eodem ge-
nere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse?
Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe
necesse est; deorum autem interpretes sunt; deos
igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt,
quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non
omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est.
Signa ostenduntur a dis rerum futurarum. In his si
qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum
coniectura peccavit. Itaque inter omnis omnium gen-
tium summa constat; omnibus enim innatum est et
in animo quasi insculptum esse deos. Quales sint, 5 13
varium est, esse nemo negat. Cleanthes quidem no-
ster quattuor de causis dixit in animis hominum in-
formatas deorum esse notiones. Primam posuit eam,
de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione
rerum futurarum; alteram, quam ceperimus ex magni-
tudine commodorum, quae percipiuntur caeli tempe-
ratione, fecunditate terrarum aliarumque commodita-
tum conplurium copia; tertiam, quae terreret animos 14
fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus,
vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremiti-
bus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi
cruentis, tum labibus aut repentinis terrarum hiatibus,
tum praeter naturam hominum pecudumque portentis,
tum facibus visis caelestibus, tum stellis iis, quas
Graeci cometas, nostri cincinnatas vocant, quae nuper
bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum prae-

nuntiae, tum sole geminato, quod, ut e patre audivi,
Tuditano et Aquilio consulibus evenerat, quo quidem
anno P. Africanus sol alter extinctus est, quibus ex-
territi homines vim quandam esse caelestem et divi-
15 nam suspicati sunt; quartam causam esse, eamque vel
maximam, aequabilitatem motus conversionum*que* caeli,
solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varie-
tatem, pulchritudinem, ordinem, quarum rerum aspectus
ipse satis indicaret non esse ea fortuita. Ut, si quis
in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum
venerit, cum videat omnium rerum rationem, modum,
disciplinam, non possit ea sine causa fieri iudicare,
sed esse aliquem intellegat, qui praesit et cui parea-
tur, multo magis in tantis motionibus tantisque vicis-
situdinibus, tam multarum rerum atque tantarum or-
dinibus, in quibus nihil umquam inmensa et infinita
vetustas mentita sit, statuat necesse est ab aliqua
6 16 mente tantos naturae motus gubernari. Chrysippus
quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea
dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reppe-
risse videatur. 'Si enim', inquit, 'est aliquid in
rerum natura, quod hominis mens, quod ratio,
quod vis, quod potestas humana efficere non
possit, est certe id, quod illud efficit, homine
melius; atqui res caelestes omnesque eae, qua-
rum est ordo sempiternus, ab homine confici
non possunt; est igitur id, *a* quo illa confi-
ciuntur, homine melius. Id autem quid potius
dixeris quam deum? Etenim si di non sunt,
quid esse potest in rerum natura homine me-
lius? in eo enim solo est ratio, qua nihil pot-
est esse praestantius. Esse autem hominem,
qui nihil in omni mundo melius esse quam se
putet, desipientis adrogantiae est; ergo est
17 aliquid melius; est igitur profecto deus.' An
vero, si domum magnam pulchramque videris, non
possis adduci, ut, etiamsi dominum non videas, muri-

bus illam et mustelis aedificatam putes? tantum ergo
ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque
rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris
atque terrarum si tuum ac non deorum inmortalium
domicilium putes, nonne plane desipere videare? An
ne hoc quidem intellegimus, omnia supera esse me-
liora, terram autem esse infimam, quam crassissimus
circumfundat aër? ut ob eam ipsam causam, quod
etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere
videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter
caeli pleniorem naturam, hoc idem generi humano
evenerit, quod in terra, hoc est in crassissima regione
mundi, conlocati sint. Et tamen ex ipsa hominum 18
sollertia esse aliquam mentem, et eam quidem acrio-
rem et divinam, existimare debemus. 'Unde enim
hanc homo arripuit?' ut ait apud Xenophontem
Socrates. Quin et umorem et calorem, qui est fusus
in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem,
animum denique illum spirabilem, si quis quaerat,
unde habeamus, apparet, quod aliud a terra sumpsi-
mus, aliud ab umore, aliud ab igni, aliud ab aëre eo,
quem spiritu ducimus. Illud autem, quod vincit haec 7
omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis,
mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi in-
venimus? unde sustulimus? An cetera mundus habe-
bit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit?
Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo,
nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil
est, sed ne cogitari quidem quicquam melius potest.
Et si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est
haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus.
Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, con- 19
tinuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur
a me, conprobare? Possetne uno tempore florere,
dein vicissim horrere terra? aut tot rebus ipsis se
inmutantibus solis accessus discessusque solstitiis bru-
misque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque

angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno
20 divino et continuato spiritu continerentur. Atque haec cum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam; cum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile conrumpitur, sic orationis flumine reprensoris convicia diluuntur, angustia autem conclusae orationis non facile se ipsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:
8 21 'Quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo melius; ratione igitur mundus utitur.' Similiter effici potest sapientem esse mundum, similiter beatum, similiter aeternum; omnia enim haec meliora sunt quam ea, quae sunt iis carentia, nec mundo quicquam melius; ex quo efficietur esse mundum deum.
22 Idemque hoc modo: 'Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens; mundi autem partes sentientes sunt; non igitur caret sensu mundus.' Pergit idem et urguet angustius: 'Nihil', inquit, 'quod animi quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem conpotemque rationis; mundus autem generat animantis compotesque rationis; animans est igitur mundus composque rationis.' Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: 'Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur, num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque

iudicetur, cum ex se procreet animantis atque
sapientis?'

Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixe- 9 23
ram (negaram enim hanc primam partem egere ora-
tione, quod esset omnibus perspicuum deos esse), ta-
men id ipsum rationibus physicis confirmare volo.
Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et quae
crescant, contineant in se vim caloris, sine qua neque
ali possent nec crescere. Nam omne, quod est cali-
dum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod au-
tem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et
aequabili; qui quam diu remanet in nobis, tam diu
sensus et vita remanet; refrigerato autem et extincto
calore occidimus ipsi et extinguimur. Quod quidem 24
Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit
caloris in omni corpore: negat enim esse ullum cibum
tam gravem, quin is nocte et die concoquatur; cuius
etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit.
Iam vero venae et arteriae micare non desinunt quasi
quodam igneo motu, animadversumque saepe est, cum
cor animantis alicuius evolsum ita mobiliter palpita-
ret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur,
quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit
propter inclusum in eo calorem. Ex quo intellegi
debet eam caloris naturam vim habere in se vitalem
per omnem mundum pertinentem. Atque id facilius 25
cernemus toto genere hoc igneo, quod tranat omnia,
subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tan-
gam autem maximas) calore fultae sustinentur. Quod
primum in terrena natura perspici potest. Nam et
lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus et
recenti fossione terram fumare calentem, atque etiam
ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime
fieri temporibus hibernis, quod magna vis terrae ca-
vernis contineatur caloris eaque hieme sit densior ob
eamque causam calorem insitum in terris contineat
artius. Longa est oratio multaeque rationes, quibus 10 26

doceri possit omnia, quae terra concipiat semina, quae-
que ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea
temperatione caloris et oriri et augescere. Atque
aquae etiam admixtum esse calorem primum ipse
liquor aquae declarat et fusio, quae neque conglacia-
ret frigoribus neque nive pruinaque concresceret, nisi
eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffun-
deret. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus
adstrictus durescit umor, et idem vicissim mollitur
tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agi-
tata ventis ita tepescunt, ut intellegi facile possit in
tantis illis umoribus esse inclusum calorem. Nec
enim ille externus et adventicius habendus est tepor,
sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus,
quod nostris quoque corporibus contingit, cum motu
atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aër, qui
natura est maxime frigidus, minime est expers calo-
27 ris; ille vero et multo quidem calore admixtus est;
ipse enim oritur ex respiratione aquarum; earum enim
quasi vapor quidam aër habendus est; is autem
existit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam
similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae
ecfervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta
pars mundi, ea et ipsa tota natura fervida est et ce-
teris naturis omnibus salutarem inpertit et vitalem
28 calorem. Ex quo concluditur, cum omnes mundi par-
tes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili
parique natura in tanta diuturnitate servari, eoque
magis, quod intellegi debet calidum illud atque igneum
ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit pro-
creandi vis et causa gignendi, a quo et animantia om-
nia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci
sit necesse et augescere.

11 29 Natura est igitur, quae contineat mundum omnem
eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque
ratione; omnem enim naturam necesse est, quae non
solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque

conexa, habere aliquem in se principatum, ut in ho-
mine mentem, in belua quiddam simile mentis, unde
oriantur rerum adpetitus. In arborum autem et earum
rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse prin-
cipatus putatur. Principatum autem id dico, quod
Graeci ἡγεμονικόν vocant, quo nihil in quoque genere
nec potest nec debet esse praestantius. Ita necesse
est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus,
esse omnium optimum omniumque rerum potestate
dominatuque dignissimum. Videmus autem in parti- 30
bus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non
pars universi sit) inesse sensum atque rationem. In
ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec
inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora.
Quocirca sapientem esse mundum necesse est, natu-
ramque eam, quae res omnes conplexa teneat, per-
fectione rationis excellere, eoque deum esse mundum,
omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque
etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobilior-
que *est* multo ob easque causas aptior ad sensus com-
movendos quam hic noster calor, quo haec, quae nota
nobis sunt, retinentur et vigent. Absurdum igitur 31
est dicere, cum homines bestiaeque hoc calore tenean-
tur et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse
sine sensu, qui integro et libero et puro eodemque
acerrimo et mobilissimo ardore teneatur, praesertim
cum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio
neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte
moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius,
quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille te-
neatur? Audiamus enim Platonem quasi quendam 12 32
deum philosophorum; cui duo placet esse motus, unum
suum, alterum externum, esse autem divinius, quod
ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu
agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis
esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum
putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus

omnis oritur, is autem ardor non alieno inpulsu, sed sua sponte movetur, animus sit necesse est; ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intellegi poterit in eo inesse intellegentiam, quod certe est mundus melior quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non minoris sit, quam nosmet ipsi sumus, sic mundum universum pluris esse necesse est quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum
33 omnem oporteret. Atque etiam, si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primum enim animadvertimus a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur.
34 Bestiis autem sensum et motum dedit et cum quodam adpetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum; hoc homini amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi adpetitus, qui tum remitteren-
13 tur, tum continerentur. Quartus autem gradus est et altissimus eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo, in quo necesse est perfectam
35 illam atque absolutam inesse rationem. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quendam absoluti operis effectum, sic in omni natura, ac multo etiam magis, necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere, universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnis naturas ipsa

cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quar-
tum illum et altissimum gradum, quo nulla vis pos-
sit accedere. Is autem est gradus, in quo rerum 36
omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut
et praesit omnibus et eam nulla res possit inpedire,
necesse est intellegentem esse mundum et quidem
etiam sapientem. Quid autem est inscitius quam eam
naturam, quae omnis res sit conplexa, non optumam
dici, aut, cum sit optuma, non primum animantem
esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo
sapientem? Qui enim potest aliter esse optuma?
Neque enim, si stirpium similis sit aut etiam bestia-
rum, optuma putanda sit potius quam deterruma,
nec vero, si rationis particeps sit nec sit tamen a
principio sapiens, non sit deterior mundi potius quam
humana condicio; homo enim sapiens fieri potest,
mundus autem si in aeterno praeteriti temporis spa-
tio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam con-
sequetur; ita erit homine deterior. Quod quoniam
absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus
habendus est. Neque enim est quicquam aliud prae- 37
ter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum
atque perfectum expletumque sit omnibus suis nume-
ris et partibus. Scite enim Chrysippus, ut clipei 14
causa involucrum, vaginam autem gladii, sic praeter
mundum cetera omnia aliorum causa esse generata,
ut eas fruges atque fructus, quos terra gignit, ani-
mantium causa, animantes autem hominum, ut equum
vehendi causa, arandi bovem, venandi et custodiendi
canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum con-
templandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed
est quaedam particula perfecti. Sed mundus quon- 38
iam omnia conplexus est neque est quicquam, quod
non insit in eo, perfectus undique est. Qui igitur
potest ei deesse id, quod est optimum? nihil autem
est mente et ratione melius; ergo haec mundo deesse
non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui simi-

litudines adiungens omnia in perfectis et maturis do-
cet esse meliora, ut in equo quam in eculeo, in cane
quam in catulo, in viro quam in puero, item, quod
in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo
39 atque absoluto esse debere; est autem nihil mundo
perfectius, nihil virtute melius; igitur mundi est pro-
pria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est,
et efficitur tamen in homine virtus; quanto igitur in
mundo facilius! est ergo in eo virtus; sapiens est
igitur et propterea deus.»

15 Atque hac mundi divinitate perspecta tribuenda
est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima
purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla
praeterea sunt admixta natura totaque sunt calida
atque perlucida, ut ea quoque rectissime et animantia
40 esse et sentire atque intellegere dicantur. Atque ea
quidem tota esse ignea duorum sensuum testimonio
confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam
solis et candor inlustrior est quam ullius ignis, quippe
qui *in* inmenso mundo tam longe lateque conluceat,
et is eius tactus est, non ut tapefaciat solum, sed
etiam saepe comburat, quorum neutrum faceret, nisi
esset igneus. 'Ergo', inquit, 'cum sol igneus sit Ocea-
nique alatur umoribus, quia nullus ignis sine pastu
aliquo posset permanere, necesse est aut ei similis
sit igni, quem adhibemus ad usum atque victum, aut
41 ei, qui corporibus animantium continetur. Atqui hic
noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est
et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit,
cuncta disturbat ac dissipat; contra ille corporeus vi-
talis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet
sensuque adficit.' Negat ergo esse dubium, horum
ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat, ut
omnia floreant et in suo quaeque genere pubescant.
Quare cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui
sunt in corporibus animantium, solem quoque animan-
tem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae orian-

tur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. Cum igitur aliorum animantium ortus in 42
terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum, absurdum esse Aristoteli videtur in ea parte, quae sit ad gignenda animantia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aetherium locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerrima esse. Quare cum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intellegentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra esse ducenda. Etenim licet videre 16
acutiora ingenia et ad intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aër sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. Quin etiam cibo quo utare, interesse ali- 43
quid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur praestantem intellegentiam in sideribus esse, quae et aetheriam partem mundi incolant et marinis terrenisque umoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intellegentiam maxume declarat ordo eorum atque constantia (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio), in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat (est enim plena rationis) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte, suo sensu ac divinitate moveantur. Nec vero Aristo- 44
teles non laudandus est in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate; moveri autem solem et lunam et sidera omnia; quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate [in] sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra

moveantur; quae enim potest maior esse? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget an eos omni procuratione atque actione privet; mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem.

17
45 Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus; in quo nihil est difficilius quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo inperitos et similes philosophos inperitorum, ut nisi figuris hominum constitutis nihil possent de dis inmortalibus cogitare; cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed cum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum ut sit animans, deinde ut in omni natura nihil eo sit praestantius, ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil excellentius fieri potest, animantem esse et
46 deum iudicem. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intellegere, qualis sit volubilis et rotundus deus, tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem,
47 id sit melius quam id, quod his careat. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis mundum esse compotem; qua ratione deum esse mundum concluditur. Sed haec paulo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit.

18 Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et

cylindrum et pyramidem pulchriorem quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu, quod mihi tamen ipsum non videtur; quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnis alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? cumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus (sic enim *σφαῖραν* interpretari placet), ex planis autem circulus aut orbis, qui *κύκλος* Graece dicitur, his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillumae a medioque tantundem absit extremum, quo nihil fieri potest aptius. Sed si haec non videtis, quia numquam eru- 48
ditum illum pulverem attigistis, ne hoc quidem physici intellegere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis adfirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut sit alia figura, innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset 49
Epicurus, certe non diceret; sed dum palato, quid sit optimum, iudicat, 'caeli palatum', ut ait Ennius, non suspexit. Nam cum duo sint genera siderum, 19
quorum alterum spatiis inmutabilibus ab ortu ad occasum commeans nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas isdem spatiis cursibusque conficiat, ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum tenet principatum, ita movetur, ut, cum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet; ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit; nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus mo-

dici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant; circumitus enim solis orbium V et LX et CCC quarta fere diei parte addita conversionem conficiunt annuam, inflectens autem sol cursum tum ad septentriones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gi-
50 gnuntur, initia causaeque ducuntur. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur, cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonia, tum australis. *Inde* in lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque et pubescant maturitatemque adsequantur, quae oriuntur e
20 51 terra. Maxume vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantis et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum autem subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, cum solis et lunae et quinque errantium ad eandem inter se comparationem confectis omnium spatiis est
52 facta conversio. Quae quam longa sit, magna quaestio est, esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur *Φαίνων*que a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit, in quo cursu

multa mirabiliter efficiens tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitiscendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil inmutat sempiternis saeclorum aetatibus, quin eadem isdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae *Φαέθων* dicitur, eaque eundem XII signorum orbem annis XII conficit easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet *Πυρόεις*, 53 quae stella Martis appellatur, eaque IIII et XX mensibus VI, ut opinor, diebus minus eundem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra hanc autem stella Mercurii est; ea *Στίλβων* appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens, tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Lucifer Latine dicitur, cum antegreditur solem, cum subsequitur autem, *Ἕσπερος*; ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem, quod idem faciunt stellae superiores, neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens, tum subsequens. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc 21 54 tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intellegere sine mente, ratione, consilio. Quae cum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero eae stellae, quae inerrantes vocantur, non significant eandem mentem atque prudentiam, quarum est cotidiana conveniens constansque conversio, nec habent aetherios cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas conplexa contorqueat; nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. Habent igitur suam 55

sphaeram stellae inerrantes ab aetheria coniunctione
secretam et liberam. Earum autem perennes cursus
atque perpetui cum admirabili incredibilique constan-
tia declarant in his vim et mentem esse divinam, ut,
haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil
56 omnino sensurus esse videatur. Nulla igitur in caelo
nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas in-
est contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia;
quaeque his vacant ementita et falsa plenaque erroris,
ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima
est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admira-
bilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua
conservatio et salus omnium omnis oritur, qui va-
care mente putat, is ipse mentis expers habendus
57 est. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe
investigandae veritatis huius disputationis principium
duxero.

22 Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem
esse artificiosum, ad gignendum progredientem via.
Censet enim artis maxume proprium esse creare et
gignere; quodque in operibus nostrarum artium ma-
nus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id
est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium
reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura
artificiosa est, quod habet quasi viam quandam et
58 sectam, quam sequatur. Ipsius vero mundi, qui omnia
conplexu suo coërcet et continet, natura non artificiosa
solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur,
consultrix et provida utilitatum oportunitatumque
omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus
quaeque gignuntur, augescunt, continentur, sic natura
mundi omnis motus habet voluntarios conatusque et
adpetitiones, quas ὁρμάς Graeci vocant, et his con-
sentaneas actiones sic adhibet, ut nosmet ipsi, qui
animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi
cum sit ob eamque causam vel prudentia vel provi-
dentia appellari recte possit (Graece enim πρόνοια

dicitur), haec potissimum providet et in his maxime
est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit
ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxume
autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis
ornatus.

Dictum est de universo mundo, dictum etiam est 23 59
de sideribus, ut iam prope modum appareat multitudo
nec cessantium deorum nec ea, quae agant, molien-
tium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis
et nervis et ossibus continentur nec iis escis aut po-
tionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis con-
cretos umores conligant, nec iis corporibus sunt, ut
casus aut ictus extimescant aut morbos metuant ex
defetigatione membrorum; quae verens Epicurus mo-
nogrammos deos et nihil agentes commentus est.
Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque 60
in regione caeli collocati ita feruntur moderanturque
cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consen-
sisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis
beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapien-
tissimis et a maioribus nostris constitutae nominatae-
que sunt. Quicquid enim magnam utilitatem generi
adferret humano, id non sine divina bonitate erga
homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod
erat a deo natum, nomine ipsius dei nuncupabant, ut
cum fruges Cererem appellamus, vinum autem Libe-
rum, ex quo illud Terentii:

Sine Cerere et Líbero frigét Venus,

tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, 61
sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides,
ut Mens, quas in Capitolio dedicatas videmus proxime
a M. Aemilio Scauro; ante autem ab *A*. Atilio Ca-
latino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum,
vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis
ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedica-

tum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae, Libertatis, Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt, vitiosarum rerum neque naturalium; quamquam Velleius aliter existimat; sed tamen ea ipsa vitia na-
62 turam vehementius saepe pulsant. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ei di, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paulo ante dicta sunt, quae vis sit in quoque declaratur deo.

24 Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentis viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam (hunc dico Liberum Semela natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque [Liberum] cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit, ex mysteriis intellegi potest. Sed quod ex nobis natos 'liberos' appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera, quod in Libera servant, in Libero non item), hinc etiam Romulus, quem quidem eundem esse Quirinum putant; quorum cum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, rite di sunt habiti, cum et optimi essent et aeterni.

63 Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poëtis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus post a Cleanthe et Chrysippo pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit exsectum Caelum a filio Saturno,
64 vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas; caelestem enim altissimam aetheriamque naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare

voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. Saturnum autem eum 25 esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet; *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis; ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur, vinctus autem a Iove, ne inmoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinclis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est 'iuvans pater', quem conversis casibus appellamus a iuvando Iovem, a poëtis 'pater divomque hominumque' dicitur, a maioribus autem nostris 'optumus maxumus', et quidem ante 'optumus', id est beneficentissimus, quam 'maxumus', quia maius est certeque gratius prodesse omnibus quam opes magnas habere — hunc igitur Ennius, ut supra 65 dixi, nuncupat ita dicens:

> Áspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem,

planius quam alio loco idem:

> Cuí, quod in me est, éxsecrabor hóc, quod lucet, quícquid est;

hunc etiam augures nostri, cum dicunt 'Iove fulgente, tonante'; dicunt enim 'caelo fulgente, tonante'. Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

> Vidés sublime fúsum, inmoderatum aéthera,
> Qui térram tenero círcumiectu ampléctitur:
> Hunc súmmum habeto dívum, hunc perhibetó Iovem.

Aër autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare 26 66 et caelum Iunonis nomine consecratur, quae est soror et coniunx Iovis, quod ei similitudo est aetheris et

cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a iuvando credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, alteri Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a portu, sic Neptunus a nando paulum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui Dives, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidunt omnia in terras et oriuntur e terris. Cui *nuptam dicunt* Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur, quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre
67 fingunt. Mater autem est a gerendis frugibus Ceres tamquam 'Geres', casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis; nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γημήτηρ* nominata est. Iam qui magna verteret, Mavors, Minerva autem, quae vel minueret vel
27 minaretur. Cumque in omnibus rebus vim haberent maxumam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt, quod ab eundo nomen est ductum, ex quo transitiones perviae 'iani' foresque in liminibus profanarum aedium 'ianuae' nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis; ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quod est rerum custos intumarum, omnis et precatio et sacrificatio
68 extrema est. Nec longe absunt ab hac vi di Penates sive a penu ducto nomine (est enim omne, quo vescuntur homines, penus) sive ab eo, quod penitus insident; ex quo etiam 'penetrales' a poëtis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt. Dianam autem et Lunam eandem esse putant, cum Sol dictus sit, vel quia solus ex omnibus sideribus est tantus vel quia, cum est exortus, obscuratis omnibus solus apparet, Luna a lucendo nominata sit;

eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos
Dianam, eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem
Lucinam in pariendo invocant; quae eadem Diana
'omnivaga' dicitur, non a venando, sed quod in septem
numeratur tamquam vagantibus. Diana dicta, quia 69
noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad par-
tus, quod ii maturescunt aut septem non numquam
aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui quia
mensa spatia conficiunt, 'menses' nominantur. Con-
cinneque, ut multa, Timaeus, qui cum in historia di-
xisset, qua nocte natus Alexander esset, eadem Dianae
Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id
esse mirandum, quod Diana, cum in partu Olympia-
dis adesse voluisset, afuisset domo. Quae autem dea ad
res omnes veniret, Venerem nostri nominaverunt, atque
ex ea potius 'venustas' quam 'Venus' ex venustate.

Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque 28 70
utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et
fictos deos? quae res genuit falsas opiniones errores-
que turbulentos et superstitiones paene aniles. Et
formae enim nobis deorum et aetates et vestitus or-
natusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cogna-
tiones omniaque traducta ad similitudinem inbecilli-
tatis humanae; nam et perturbatis animis inducuntur;
accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, ira-
cundias; nec vero, ut fabulae ferunt, bellis proeliisque
caruerunt, nec solum, ut apud Homerum, cum duo
exercitus contrarios alii dei ex alia parte defenderent
sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua
propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et credun-
tur stultissime et plena sunt futtilitatis summaeque
levitatis. Sed tamen his fabulis spretis ac repudiatis 71
deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras
Ceres, per maria Neptunus, alii per alia, poterunt
intellegi qui qualesque sint, quoque eos nomine con-
suetudo nuncupaverit, hoc eos et venerari et colere
debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque

castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione sepa-
72 raverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati, quod nomen patuit postea latius; qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, ex diligendo diligentes, ex intellegendo intellegentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis et esse deos, et quales essent, ostendisse.

29 73 Proximum est, ut doceam deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus est et a vestris, Cotta, vexatus, ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quem ad modum quidque dicatur; vestra enim solum legitis, vestra amatis, ceteros causa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam *πρόνοιαν* a Stoicis induci, id est providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existumas ab iis providentiam fingi quasi quandam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat; sed
74 id praecise dicitur. Ut, si quis dicat Atheniensium rem publicam consilio regi, desit illud 'Areopagi', sic, cum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrato 'deorum'; plene autem et perfecte sic dici existimato: providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, *in* inridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem; non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te convenit, unum moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate

limatum, sed cum in reliquos vestros, tum in eum
maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine lit-
teris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine
auctoritate, sine lepore. Dico igitur providentia deo- 30 75
rum mundum et omnes mundi partes et initio con-
stitutas esse et omni tempore administrari; eamque
disputationem tris in partes nostri fere dividunt, qua-
rum prima pars est, quae ducitur ab ea ratione, quae
docet esse deos; quo concesso confitendum est eorum
consilio mundum administrari. Secunda est autem,
quae docet omnes res subiectas esse naturae sentienti,
ab eaque omnia pulcherrume geri; quo constituto se-
quitur ab animantibus principiis ea esse generata.
Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum
caelestium atque terrestrium.

Primum igitur aut negandum est esse deos, quod 76
et Democritus simulacra et Epicurus imagines indu-
cens quodam pacto negat, aut, qui deos esse concedant,
iis fatendum est eos aliquid agere, idque praeclarum;
nihil est autem praeclarius mundi administratione;
deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter
est, aliquid profecto sit necesse est melius et maiore
vi praeditum quam deus, quale id cumque est, sive
inanima natura sive necessitas vi magna incitata haec
pulcherrima opera efficiens, quae videmus. Non est 77
igitur natura deorum praepotens neque excellens, si-
quidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae,
qua caelum, maria, terrae regantur; nihil est autem
praestantius deo; ab eo igitur mundum necesse est
regi. Nulli igitur est naturae oboediens aut subiectus
deus, omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si
concedimus intellegentes esse deos, concedimus etiam
providentes, et rerum quidem maxumarum. Ergo utrum
ignorant, quae res maxumae sint, quoque eae modo
tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas
res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena
naturae deorum est, et sustinendi muneris propter

inbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem
deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum
31 78 providentia mundum administrari. Atqui necesse est,
cum sint di, si modo sunt, ut profecto sunt, animantis
esse, nec solum animantis, sed etiam rationis com-
potes inter seque quasi civili conciliatione et societate
coniunctos, unum mundum ut communem rem publi-
79 cam atque urbem aliquam regentis. Sequitur, ut
eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem
veritas utrobique sit eademque lex, quae est recti
praeceptio pravique depulsio. Ex quo intellegitur pru-
dentiam quoque et mentem a deis ad homines per-
venisse, ob eamque causam maiorum institutis mens,
fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae
sunt. Quae qui convenit penes deos esse negare, cum
eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quodsi
inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia,
unde haec in terram nisi ab superis defluere potu-
erunt? Cumque sint in nobis consilium, ratio, pru-
dentia, necesse est deos haec ipsa habere maiora, nec
habere solum, sed etiam iis uti in maxumis et optu-
80 mis rebus; nihil autem nec maius nec melius mundo;
necesse est ergo eum deorum consilio et providentia
administrari. Postremo cum satis docuerimus hos esse
deos, quorum insignem vim et inlustrem faciem vide-
remus, solem dico et lunam et vagas stellas et iner-
rantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum
vim, quae inessent in omni mundo cum magno usu
et commoditate generis humani, efficitur omnia regi
divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem
parte satis dictum est.

32 81 Sequitur, ut doceam omnia subiecta esse naturae,
eaque ab ea pulcherrime geri. Sed quid sit ipsa na-
tura, explicandum est ante breviter, quo facilius id,
quod docere volumus, intellegi possit. Namque alii
naturam esse censent vim quandam sine ratione cien-
tem motus in corporibus necessarios, alii autem vim

participem rationis atque ordinis tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei causa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando; seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem conprendentemque naturam nanctumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita fingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantum modo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese similia sui gignere. Sunt autem, 82
qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit: omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quaeque his accidant. Sed nos cum dicimus natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glaebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eius modi nulla cohaerendi natura, sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

Quodsi ea, quae a terra stirpibus continentur, arte 33 83
naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur [arte naturae], quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aër alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est; stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem adspiratione aëris sustinentur, ipseque aër nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest; quin etiam movetur nobiscum; quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. Quaeque in me- 84
dium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et cum quattuor genera sint corporum,

vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aër, ex aëre aether, deinde retrorsum vicissim ex aethere aër, inde aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant, sursus deorsus, ultro citro commeantibus mundi
85 partium coniunctio continetur. Quae aut sempiterna sit necesse est hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et inmensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio aut quae instructio exercitus aut, rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus, quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut igitur nihil est, quod sentiente natura regatur, aut mundum regi con-
86 fitendum est. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat existere, ipsum autem hominem, cui ea existant, non constare natura, non intellegat ea, quae ecferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas quam ea, quae ex iis ecferantur.

34 Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus omniaque sicut membra et partes suas nutricatur et continet. Quodsi mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari, cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit; ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effec-
87 tum est. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet aut id, quod fieri non poterit, desiderabit. Quodsi omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse neque ad speciem pulchriores, videamus, utrum

ea fortuitane sint an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint nisi sensu moderante divinaque providentia. Si igitur meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quicquam sine ratione, ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam cum aspexeris, scire adhibitam esse artem, cumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur, aut, cum solarium vel discriptum vel ex aqua contemplere, intellegere declarari horas arte, non casu, mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta conplectatur, consilii et rationis esse expertem
putare? Quodsi in Scythiam aut in Britanniam sphae- 88
ram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus, quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera
sit perfecta ratione? Hi autem dubitant de mundo, 35
ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus quam naturam in efficiendis, praesertim cum multis partibus sint illa
perfecta quam haec simulata sollertius. Atqui ille 89
apud Accium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus hoc modo loquitur:

Tánta moles lábitur
Fremibúnda ex alto ingénti sonitu et spíritu.
Prae se úndas volvit, vértices vi súscitat,
Ruít prolapsa, pélagus respergít, reflat.
Ita dum ínterruptum crédas nimbum vólvier,
Dum quód sublime véntis expulsúm rapi
Saxum aút procellis, vél globosos túrbines

Exístere ictos úndis concursántibus,
Nisi quás terrestris póntus strages cónciet,
Aut fórte Triton fúscina everténs specus
Subtér radices pénitus undanti ín freto
Molem éx profundo sáxeam ad caelum éruit.

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam, idemque iuvenibus visis auditoque nautico cantu:

† Sicut inciti atque álacres rostris pérfremunt
Delphíni † item alia multa Silvaní melo
Consímilem ad aures cántum et auditúm refert.

90 Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere, post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari, sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, cum vidissent motus eius finitos et aequabiles omniaque ratis ordinibus moderata inmutabilique constantia, intellegere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tan-
36 tique muneris. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91 Principio enim terra sita in media parte mundi circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aër, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris; tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur inmensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum, dicaturque tam 'aether' Latine, quam dicitur aër, etsi interpretatur Pacuvius:

Hóc, quod memoro, nóstri caelum, Gráii perhibent aéthera;

quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur.

Si quidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiúgena de istoc áperit ipsa óratio.

Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innume- 92
rabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol omnia clarissima luce conlustrans, multis partibus maior atque amplior quam terra universa, deinde reliqua sidera magnitudinibus inmensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus moderatione et temperatione sublata.

Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi per- 37 93
suadeat corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri, mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimat fieri potuisse, non intellego, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum vel aureae vel qualeslibet aliquo coiciantur, posse ex iis in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. Isti 94
autem quem ad modum adseverant ex corpusculis non calore, non qualitate aliqua, quam *ποιότητα* Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum, vel innumerabiles potius in omni puncto temporis alios nasci, alios interire? Quodsi mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. Praeclare ergo Aristoteles: 'Si essent', 95
inquit, 'qui sub terra semper habitavissent bonis et inlustribus domiciliis, quae essent or-

nata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione esse quoddam numen et vim deorum, deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: cum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque cum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa; cum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum lunaeque luminum varietatem tum crescentis, tum senescentis eorumque omnium ortus et occasus atque in omni aeternitate ratos inmutabilesque cursus; quae cum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse
38 96 arbitrarentur.’ Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret, cum autem tertio die sol inluxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quodsi hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus, quaenam species caeli videretur? Sed adsiduitate cotidiana et consuetudine oculorum adsuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, proinde quasi novitas nos magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas
97 excitare. Quis enim hunc hominem dixerit, qui cum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines tamque inter se omnia conexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem eaque casu fieri dicat,

quae quanto consilio gerantur, nullo consilio adsequi
possumus? An, cum machinatione quadam moveri
aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia per-
multa, non dubitamus, quin illa opera sint rationis;
cum autem impetum caeli cum admirabili celeritate
moveri vertique videamus constantissime conficientem
vicissitudines anniversarias cum summa salute et con-
servatione rerum omnium, dubitamus, quin ea non
solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque
ratione? licet enim iam remota subtilitate disputandi 98
oculis quodam modo contemplari pulchritudinem rerum
earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

Ac principio terra universa cernatur, locata in 39
media sede mundi, solida et globosa et undique ipsa
in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, her-
bis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis
multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc
fontium gelidas perennitates, liquores perlucidos am-
nium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum con-
cavas altitudines, saxorum asperitates, inpendentium
montium altitudines inmensitatesque camporum; adde
etiam reconditas auri argentique venas infinitamque
vim marmoris. Quae vero et quam varia genera be- 99
stiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrium lapsus
atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silve-
strium! Quid iam de hominum genere dicam? qui
quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam
nec inmanitate beluarum efferari nec stirpium aspe-
ritate vastari, quorumque operibus agri, insulae lito-
raque collucent distincta tectis et urbibus. Quae si,
ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam
intuens terram de divina ratione dubitaret. At vero 100
quanta maris est pulchritudo! quae species universi!
quae multitudo et varietas insularum! quae amoeni-
tates orarum ac litorum! quot genera quamque dis-
paria partim submersarum, partim fluitantium et in-
nantium beluarum, partim ad saxa nativis testis

inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens
litoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata
101 videatur. Exin mari finitumus aër die et nocte di-
stinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime
fertur, tum autem concretus in nubes cogitur umo-
remque colligens terram auget imbribus, tum effluens
huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et
calorum facit varietates, idemque et volatus alitum
sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes.
40 Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus om-
nia cingens et coërcens caeli complexus, qui idem
aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi,
in quo cum admirabilitate maxima igneae formae
102 cursus ordinatos definiunt. E quibus sol, cuius ma-
gnitudine multis partibus terra superatur, circum eam
ipsam volvitur, isque oriens et occidens diem noctem-
que conficit et modo accedens, tum autem recedens
binas in singulis annis reversiones ab extremo con-
trarias facit, quarum in intervallo tum quasi tristitia
quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut
103 cum caelo hilarata videatur. Luna autem, quae est,
ut ostendunt mathematici, maior quam dimidia pars
terrae, isdem spatiis vagatur, quibus sol, sed tum
congrediens cum sole, tum digrediens et eam lucem,
quam a sole accepit, mittit in terras et varias ipsa
lucis mutationes habet, atque etiam tum subiecta at-
que opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum
ipsa incidens in umbram terrae, cum est e regione so-
lis, interpositu interiectuque terrae repente deficit.
Isdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, cir-
cum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occi-
dunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur,
104 saepe etiam insistunt. Quo spectaculo nihil potest
admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum
inerrantium maxima multitudo, quarum ita discripta
distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine
41 nomina invenerint. Atque hoc loco me intuens: Utar,

inquit, carminibus Aratiis, quae a te admodum adulescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis adsidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

Cetera labuntur celeri caelestia motu
Cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

quorum contemplatione nullius expleri potest animus 105
naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
Dicitur esse polus.

Hunc circum Arctoe duae feruntur numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
Altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

Quas nostri Septem soliti vocitare Triones.

Paribusque stellis similiter distinctis eundem caeli 106
verticem lustrat parva Cynosura:

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget
Et late prima confestim a nocte videtur,
Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est;
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus, 42

Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
Torvus Draco serpit subter superaque revolvens
Sese conficiensque sinus e corpore flexos.

Eius cum totius est praeclara species, *tum* in primis 107
aspicienda est figura capitis atque ardor oculorum:

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
Verum tempora sunt duplici fulgore notata,
E trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
Atque uno mentum radianti sidere lucet;
Obstipum caput at tereti cervice reflexum
Obtutum in cauda maiores figere dicas.

108 Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus:

Hoc caput hic paulum sese subito aequore condit,
Ortus ubi atque obitus partem admiscetur in unam.

Id autem caput

Attingens defessa velut maerentis imago
Vertitur,

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo, propter caput autem Anguitenens,

109 Quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.
Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
Atque eius ipse manet religatus corpore torto;
Namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit
Atque oculos urguet pedibus pectusque Nepaï.

Septentriones autem sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
Quod quasi temoni adiunctam prae se quatit Arctum.

Dein, quae sequuntur. Huic enim Booti 110

subter praecordia fixa videtur
Stella micans radiis, Arcturus nomine claro,

cuius *pedibus* subiecta fertur

Spicum inlustre tenens splendenti corpore Virgo.

Atque ita dimetata signa sunt, ut in tantis discrip- 43
tionibus divina sollertia appareat:

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subiectus mediae est Cancer, pedibusque tenetur
Magnus Leo tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

Sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
At Capra laevum umerum clara obtinet.

Tum, quae sequuntur:

Verum haec est magno atque inlustri praedita signo,
Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem.

Cuius sub pedibus

Corniger est valido conixus corpore Taurus.

Eius caput stellis conspersum est frequentibus: 111

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suërunt,

[a pluendo; ὕειν enim est pluere] nostri imperite Suculas, quasi a subus essent, non ab imbribus nomi-

natae. Minorem autem Septentrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur:

> Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

> Obscura specie stellarum Cassiepia.
> Hanc autem inlustri versatur corpore propter
> Andromeda aufugiens aspectum maesta parentis.
> Huic Equus ille iubam quatiens fulgore micanti
> Summum contingit caput alvo, stellaque iungens
> Una tenet duplices communi lumine formas
> Aeternum ex astris cupiens conectere nodum.
> Exin contortis Aries cum cornibus haeret;

quem propter

> Pisces, quorum alter paulum praelabitur ante
> Et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

44 112 Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

> Quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.
> Cuius propter laevum genus omni ex parte locatas
> Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.
> Inde Fides posita et leviter convexa videtur.
> Inde est ales Avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima est Aquarii dextra totusque deinceps Aquarius.

> Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans
> Corpore semifero magno Capricornus in orbe;
> Quem cum perpetuo vestivit lumine Titan,
> Brumali flectens contorquet tempore currum.

Hinc autem aspicitur, 113

Ut sese ostendens emergit Scorpios alte
Posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
Quem propter nitens pinnis convolvitur Ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus,

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

Quem subsequens 114

Fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus subsequitur

Curriculum numquam defesso corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo . . . .
Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces
Fluminis inlustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem aspicies

proceraque Vincla videbis,
Quae retinent Pisces caudarum a parte locata . . . .
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propterque Centaurus

Cedit Equi partis properans subiungere Chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
Tendit et inlustrem truculentus cedit ad Aram;
Hic sese infernis e partibus erigit Hydra,

cuius longe corpus est fusum,

In medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus

Rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, *Προκύων* Graio qui nomine fertur.

115 Haec omnis discriptio siderum atque hic tantus caeli
ornatus ex corporibus huc et illuc casu et temere
cursantibus potuisse effici cuiquam sano videri potest?
aut vero alia quae natura mentis et rationis expers
haec efficere potuit? quae non modo ut fierent ratione
eguerunt, sed intellegi qualia sint sine summa ratione
non possunt.

45 Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius,
quam quod ita stabilis est mundus atque ita cohaeret
ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem pos-
sit aptius. Omnes enim partes eius undique medium
locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem
corpora inter se iuncta permanent, cum quasi quo-
dam vinculo circumdato colligantur; quod facit ea
natura, quae per omnem mundum omnia mente et
ratione conficiens funditur et ad medium rapit et con-
116 vertit extrema. Quocirca, si mundus globosus est ob
eamque causam omnes eius partes undique aequabiles
ipsae per se atque inter se continentur, contingere
idem terrae necesse est, ut omnibus eius partibus in
medium vergentibus (id autem medium infimum in
sphaera est) nihil interrumpat, quo labefactari possit
tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque
ratione mare, cum supra terram sit, medium tamen
terrae locum expetens conglobatur undique aequabi-
117 liter neque redundat umquam neque effunditur. Huic
autem continens aër fertur ille quidem levitate sub-
lime, sed tamen in omnes partes se ipse fundit; itaque
et mari continuatus et iunctus est et natura fertur ad
caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et
salutarem spiritum praebet animantibus. Quem com-
plexa summa pars caeli, quae aetheria dicitur, et suum
retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum

et cum aëris extremitate coniungitur. In aethere 46
autem astra volvuntur, quae se et nisu suo conglobata continent et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant; sunt enim rotunda, quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. Sunt autem 118
stellae natura flammeae; quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur, quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat aut admodum paululum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, cum umore consumpto neque terra ali posset nec remearet aër, cuius ortus aqua omni exhausta esse non posset; ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret atque idem ornatus oreretur. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, 119
maximeque earum, quae errare dicuntur; quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, cum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis inlustret et temperet infraque Martem duae Soli oboediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna inluminata graviditates et partus adferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, 47 120
quid est in his, in quo non naturae ratio intellegentis appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et e terra sucum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus ad-

prehendunt atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus, si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte
121 contingere. Animantium vero quanta varietas est, quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneat! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas, alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pinnarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium et quam sollers subtilisque discriptio partium quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locata sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit,
122 nihil ad vitam retinendam non necessarium. Dedit autem eadem natura beluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando, cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum, alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt; atque etiam aliorum ea est humilitas, ut
123 cibum terrestrem rostris facile contingant; quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum; manus etiam data elephanto est, quia propter magnitudinem corporis
48 difficiles aditus habebat ad pastum. At quibus bestiis erat is cibus, ut aliis [generis] bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia, ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant, aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt idque consumunt.

Pina vero (sic enim Graece dicitur) duabus grandibus
patula conchis cum parva squilla quasi societatem
coit comparandi cibi, itaque, cum pisciculi parvi in
concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae
morsu pina comprimit conchas. Sic dissimillimis be-
stiolis communiter cibus quaeritur. In quo admiran- 124
dum est, congressune aliquo inter se an iam inde ab
ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam ad-
miratio non nulla in bestiis aquatilibus iis, quae gi-
gnuntur in terra; veluti crocodili fluviatilesque testu-
dines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul
ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin
etiam anitum ova gallinis saepe supponimus; e quibus
pulli orti primo aluntur ab iis ut a matribus, a qui-
bus exclusi fotique sunt, deinde eas relinquunt et
effugiunt sequentes, cum primum aquam quasi natu-
ralem domum videre potuerunt. Tantam ingenuit
animantibus conservandi sui natura custodiam. Legi 49
etiam scriptum esse avem quandam, quae platalea
nominaretur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad
eas avis, quae se in mari mergerent; quae cum emer-
sissent piscemque cepissent, usque eo premere earum
capita mordicus, dum illae captum amitterent, in quod
ipsa invaderet Eademque haec avis scribitur conchis
se solere complere, easque cum stomachi calore con-
coxerit, evomere atque ita eligere ex iis, quae sunt
esculenta. Ranae autem marinae dicuntur obruere 125
sese harena solere et moveri prope aquam, ad quas
quasi ad escam pisces cum accesserint, confici a ranis
atque consumi. Miluo est quoddam bellum quasi na-
turale cum corvo; ergo alter alterius ubicumque nanc-
tus est ova frangit. Illud vero ab Aristotele animad-
versum, a quo pleraque, quis potest non mirari?
grues cum loca calidiora petentes maria transmittant,
trianguli efficere formam; eius autem summo angulo
aër ab iis adversus pellitur, deinde sensim ab utro-
que latere, tamquam remis, ita pinnis cursus avium

levatur. Basis autem trianguli, quem efficiunt grues, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, ubi nitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat; in eius locum succedit ex iis, quae adquierunt, eaque vicissitudo in
126 omni cursu conservatur. Multa eius modi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in
50 pastu circumspectent, ut in cubilibus delitiscant. Atque illa mirabilia, quod (ea quae nuper, id est paucis ante saeclis, medicorum ingeniis reperta sunt) vomitione canes, purgantes autem alvos ibes Aegyptiae curantur. Auditum est pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo cum essent usae, non morerentur; capras autem in Creta feras, cum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur, quam cum
127 gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. Cervaeque paulo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendant, cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones; aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione sepiae, torpore torpedines, multae etiam insectantis odoris intolerabili foeditate depellunt.

51 Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae a terra stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur; idque semen inclusum est in intuma parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur, isdemque seminibus et homines adfatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium renova-
128 tione conplentur. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem earum generis ap-

pareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis causa machinata natura est, deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae, et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Cum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese eoque saeptum fingit animal; quod cum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit, eaque, quae paulo ante nata sunt, sine magistro duce natura mammas appetunt earumque ubertate saturantur. Atque ut intellegamus nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae, quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, iis mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis 129 custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? etsi pisces, ut aiunt, ova cum genuerunt, relinquunt; facile enim illa aqua et sustinentur et fetum fundunt. Testudines 52 autem et crocodilos dicunt, cum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere; ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum et cubilia sibi nidosque construunt eosque quam possunt mollissume substernunt, ut quam facillume ova serventur; e quibus pullos cum excuderunt, ita tuentur, ut et pinnis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a sole, se opponant. Cum autem pulli pinnulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur. Accedit ad non nullorum 130 animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum etiam sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam oportunitates ad cultum homi-

num atque abundantiam aliae aliis in locis reperiun-
tur. Aegyptum Nilus inrigat et, cum tota aestate
obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque
et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopo-
tamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quot an-
nos quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est
omnium fluminum maximus, non aqua solum agros
laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit; ma-
gnam enim vim seminum secum frumenti similium
131 dicitur deportare. Multaque alia in aliis locis com-
memorabilia proferre possum, multos fertiles agros
53 alios aliorum fructuum. Sed illa quanta benignitas
naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia et
tam iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut
semper et novitate delectemur et copia! Quam tem-
pestivos autem dedit, quam salutares non modo ho-
minum, sed etiam pecudum generi, iis denique omni-
bus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias! quorum
flatu nimii temperantur calores; ab isdem etiam ma-
ritimi cursus celeres et certi deriguntur. Multa prae-
132 tereunda sunt [et tamen multa dicuntur]. Enumerari
enim non possunt fluminum oportunitates, aestus
maritimi [multum] accedentes et recedentes, montes
vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remo-
tissimae, medicamentorum salutarium plenissimae ter-
rae, utilitates denique innumerabiles ad victum et ad
vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo con-
servat animantes tribuens aliud agendi tempus, aliud
quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur
mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad sa-
lutem omnium conservationemque admirabiliter ad-
ministrari.

133 Hic quaeret quispiam, cuiusnam causa tantarum
rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum?
quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura
sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestia-
rum? Nihilo probabilius deos mutarum et nihil in-

tellegentium causa tantum laborasse. Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt di et homines, quibus profecto nihil est melius; ratio est enim, quae praestet omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum causa factum esse mundum quaeque in eo [mundo] sint omnia. Faciliusque intellegetur 54 a dis inmortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta omnisque humanae naturae figura atque perfectio. Nam cum tribus 134 rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu, ad haec omnia percipienda os est aptissimum, quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur atque [ab iis] extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acuti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur, quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. Linguam autem ad radices eius haerens excipit 135 stomachus, quo primum inlabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tosillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is agitatione et motibus linguae cum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra quam id, quod devoratur, dilatantur, quae autem supra, contrahuntur. Sed cum 136 aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat adiunctum linguae radicibus paulo supra, quam ad linguam stomachus adnectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam, eam quae ducta est spiritu, eandemque a pulmonibus respiret et reddat, tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam causam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed cum alvi natura subiecta stomacho cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum ducant, in alvo multa sunt mirabiliter effecta, quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcet-

que et continet, sive illud aridum est sive umidum,
quod recepit, ut id mutari et concoqui possit, eaque
tum astringitur, tum relaxatur atque omne, quod ac-
cepit, cogit et confundit, ut facile et calore, quem
multum habet, et terendo cibo et praeterea spiritu
omnia cocta atque confecta in reliquum corpus divi-
55 dantur. In pulmonibus autem inest raritas quaedam
et adsimilis spongiis mollitudo ad hauriendum spiri-
tum aptissima, qui tum se contrahunt adspirantes,
tum in respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus
137 animalis, quo maxime aluntur animantes. Ex inte-
stinis autem secretus a reliquo cibo sucus is, quo
alimur, permanat ad iecur per quasdam a medio in-
testino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur)
ductas et derectas vias, quae pertinent ad iecur eique
adhaerent. Atque inde aliae *alio* pertinentes sunt,
per quas cadit cibus a iecore dilapsus. Ab eo cibo
cum est secreta bilis eique umores, qui e renibus pro-
funduntur, reliqua se in sanguinem vertunt ad easdemque
portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae per-
tinent; per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam
venam, quae cava appellatur, confunditur perque eam
ad cor confectus iam coctusque perlabitur, a corde
autem in totum corpus distribuitur per venas admo-
dum multas in omnes partes corporis pertinentes.
138 Quem ad modum autem reliquiae cibi depellantur
tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus,
haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereun-
dum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa
potius explicetur incredibilis fabrica naturae: Nam
quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit
primum ipso ab spiritu, deinde contagione pulmonum,
ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur
cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appel-
lant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis
a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo
ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus

diffunditur et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quandam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. Quid 139 dicam de ossibus? quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos adcommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque inplicationem corpore toto pertinentem, qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. Ad hanc pro- 56 140 videntiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intellegatur, quantae res hominibus [a dis] quamque eximiae tributae sint. Quae primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et conlocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere; et aures, cum sonum percipere 141 debeant, qui natura [in] sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt; itemque nares et, quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt et, quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine causa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris adpulsus sentire possimus. Atque ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis naribusque dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura, sic natura res

57
142 similis procul amandavit a sensibus. Quis vero opi-
fex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius,
tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae
primum oculos membranis tenuissimis vestivit et saep-
sit; quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni
posset, firmas autem, ut continerentur; sed lubricos
oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid no-
ceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent;
aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupula vocatur, ita
parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet,
palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissi-
mae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad
claudendas pupulas, ne quid incideret, et ad aperien-
das, idque providit ut identidem fieri posset cum ma-
143 xima celeritate. Munitaeque sunt palpebrae tamquam
vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid inci-
deret, repelleretur, et somno coniventibus, cum oculis
ad cernendum non egeremus, † ut qui tamquam in-
voluti quiescerent. Latent praeterea utiliter et ex-
celsis undique partibus saepiuntur. Primum enim
superiora superciliis obducta sudorem a capite et
fronte defluentem repellunt; genae deinde ab inferiore
parte tutantur subiectae leniterque eminentes; nasus-
que ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus
144 esse videatur. Auditus autem semper patet; eius
enim sensu etiam dormientes egemus; a quo cum so-
nus est acceptus, etiam e somno excitamur. Flexuo-
sum iter habet, ne quid intrare possit, si simplex et
derectum pateret; provisum etiam, ut, si qua minima
bestiola conaretur inrumpere, in sordibus aurium tam-
quam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent
quae appellantur aures et tegendi causa factae tutan-
dique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque
errarent, prius quam sensus ab iis pulsus esset. Sed
duros et quasi corneolos habent introitus multisque
cum flexibus, quod his naturis relatus amplificatur
sonus; quocirca et in fidibus testudine resonatur aut

cornu, et ex tortuosis locis et inclusis *soni* referuntur
ampliores. Similiter nares, quae semper propter ne- 145
cessarias utilitates patent, contractiores habent in-
troitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere,
umoremque semper habent ad pulverem multaque alia
depellenda non inutilem. Gustatus praeclare saeptus
est; ore enim continetur et ad usum apte et ad inco-
lumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo
antecellit sensibus bestiarum. Primum enim oculi in iis 58
artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis
caelatisque formis, in corporum etiam motione atque
gestu multa cernunt subtilius; colorum etiam et figura-
rum ...., tum venustatem atque ordinem et, ut ita di-
cam, decentiam oculi iudicant, atque etiam alia maiora.
Nam et virtutes et vitia cognoscunt; iratum propitium,
laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidum-
que cognoscunt. Auriumque item est admirabile quod- 146
dam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis
et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum,
intervalla, distinctio et vocis genera permulta, canorum
fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum,
quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque
item et gustandi † et parte tangendi magna iudicia
sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures
etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum
est enim, quo conpositiones unguentorum, quo ciborum
conditiones, quo corporum lenocinia processerint.

Iam vero animum ipsum mentemque hominis, ra- 59 147
tionem, consilium, prudentiam qui non divina cura
perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur
carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vel-
lem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo di-
ceres! quanta primum intellegentia, deinde consequen-
tium rerum cum primis coniunctio et conprehensio
esset in nobis; ex quo videlicet, quid ex quibusque
rebus efficiatur, idque ratione concludimus singulasque
res definimus circumscripteque complectimur; ex quo

scientia intellegitur quam vim habeat qualis*que* sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra
148 sunt, percipimus atque conprendimus! ex quibus conlatis inter se et conparatis artes quoque efficimus partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis, quam est praeclara quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus; deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes conprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus, haec nos iuris, legum, urbium societate
149 devinxit, haec a vita inmani et fera segregavit. Ad usum autem orationis incredibile est, si diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox principium a mente ducens percipitur et funditur; deinde in ore sita lingua est finita dentibus; ea vocem inmoderate profusam fingit et terminat atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, cum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus.

60
150 Quam vero aptas quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis; illa necessitatis, cultus dico agrorum extructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta omnemque fabricam aeris et ferri; ex quo intellegitur

ad inventa animo, percepta sensibus adhibitis opificum manibus omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. Iam vero operibus hominum, id est ma- 151
nibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur vel mandentur condita vetustati, et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volantibus partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadripedum vectiones, quorum celeritas atque vis nobis ipsis adfert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga inponimus, nos elephantorum acutissumis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur, nos e terrae cavernis ferrum eligimus, rem ad colendos agros necessariam, nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras, arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calficiendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut tectis saepti frigora caloresque pellamus. Magnos vero usus adfert ad na- 152
vigia facienda, quorum cursibus subpeditantur omnes undique ad vitam copiae; quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur, nostri sunt amnes, nostri lacus, nos fruges serimus, nos arbores, nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus, nos flumina arcemus, derigimus, avertimus, nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur.

Quid vero? hominum ratio non in caelum usque 61 153
penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus, ab hominum ge-

nere finitus est dies, mensis, annus, defectiones solis
et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum
tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae
contuens animus accedit ad cognitionem deorum, e
qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquae-
que virtutes, e quibus vita beata existit par et similis
deorum, nulla alia re nisi inmortalitate, quae nihil
ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Qui-
bus rebus expositis satis docuisse videor, hominis na-
tura quanto omnis anteiret animantes. Ex quo debet
intellegi nec figuram situmque membrorum nec in-
genii mentisque vim talem effici potuisse fortuna.
154 Restat, ut doceam atque aliquando perorem omnia,
quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, ho-
minum causa facta esse et parata.

62 Principio ipse mundus deorum hominumque causa
factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum
hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi
communis deorum atque hominum domus aut urbs
utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac lege
vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Athe-
niensium Lacedaemoniorumque causa putandum est
conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus,
eorum populorum recte esse dicuntur, sic, quaecum-
que sunt in omni mundo, deorum atque hominum
155 putanda sunt. Iam vero circumitus solis et lunae
reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi
cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum homini-
bus praebent; nulla est enim insatiabilior species,
nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestan-
tior; eorum enim cursus dimetati maturitates tempo-
rum et varietates mutationesque cognovimus; quae si
hominibus solis nota sunt, hominum facta esse causa
156 iudicandum est. Terra vero feta frugibus et vario
leguminum genere, quae cum maxuma largitate fun-
dit, ea ferarumne an hominum causa gignere videtur?
Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrumi

laetissumique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi neque colendi nec tempestive demetendi percipiendique fructus neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque 63 omnium rerum hominum est et usus et cura. Ut 157 fides igitur et tibias eorum causa factas dicendum est, qui illis uti possent, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur, nec, si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque causa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murum aut formicarum causa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. Hominum igitur causa eas rerum copias 158 comparatas fatendum est, nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem adfert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam causa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud adferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? quae quidem neque ali neque sustentari neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione potuissent. Canum vero tam fida custodia tamque amans dominorum adulatio tantumque odium in externos et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud nisi se ad hominum commoditates esse generatos? Quid de bubus loquar? quorum ipsa terga 159 declarant non esse se ad onus accipiendum figurata; cervices autem natae ad iugum, tum vires umerorum et latitudines ad aratra [ex]trahenda. Quibus, cum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poëtae loquuntur, vis nulla umquam adferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est

Ausaque funestum prima est fabricarier ensem
Et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi e bubus, ut eorum
64 visceribus vesci scelus haberetur. Longum est mulo-
rum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad ho-
160 minum usum paratae sunt. Sus vero quid habet prae-
ter escam? cui quidem, ne putesceret, animam ipsam
pro sale datam dicit esse Chrysippus; qua pecude,
quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit
natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque
piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipi-
tur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea
fuisse videatur. Atque eae ne caperentur quidem
nisi hominum ratione atque sollertia; quamquam avis
quasdam, et alites et oscines, ut nostri augures ap-
pellant, rerum augurandarum causa esse natas puta-
161 mus. Iam vero immanes et feras beluas nanciscimur
venando, ut et vescamur iis et exerceamur in venando
ad similitudinem bellicae disciplinae et utamur domi-
tis et condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum
corporibus remedia morbis et vulneribus eligamus,
sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utili-
tates longinqui temporis usu et periclitatione percepi-
mus. Totam licet animis tamquam oculis lustrare
terram mariaque omnia; cernes iam spatia frugifera
atque inmensa camporum vestitusque densissimos mon-
tium, pecudum pastus, tum incredibili cursus mariti-
162 mos celeritate. Nec vero supra terram, sed etiam in
intumis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas,
quae ad usum hominum orta ab hominibus solis in-
venitur.

65 Illud vero, quod uterque vestrum arripiet fortasse
ad reprendendum, Cotta, quia Carneades lubenter in
Stoicos invehebatur, Velleius, quia nihil tam inridet

Epicurus quam praedictionem rerum futurarum, mihi videtur vel maxume confirmare deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet cum [in] privatis tum maxume publicis. Multa cernunt haru- 163
spices, multa augures provident, multa oraclis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis, quibus cognitis multae saepe res *ex* hominum sententia atque utilitate partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a dis inmortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se conexa atque coniuncta movere debebunt.

Nec vero universo generi hominum solum, sed 164
etiam singulis a dis inmortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. Nam si omnibus hominibus, qui 66
ubique sunt quacumque in ora ac parte terrarum ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas causas, quas ante diximus, his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. Sin autem *his* consulunt, qui quasi magnam quandam 165
insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus, etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duellium, Metellum, Lutatium, secundo Maxumum, Marcellum, Africanum, post hos Paulum, Gracchum, Catonem patrumve memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros, quo-

rum neminem nisi iuvante deo talem fuisse creden-
166 dum est. Quae ratio poëtas maxumeque Homerum
inpulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant ab iis et civitatibus et singulis hominibus consuli; quod quidem intellegitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur multisque rebus aliis, quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret.
167 Nemo igitur vir magnus sine aliquo adflatu divino
umquam fuit. Nec vero *id* ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna di curant, parva neglegunt. Magnis autem viris prosperae semper omnes res, siquidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

67
168 Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda
putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eandem causam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, potius huc conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit sive simulate.

M. TULLII CICERONIS

DE NATURA DEORUM

AD M. BRUTUM

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam de dis rationem disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distributa est. Nam praemisso prooemio prima parte ille respondet (cap. 3—7 § 6—19) ad ea, quibus Balbus docere voluerat esse deos. Ac primum quidem Stoicos ait rem minime dubiam argumentando dubiam fecisse, nam nec vulgi opinione tantam rem iudicari posse nec argumento a divinatione petito. Deinde Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit, quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte (cap. 8—25) omnia ea impugnantur, quae de dis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primum non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas vindicata erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat; quorum facile primarium illud est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos, nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam haberet, immortale et aeternum esse posse, immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poëticos deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur, *σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι*, quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia autem pars disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae deos providisse et consuluisse hominibus contendebat, quattuor argumentis nitebatur (conf. argumentum lib. II extr.); horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola manserunt (cap. 26—40). Ostendit enim primum, quibus rebus hominibus consuluisse di dicantur, eas plerasque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti, summosque homines et virtutis amantissimos plerosque mala fortuna usos esse.

1
1 Quae cum Balbus dixisset, tum adridens Cotta:
Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam.
Ego enim te disputante, quid contra dicerem, mecum
ipse meditabar, neque tam refellendi tui causa quam
ea, quae minus intellegebam, requirendi. Cum autem
suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est me
2 id sentire, quod tu velis. Hic Velleius: Nescis, in-
quit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditu-
rus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra
Epicurum fuit; praebebo igitur ego me tibi vicissim at-
tentum contra Stoicos auditorem. Spero enim te, ut
3 soles, bene paratum venire. Tum Cotta: Sic meher-
cule, inquit, Vellei; neque enim mihi par ratio cum
Lucilio est ac tecum fuit. Qui tandem? inquit ille.
Quia mihi videtur Epicurus vester de dis inmortalibus
non magnopere pugnare; tantum modo negare deos
esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis.
Cum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat
membrisque humanis esse praeditos, sed eorum mem-
brorum usum nullum habere, ludere videtur satisque
putare, si dixerit esse quandam beatam naturam et
4 aeternam. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam
multa dicta sint quamque, etiamsi minus vera, tamen
apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi,
non tam refellere eius orationem quam ea, quae mi-
nus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto,
responderene mihi malis de singulis rebus quaerenti
ex te ea, quae parum accepi, an universam audire
orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid ex-
planari tibi voles, respondere malo; sin me interro-
gare non tam intellegendi causa quam refellendi,
utrum voles, faciam, vel ad singula, quae requires,
5 statim respondebo vel, cum peroraris, ad omnia. Tum
Cotta: Optime, inquit. Quam ob rem sic agamus, ut
2 nos ipsa ducet oratio. Sed ante quam de re, pauca
de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua,
Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohor-

tabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem; quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de dis inmortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum inmortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthen aut Chrysippum sequor habeoque C. Laelium augurem eundemque sapientem, quem potius audiam dicentem de religione in illa oratione nobili quam quemquam principem Stoicorum. Cumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum inmortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, 6
quid Cotta, quid pontifex sentiat; fac nunc ego intellegam, tu quid sentias. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita credere. Tum Balbus: 3
Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille: Quadripertita, inquit, fuit divisio tua, primum ut velles docere deos esse, deinde quales essent, tum ab iis mundum regi, postremo consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissume, inquit Balbus; sed expecto, quid requiras.

Tum Cotta: Primum quidque videamus, inquit; et, 7
si id est primum, quod inter omnis nisi admodum impios convenit, mihi quidem ex animo excuti non potest, esse deos, id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu

me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum
est, cur a me velis discere? Tum Cotta: Quia sic
adgredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil
umquam audierim de dis inmortalibus, nihil cogitave-
rim; rudem me et integrum discipulum accipe et ea,
8 quae requiro, doce. Dic igitur, inquit, quid requiras.
Egone? primum illud, cur, quod in ista partitione ne
egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum
et inter omnis constaret, de eo ipso tam multa dixe-
ris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe,
cum in foro diceres, quam plurimis posses argumentis
onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret
causa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego,
ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter
facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis
et non altero coniveam, cum idem uno adsequi pos-
4 9 sim. Tum Cotta: Quam simile istud sit, inquit, tu
videris. Nam ego neque in causis, si quid est evi-
dens, de quo inter omnis conveniat, argumentari so-
leo; perspicuitas enim argumentatione elevatur; nec,
si id facerem in causis forensibus, idem facerem in
hac subtilitate sermonis. Cur coniveres autem altero
oculo, causa non esset, cum idem obtutus esset am-
borum, et cum rerum natura, quam tu sapientem esse
vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos ha-
bere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id
perspicuum, quam tu velles, propterea multis argu-
mentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum
sat erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu
10 auctoritates contemnis, ratione pugnas. Patere igitur
rationem meam cum tua ratione contendere. Adfers
haec omnia argumenta, cur di sint, remque mea sen-
tentia minime dubiam argumentando dubiam facis.
Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed
etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit,
cum caelum suspexissemus, statim nos intellegere esse
aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam:

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

Quasi vero quisquam nostrum istum potius quam Ca- 11
pitolinum Iovem appellet aut hoc perspicuum sit
constetque inter omnis, eos esse deos, quos tibi Vel-
leius multique praeterea ne animantis quidem esse
concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur,
quod opinio de dis inmortalibus et omnium esset et
cotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione
stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos
esse dicatis? At enim praesentis videmus deos, ut 5
apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius; nescio
quid etiam de Locrorum apud Sagram proelio. Quos
igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines ho-
mine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum
aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone, eos tu
cantheriis albis nullis calonibus ob viam Vatinio ve-
nisse existimas et victoriam populi Romani Vatinio
potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat
princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod
hodie apparet apud Regillum tamquam vestigium un-
gulae, Castoris equi credis esse? Nonne mavis illud 12
credere, quod probari potest, animos praeclarorum ho-
minum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse
et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equi-
tare et in acie pugnare potuisse? aut, si hoc fieri
potuisse dicis, doceas oportet, quo modo, nec fabellas
aniles proferas. Tum Lucilius: An tibi, inquit, fabellae 13
videntur? Nonne *ab* A. Postumio aedem Castori et
Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum
de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam
est volgare proverbium, qui, quae adfirmant, certiora
esse dicunt quam illa, quae apud Sagram. His igitur
auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta: Rumo-
ribus, inquit, mecum pugnas, Balbe, ego autem a te
rationes requiro . . .

Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo 6 14

id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim nihil proficientem angi nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solacium, praesertim cum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat aut quid adfert ad cavendum scire aliquid futurum, cum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit, quis sortis? quibus ego credo, nec possum Atti Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim cum plurimis de rebus
15 divini isti mentiantur. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio, quae unde oriatur, non intellego? Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorium fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore ut exercitus imperatorem equo incitato se in hostem inmittentem persequeretur, id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi; tibi, si audivisse te dicis, credam, etsi Faunus
7 omnino quid sit nescio. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intellego deos esse, quos
16 equidem credo esse; sed nihil docent Stoici. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum, alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus, tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia, quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis

et terrenis non possumus dicere, cum ea fiant, non
esse multos, qui illa metuant et a dis inmortalibus
fieri existument; sed non id quaeritur, sintne aliqui, 17
qui deos esse putent, di utrum sint necne sint, quae-
ritur. Nam reliquae causae, quas Cleanthes adfert,
quarum una est de commodorum, quae capimus, copia,
altera de temporum ordine caelique constantia, tum
tractabuntur a nobis, cum disputabimus de providentia
deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodem- 18
que illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere
aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod
ab homine effici non posset, esse aliquid homine me-
lius, quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi
comparabas, et cum totius mundi convenientiam con-
sensumque adferebas, Zenonisque brevis et acutulas
conclusiones in eam partem sermonis, quam modo
dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae
a te, physice, dicta sunt de vi ignea deque eo calore,
ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur,
omniaque, quae a te nudius tertius dicta sunt, cum
docere velles deos esse, quare et mundus universus et
sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in
idem tempus reservabo. A te autem idem illud etiam 19
atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persua-
deas deos esse. Tum Balbus: Equidem attulisse ra- 8
tiones mihi videor, sed eas tu ita refellis, ut, cum me
interrogaturus esse videare et ego me ad responden-
dum compararim, repente avertas orationem nec des
respondendi locum. Itaque maximae res tacitae prae-
terierunt, de divinatione, de fato, quibus de quae-
stionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent
dicere, sed ab hac ea quaestione, quae nunc in manibus
est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse,
ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in 20
partes totam quaestionem divisisti de primaque dixi-
mus, consideremus secundam; quae mihi talis videtur

fuisse, ut, cum ostendere velles, quales di essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, cum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quo nihil in rerum natura melius esset. Modo possemus eum animantem cogitare vel
21 potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere! Sed cum mundo negas quicquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, adsentior; si aptius ad utilitates nostras, id quoque adsentior; sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus adsentior, non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare, sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu
9 vis, possum mente comprehendere. Nihil est mundo melius in rerum natura. Ne in terris quidem urbe nostra; num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas formicam anteponendam esse huic pulcherrumae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi
22 concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: 'Quod ratione utitur, id melius est quam id, quod ratione non utitur; nihil autem mundo me-
23 lius; ratione igitur mundus utitur.' Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: 'Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum; nihil autem mundo melius; litteratus igitur est mundus.' Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixti nihil fieri nisi ex eo, nec illam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere; concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed

fidicinem etiam et tubicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur adfert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus, et tamen nihil est eo melius; nihil est enim eo pulchrius, nihil salutarius nobis, nihil ornatius aspectu motuque constantius. Quodsi mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabilis in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant, nec mehercule iniuria; sunt enim admirabili incredibilique constantia.
Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantis 24
habent, ea deo potius tribuenda sunt quam naturae.
Quid Chalcidico Euripo in motu identidem recipro- 10
cando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi vel Hispanienses vel Britannici eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri non possunt? Vide, quaeso, si omnis motus omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque febres et quartanas divinas esse dicendum sit, quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed om-
nium talium rerum ratio reddenda est. Quod vos 25
cum facere non potestis, tamquam in aram confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur, callidos autem, quorum, tamquam manus opere, sic animus usu concalluit); is igitur: 'Si aliquid est', inquit, 'quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine; homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest; qui potuit igitur, is praestat homini; homini autem praestare quis possit nisi deus? est igitur

deus.' Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore
26 versantur. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quicquam homine melius; id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae adrogantiae censet esse. Sit sane adrogantis pluris se putare quam mundum; at illud non modo non adrogantis, sed potius prudentis, intellegere se habere sensum et rationem, haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et: 'Si domus pulchra sit, intellegamus eam dominis', inquit, 'aedificatam esse, non muribus; sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.' Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non (quem ad modum docebo) a natura conformatum putarem.

11
27 At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus; nisi vero loqui solem cum luna putamus, cum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, (quod quidem quale sit, iam videbimus) sed omnia cientis
28 et agitantis motibus et mutationibus suis. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuata conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum, estque in ea iste quasi consensus, quam *συμπάθειαν* Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

12
29 Illa autem, quae Carneades adferebat, quem ad modum dissolvitis? si nullum corpus inmortale sit, nullum esse corpus sempiternum; corpus autem inmortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod

dirimi distrahive non possit. Cumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem, et, si omne animal tale est, inmortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum; atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferundam paratum est; mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. Ut enim, si omnis cera commutabilis 30 esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset, item nihil argenteum, nihil aëneum, si commutabilis esset natura argenti et aeris: similiter igitur, si omnia [quae sunt], e quibus cuncta constant, mutabilia sunt, nullum corpus esse potest non mutabile; mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur; omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod inmortale, non esset omne mutabile; ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aër aut ignis aut terra est aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua parte eorum; horum autem nihil est, quin intereat. Nam et terrenum omne dividitur, et umor ita mollis 31 est, ut facile premi conlidique possit; ignis vero et aër omni pulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxume et dissupabilis. Praetereaque omnia haec tum intereunt, cum in naturam aliam convertuntur, quod fit, cum terra in aquam se vertit, et cum ex aqua oritur aër, ex aëre aether, cumque eadem vicissim retro commeant. Quodsi ea intereunt, e quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. 13

Et ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri 32 potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet; sentit igitur et calida et frigida et dulcia et amara nec potest ullo sensu iucunda accipere, non accipere contraria; si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit;

quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est; omne igitur animal confitendum est
33 esse mortale. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem quid animal est, id illa necesse est sentiat; et, quod ea sentit, non potest esse aeternum, et omne animal sentit; nullum igitur animal aeternum est. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et adpetitio sit et declinatio naturalis; appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria; et omne animal adpetit quaedam et fugit a quibusdam; quod autem refugit, id contra naturam est; et, quod est contra naturam, id habet vim interimendi; omne ergo animal intereat necesse est.
34 Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat; etenim ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, cum amplificata sunt, interimunt; nec ullum animal est sine sensu; nullum
14 igitur animal aeternum est. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit vel ignea vel animalis vel umida (quod quale sit, ne intellegi quidem potest), aut concreta ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur, alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt; necesse est enim in suum quaeque locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35 Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre Heraclitum, ut opinor, sequentes, quem ipsum non omnes interpretantur uno modo; qui quoniam quid diceret intellegi noluit, omittamus; vos autem ita dicitis, omnem vim esse igneam, itaque et animantis, cum calor defecerit, tum interire, et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intellego, quo modo calore extincto cor-

pora intereant, non intereant umore aut spiritu amisso, praesertim cum intereant etiam nimio calore. Quam 36
ob rem id quidem commune est de calido; verum tamen videamus exitum. Ita voltis, opinor, nihil esse animal intrinsecus in natura atque mundo praeter ignem. Qui magis quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum nisi ignem? probabilius enim videtur tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quodsi ignis ex sese ipse animal est nulla se alia admiscente natura, quoniam is, cum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus, non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt: Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad eundem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem 37
pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur? ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? Eamque causam Cleanthes adfert, cur se sol referat nec longius progrediatur solstitiali orbi itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox; nunc autem concludatur illud: quod interire possit, id aeternum non esse natura; ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

Qualem autem deum intellegere nos possumus 15 38
nulla virtute praeditum? Quid enim? prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est dilectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intellegentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura adsequamur; at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid per-

tinet ad deos? hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intellegi qui potest? in dolore? an in labore? an in periculo? quorum deum nihil attingit.
39 Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intellegere qui possumus? Nec vero volgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, cum ea considero, quae dicuntur a Stoicis; sunt enim illa imperitorum: piscem Syri venerantur, omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt; iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos, Alabandum Alabandis, Tenedii Tennen, Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas; Romulum nostri aliosque compluris, quos quasi novos et adscripticios cives in
16 40 caelum receptos putant. Haec igitur indocti; quid vos philosophi? qui meliora? Omitto illa; sunt enim praeclara: sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem.

Quare igitur pluris adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeras deos eosque aut beluarum nomine appellas, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem, aut rerum inanimarum, ut
41 Argo, ut Aram, ut Coronam. Sed ut haec concedantur, reliqua qui tandem non modo concedi, sed omnino intellegi possunt? Cum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato, sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu reddes rationem, quem ad modum id fieri potuerit aut cur fieri

desierit, et ego discam libenter. Quo modo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui 'in monte Oetaeo illatae lampades fuerint', ut ait Accius, 'in domum aeternam patris' ex illo ardore pervenerit; quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe, sicut ceteros, qui excesserant vita. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire 42
sane velim; pluris enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras, antiquissimum Iove natum, sed item Iove antiquissimo; nam Ioves quoque pluris in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus Aegyptius, quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis, cui inferias adferunt. Quartus Iovis est *et* Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcmena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter, quoniam, ut iam docebo, pluris Ioves etiam accepimus.

Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, 17 43
docebo meliora me didicisse de colendis dis inmortalibus iure pontificio et more maiorum capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si di sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt; ne Nymphae [deae] quidem igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Ne ceteri quidem ergo di, quorum templa sunt dedicata? Age porro, Iovem et Neptunum deum numeras; ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Pyriphlegethon, tum Charon, tum Cerberus di putandi. At id 44
quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur. Quid

dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret (quid enim philosopho minus conveniens?), sed ut Stoicos nihil de dis explicare convinceret; itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno negari potest, quem volgo maxime colunt ad occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes di habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querella, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia, quos omnis Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra pro-
18 45 banda sunt aut prima illa tollenda. Quid? Apollinem, Volcanum, Mercurium, ceteros deos esse dices, de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque atque illi, apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dei sunt habendi mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius, Theseus Neptuni, reliqui, quorum patres di, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres? Opinor, etiam magis. Ut enim iure civili, qui est matre libera, liber est, item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissume colunt; qui si deus est, et Orpheus et Rhesus di sunt, Musa matre nati, nisi forte maritumae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi di non sunt, quia nusquam
46 coluntur, quo modo illi sunt? Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus; quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? vidimus enim eius aras delubraque in Graecia. Sin haec dea est, cur non Eu-

menides? Quae si deae sunt, quarum et Athenis fa-
num est et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furi-
nae, Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices
facinorum et sceleris. Quodsi tales dei sunt, ut rebus 47
humanis intersint, Natio quoque dea putanda est, cui,
cum fana circumimus in agro Ardeati, rem divinam
facere solemus; quae quia partus matronarum tueatur,
a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est, di
omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides,
Mens, Concordia, ergo etiam Spes, Moneta omniaque,
quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod
si veri simile non est, ne illud quidem est, haec unde
fluxerunt. Quid autem dicis, si di sunt illi, quos co- 19
limus et accepimus, cur non eodem in genere Sera-
pim Isimque numeremus? quod si facimus, cur bar-
barorum deos repudiemus? Boves igitur et equos,
ibis, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos,
faelis, multas praeterea beluas in deorum numerum re-
ponemus. Quae si reiciamus, illa quoque, unde haec
nata sunt, reiciemus. Quid deinde? Ino dea ducetur 48
et *Λευκοθέα* a Graecis, a nobis Matuta dicetur, cum
sit Cadmi filia, Circe autem et Pasiphaë et Aeeta e
Perseide, Oceani filia, nati, patre Sole, in deorum nu-
mero non habebuntur? quamquam Circen quoque co-
loni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc
deam duces? quid Medeae respondebis, quae duobus
avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia pro-
creata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud
Pacuvium Aegialeus? sed illud nomen veterum litte-
ris usitatius. Qui si di non sunt, vereor, quid agat
Ino; haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. An 49
Amphiaraus erit deus et Trophonius? Nostri quidem
publicani, cum essent agri in Boeotia deorum inmor-
talium excepti lege censoria, negabant inmortalis esse
ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt
hi di, est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum
vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid

aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui
pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si
probabile non est, ne illa quidem superiora, unde
50 haec manant, probanda sunt. Atque in plerisque ci-
vitatibus intellegi potest augendae virtutis gratia, quo
libentius rei publicae causa periculum adiret optimus
quisque, virorum fortium memoriam honore deorum
immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam cau-
sam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deo-
rum sunt; itemque † Leonaticum est delubrum Athe-
nis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem
sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa con-
dita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos
non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei
molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem
20 negaret: 'Ergo', inquit, 'mihi Alabandus, tibi Hercu-
51 les sit iratus!' Illa autem, Balbe, quae tu a caelo
astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides?
Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apol-
linem Graeci, alteram Dianam putant. Quodsi Luna
dea est, ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes nu-
merum deorum obtinebunt; igitur etiam inerrantes.
Cur autem Arqui species non in deorum numero re-
ponatur? est enim pulcher; et ob eam causam, quia
speciem habeat admirabilem, Thaumante dicitur *Iris*
esse nata. Cuius si divina natura est, quid facies
nubibus? Arcus enim ipse e nubibus efficitur quo-
dam modo coloratis; quarum una etiam Centauros
peperisse dicitur. Quodsi nubes rettuleris in deos,
referendae certe erunt tempestates, quae populi Ro-
mani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi,
procellae, turbines dei putandi. Nostri quidem duces
mare ingredientes inmolare hostiam fluctibus con-
52 suerunt. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dice-
bas), terra ipsa dea est et ita habetur; quae est enim
alia Tellus? Sin terra, mare etiam, quem Neptunum
esse dicebas; ergo et flumina et fontes. Itaque et

Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit, et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in inmensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, 21 53
qui hos deos ex hominum genere in caelum translatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur, ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum, alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt, tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσκουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces Athenis, ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus, Eubuleus, Dionysus, secundi Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco et Melampus et Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. Iam Musae primae 54
quattuor Iove altero natae, Thelxinoë, Aoede, Arche, Melete, secundae Iove tertio et Mnemosyne procreatae novem, tertiae Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poëtae appellare, isdem nominibus et eodem numero, quo proximae superiores. Cumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas, Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris, alter Hyperione, tertius Volcano, Nili filio, cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur, quartus is, quem heroicis temporibus Acantho Rhodi peperisse dicitur, . . . Ialysi, Camiri, Lindi, Rhodi, quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circam procreavisse. Vol- 22 55
cani item complures, primus Caelo natus, ex quo et

Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas an-
tiqui historici esse voluerunt, secundus Nilo natus,
Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse
Aegypti volunt, tertius ex tertio Iove et Iunone, qui
Lemni fabricae traditur praefuisse, quartus Memalio
natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vol-
56 caniae nominabantur. Mercurius unus Caelo patre,
Die matre natus, cuius obscenius excitata natura tra-
ditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit, alter
Valentis et Coronidis filius, is qui sub terris habetur
idem Trophonius, tertius Iove tertio natus et Maia,
ex quo et Penelopa Pana natum ferunt, quartus Nilo
patre, quem Aegyptii nefas habent nominare, quintus,
quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse
ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyp-
tiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Theuth
appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud
57 eos vocatur. Aesculapiorum primus Apollinis, quem
Arcades colunt, qui specillum invenisse primusque
volnus dicitur obligavisse, secundus secundi Mercurii
frater; is fulmine percussus dicitur humatus esse Cy-
nosuris; tertius Arsippi et Arsinoae, qui primus pur-
gationem alvi dentisque evolsionem, ut ferunt, invenit,
cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum
23 et lucus ostenditur. Apollinum antiquissimus is,
quem paulo antea e Vulcano natum esse dixi, custo-
dem Athenarum, alter Corybantis filius, natus in
Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen
fuisse traditur, tertius Iove tertio natus et Latona,
quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse, quar-
tus in Arcadia, quem Arcades *Νόμιον* appellant, quod
58 ab eo se leges ferunt accepisse. Dianae item plures,
prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem
genuisse dicitur, secunda notior, quam Iove tertio et
Latona natam accepimus, tertiae pater Upis traditur,
Glauce mater; eam saepe Graeci Upim paterno no-
mine appellant. Dionysos multos habemus, primum

Iove et Proserpina natum, secundum Nilo, qui Nysam dicitur interemisse, tertium Cabiro patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta, quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici, quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. Venus prima Caelo 59
et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus, altera spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus, tertia Iove nata et Diona, quae nupsit Volcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur, quarta Syria Cyproque concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus, secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saïtae colunt, tertia illa, quam a Iove generatam supra diximus, quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia, quam Arcades *Κορίαν* nominant et quadrigarum inventricem ferunt, quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria adfigunt. Cupido primus Mercurio et Diana 60
prima natus dicitur, secundus Mercurio et Venere secunda, tertius, qui idem est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem aliaque eius modi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intellegis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quorsum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc digressi sumus, revertamur.

Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad 24 61
haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque eius modi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut spes, ut fides, ut virtus, ut concordia, aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria; quarum rerum utilitatem video, video etiam consecrata simulacra; quare autem in iis vis deorum insit, tum intellegam,

cum cognovero. Quo in genere vel maxime est For-
tuna numeranda, quam nemo ab inconstantia et te-
meritate seiunget, quae digna certe non sunt deo.
62 Iam vero quid vos illa delectat explicatio fabularum
et enodatio nominum? Exsectum a filio Caelum, vinc-
tum itidem a filio Saturnum, haec et alia generis
eiusdem ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non
modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur.
In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit,
laboratis. Saturnus, quia se saturat annis, Mavors,
quia magna vertit, Minerva, quia minuit aut quia
minatur, Venus, quia venit ad omnia, Ceres a gerendo.
Quam periculosa consuetudo! In multis enim nomini-
bus haerebitis. Quid Veiovi facies, quid Volcano?
quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum
putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera
explicare unde ductum sit; in quo quidem magis tu
63 mihi natare visus es quam ipse Neptunus. Magnam
molestiam suscepit et minime necessariam primus Zeno,
post Cleanthes, deinde Chrysippus, commenticiarum
fabularum reddere rationem, vocabulorum, cur quid-
que ita appellatum sit, causas explicare. Quod cum
facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem
habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui di
appellantur, rerum naturas esse, non figuras deorum.
25 Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non
modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra con-
stituerentur. Febris enim fanum in Palatio et *Orbo-
nae ad* aedem Larum et aram Malae Fortunae Es-
64 quiliis consecratam videmus. Omnis igitur talis a
philosophia pellatur error, ut, cum de dis inmortali-
bus disputemus, dicamus indigna iis; de quibus habeo
ipse quod sentiam, non habeo autem quod tibi ad-
sentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelle-
gentia per mare pertinentem, idem de Cerere. Istam
autem intellegentiam aut maris aut terrae non modo
comprehendere animo, sed ne suspicione quidem pos-

sum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint di, discere possim; qualis tu eos esse vis . . .

Videamus ea, quae sequuntur, primum deorumne 65 providentia mundus regatur, deinde consulantne di rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo; de quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur; nam et maiora exspecto et iis, quae dicta sunt, vehementer adsentior. Tum Balbus: Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud; efficiam profecto, ut fateare. Sed . . . .

Néquaquam istuc ístac ibit; mágna inest certátio.
Nám ut ego illi súpplicarem tánta blandiloquéntia?

Parumne ratiocinari videtur et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione! 26 66

Quí volt esse, quód volt, ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

Ílle traversa ménte mi hodie trádidit repágula,
Quíbus ego iram omném recludam atque ílli perniciém dabo,
Míhi maerores, ílli luctum, exítium illi, exiliúm mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. Videsne igitur, quanto munere deorum simus adfecti? 67 Atque eadem Medea patrem patriamque fugiens:

postquám pater
Ádpropinquat iámque paene ut cónprehendatúr parat,

Púerum interea obtrúncat membraque árticulatim dívidit
Pérque agros passím dispergit córpus; id ea grátia,
Út, dum nati díssipatos ártus captarét parens,
Ípsa interea effúgeret, illum ut maéror tardarét sequi,
Síbi salutem ut fámiliari páreret parricídio.

68 Huic ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri conparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maiór mihi moles, máius miscendúmst malum,
Qui illíus acerbum cór contundam et cónprimam.

27 Nec tamen ille ipse est praetereundus,

Qui nón sat habuit cóniugem inlexe ín stuprum,

de quo recte et verissume loquitur Atreus:

... quod re in súmma summum esse árbitror
Períclum, matres coínquinari régias,
Contáminari stírpem ac miscerí genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

Adde, inquit, húc, quod mihi porténto caelestúm pater
Prodígium misit, régni stabilimén mei,
Agnum ínter pecudes aúrea clarúm coma
Quondám Thyestem clépere ausum esse é regia,
Qua in re ádiutricem cóniugem cepít sibi.

69 Videturne summa inprobitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scaena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia,

campus, socii, provinciae, ut, quem ad modum ratione recte fiat, sic ratione peccetur, alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis, ut satius fuerit nullam omnino nobis a dis inmortalibus datam esse rationem quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere, sic haud scio an melius fuerit humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera est multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino quam tam munifice et tam large dari. Quam ob rem si mens voluntasque divina 70 idcirco consuluit hominibus, quod iis est largita rationem, iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a dis inmortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non 28 optume nobis a dis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur; etiam patrimoniis multos male uti, nec ob eam causam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istuc negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi nocere Deianira voluit, cum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit, nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, cum obesse vellent, profuerunt et, cum prodesse, obfuerunt. Ita non fit ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat, nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. Quae enim libido, 71 quae avaritia, quod facinus aut suscipitur nisi consilio capto aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo

habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio est homini beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent,
29 si his vitiis ratio non subesset? Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita
72 subductaque ratione nefaria scelera meditantes. Quid? levitates comicae parumne semper in ratione versantur? parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid ígitur faciam? . . . . . .
Exclúsit, revocat; rédeam? non, si me óbsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui 'in amore summo summaque inopia suave esse' dicit

Paréntem habere avárum, inlepidum, in líberos
Diffícilem, qui te néc amet nec studeát tui.

73 Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu íllum fructu fállas aut per lítteras
Avértas aliquod nómen aut per sérvolum
Percútias pavidum, póstremo a parcó patre
Quod súmas, quanto díssipes libéntius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

Quem néque quo pacto fállam nec quid inde aúferam
Nec quém dolum ad eum aut máchinam commóliar,
Scio quícquam; ita omnes méos dolos, fallácias,
Praestrígias praestrínxit commoditás patris.

Quid ergo? isti doli, quid? machinae, quid? fallaciae praestrigiaeque num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere:

> Cédo senem; iam instrúcta sunt mi in córde consilia ómnia.

Sed exeamus e theatro, veniamus in forum. Sessum 30 74
it praetor. Quid ut iudicetur? Qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius? Id se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas. Id quoque L. Alenus fecit, cum chirographum sex primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolossani, coniurationis Iugurthinae; repete superiora, Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam, posteriora, de incestu rogatione Peducaea, tum haec cotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio: OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE, inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae, reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt, inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria, inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo, quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, cum aliud sit simulatum, aliud actum. Hanc igitur tantam a dis inmor- 75
talibus arbitramur malorum sementim esse factam? Si enim rationem hominibus di dederunt, malitiam dederunt; est enim malitia versuta et fallax ratio nocendi; iidem etiam di fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. 'Utinam' igitur, ut illa anus optat,

> ne in nemore Pélio secúribus
> Caesae áccidissent ábiegnae ad terrám trabes,

sic istam calliditatem hominibus di ne dedissent! qua

perpauci bene utuntur, qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur, innumerabiles autem improbe utuntur, ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

31 76 Sed urgetis identidem hominum esse istam culpam, non deorum; ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset; etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? Contra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli; deus falli qui potuit? An ut Sol, in currum cum Phaëthontem filium sustulit, aut Neptunus, cum Theseus Hippolytum perdidit, cum ter op-
77 tandi a Neptuno patre habuisset potestatem? Poëtarum ista sunt, nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi di poëtici si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur (posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire), prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationem interpretarentur, tacere praestaret philosophis quam iis,
78 qui se audissent, nocere. Sic, si homines rationem bono consilio a dis immortalibus datam in fraudem malitiamque convertunt, non dari illam quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa, sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et inprobe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed

non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam 32 79 si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo adsequitur, in summis malis omnes sumus, quibus vos optume consultum a dis inmortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere, sic non intellego, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissuma. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur di homines neglegant:

> Nám si curent, béne bonis sit, mále malis;
> quod núnc abest.

Debebant illi quidem omnis bonos efficere, siquidem hominum generi consulebant. Sin id minus, bonis 80
quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? cur Maximus extulit filium consularem? cur Marcellum Hannibal interemit? cur Paulum Cannae sustulerunt? cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera et alia permulta; propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissumus idemque doctissumus, P. Rutilius, in exilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissuma dignitate virum, mori potuit iubere? Dies deficiat, si velim numerare, quibus bo- 81
nis male evenerit, nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domi suae senex est mortuus? cur om-

nium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit
33 poenas. Prohiberi melius fuit impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissumus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat, illos conservari melius fuit quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentis-
82 sumae et beatissumae civitatis; quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant, nec tamen possumus dicere non pluris captivos acerbe quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius morti inlacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum?
34 83 Diogenes quidem Cynicus dicere solebat Harpalum, qui temporibus illis praedo felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, cum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas; isque cum secundissumo vento cursum teneret, ridens 'Videtisne', inquit, 'amici, quam bona a dis inmortalibus navigatio sacrilegis detur?' Idque homo acutus cum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat. Qui cum ad Peloponnesum classem appulisset et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum grandi pondere, quo Iovem ornarat e manubiis Karthaginiensium tyrannus Gelo, atque in eo etiam cavillatus est aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, cum id esse aptum ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit; neque enim convenire barbatum

esse filium, cum in omnibus fanis pater inberbis esset.
Etiam mensas argenteas de omnibus delubris iussit 84
auferri, in quibus cum more veteris Graeciae inscrip-
tum esset BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate
velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras co-
ronasque, quae simulacrorum porrectis manibus susti-
nebantur, sine dubitatione tollebat eaque se accipere,
non auferre dicebat; esse enim stultitiam, a quibus
bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus
nolle sumere. Eundemque ferunt haec, quae dixi, sub-
lata de fanis in forum protulisse et per praeconem
vendidisse exactaque pecunia edixisse, ut, quod quis-
que a sacris haberet, id ante diem certam in suum
quidque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in
homines adiunxit iniuriam. Hunc igitur nec Olympius 35
Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diu-
turnoque morbo tabescentem interemit, atque in suo
lectulo mortuus in † typanidis rogum inlatus est eamque
potestatem, quam ipse per scelus erat nanctus, quasi
iustam et legitimam hereditatis loco filio tradidit. In- 85
vita in hoc loco versatur oratio; videtur enim auctori-
tatem adferre peccandi; recte videretur, nisi et vir-
tutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius
conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia.
Ut enim nec domus nec res publica ratione quadam et
disciplina dissignata videatur, si in ea nec recte factis
praemia extent ulla nec supplicia peccatis, sic mundi
divina [in homines] moderatio profecto nulla est, si
in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

At enim minora di neglegunt neque agellos sin- 86
gulorum nec viticulas persequuntur nec, si uredo aut
grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit;
ne in regnis quidem reges omnia minima curant; sic
enim dicitis. Quasi ego paulo ante de fundo For-
miano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute.
Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, exter- 36
nas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem

frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a dis se habere; virtutem autem
87 nemo umquam acceptam deo rettulit. Nimirum recte; propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur; quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, tum dis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi adsumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias dis egit umquam? at quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optumum et maxumum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumis, opulentos, copiosos.
88 Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras cum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur; sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus, tamen haec in nobis ipsis sita videmus; Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a dis expetenda est. Inproborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt, ut Diogenes dicebat, vim omnem deorum
37 89 ac potestatem. At non numquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione dis inmortalibus. At Diagoras cum Samothracam venisset, ἄθεος ille qui dicitur, atque ei quidam amicus 'Tu, qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?', 'Ita fit', inquit; 'illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt.' Idem-

que, cum ei naviganti vectores adversa tempestate
timidi et perterriti dicerent non iniuria sibi illud ac-
cidere, qui illum in eandem navem recepissent, osten-
dit eis in eodem cursu multas alias laborantis quae-
sivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi
crederent. Sic enim res se habet, ut ad prosperam
adversamve fortunam, qualis sis aut quem ad modum
vixeris, nihil intersit. Non animadvertunt, inquit, om- 90
nia di, ne reges quidem. Quid est simile? Reges
enim si scientes praetermittunt, magna culpa est; at 38
deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos
praeclare defenditis, cum dicitis eam vim deorum esse,
ut, etiamsi quis morte poenas sceleris effugerit, ex-
petantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris.
O miram aequitatem deorum! Ferretne civitas ulla
latorem istius modi legis, ut condemnaretur filius aut
nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinám Tantalidarum ínternecioní modus
Parétur? aut quaenam úmquam ob mortem Mýrtili
Poenís luendis dábitur satias súpplici?

Utrum poëtae Stoicos depravarint, an Stoici poëtis 91
dederint auctoritatem, non facile dixerim; portenta
enim ab utrisque et flagitia dicuntur. Neque enim,
quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archi-
lochi versu volneratus, a deo inmissum dolorem, non
conceptum a se ipso continebat, nec, cum Aegisthi
libidinem aut cum Paridis videmus, a deo causam re-
quirimus, cum culpae paene vocem audiamus, nec ego
multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate po-
tius quam ab Aesculapio datam iudico, nec Lacedae-
moniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline
potius Spartae quam a Lycurgo datam. Critolaus, in-
quam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi
duo illos oculos orae maritumae effoderunt, non iratus
aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. At sub- 92

venire certe potuit et conservare urbis tantas atque
39 talis; vos enim ipsi dicere soletis nihil esse, quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo; ut enim hominum membra nulla contentione mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione; materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam; hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse, quicquid velit. Itaque aut nescit, quid possit, aut neglegit res humanas aut, quid sit optimum, non potest iudicare.
93 Non curat singulos homines. Non mirum; ne civitates quidem; non *modo* eas, ne nationes quidem et gentes. Quodsi has etiam contemnet, quid mirum est omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem voltis a dis inmortalibus hominibus dispertiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent, audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo non esse eam tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem; cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intellegeretis, quam esset obscura et quam difficilis explicatus haberet.

40 94 Quae cum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem: Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissume et providentissume constituta est.

Sed quoniam advesperascit, dabis nobis diem aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen et pro deorum templis atque delubris proque urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque urbem religione quam ipsis moenibus cingitis; quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. Tum Cotta: Ego 95
vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui quam iudicare et facile me a te vinci posse certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove, quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec cum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

EX LIBRO DE NATURA DEORUM TERTIO.

1. *Lactant. inst. div. II 3. 2 Intellegebat Cicero falsa esse, quae homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent, ait tamen* non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.

2. *Lactant. inst. div. II 8. 10 Cicero de natura deorum disputans sic ait:* Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera, sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quodsi

non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aër et ignis a deo factus est.

3. *Maii vett. interpr. Virg. p. 45 ed. Med. apud Ciceronem de natura deorum II, ubi de Cleomene Lacedaemonio . . .*

[4. *Diomedes I p. 313. 10 Keil. Cicero de deorum natura tertio:* homines omnibus bestiis antecedunt. *(Vid. de off. I 30. 105.)*]

EX LIBRIS INCERTIS.

5. *Serv. ad Verg. Aen. III 284 Tullius in libro de natura deorum* tria milia annorum *dixit* magnum annum tenere.

[6. *Serv. ad Verg. Aen. III 600 Cicero* spiritabile *dixit in libris de deorum natura. (Vid. ad Tuscul. p. 360. 21, N. D. p. 53. 19.)*]

[7. *Serv. ad Verg. Aen. VI 894 Per portam corneam oculi significantur, qui et* cornei *sunt et duriores ceteris membris; nam frigus non sentiunt, sicut etiam Cicero dixit in libris de natura deorum. (Vid. supra p. 98. 35.)*]

M. TULLII CICERONIS
DE DIVINATIONE
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

M. Cicero cum tres libros de natura deorum perfecisset, in quibus omnis eius loci quaestio continetur, ingressus est anno post urb. cond. 710 (a. Chr. nat. 44) scribere de divinatione, quos libros una cum libro de fato, quem his erat adiuncturus, quasi supplementa illius quaestionis de natura deorum esse voluit. Facit autem, cum in villa Tusculana essent, Q. fratrem secum ita colloquentem, ut, postquam Q. frater omne genus divinationis e disciplina Stoicorum defendisset, ipse altero libro contra eius sententiam, quae sibi dicenda viderentur, exponeret. In primo igitur libro Cicero complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in prooemio (cap. 1—4 § 1—7) explicatis ipsum colloquium exponit. Q. frater antiquissimam se sententiam sequi profitetur omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna, alterum naturale, quod animus adripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari quam causas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret (cap. 5—13 § 8—23). Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam

falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat (cap. 14—17 § 24—33). Itaque se iis adsentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula (cap. 18, 19 § 36—41), per somnia (cap. 20—30 § 42—65) itemque vaticinationes furentium (cap. 31 § 65—67). Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adicitur haec divinandi genera vera esse statuentis (cap. 32 § 68—71).

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures, coniectores pertineant. Eorundem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura (cap. 33—37 § 72—80). Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint esse divinationem (cap. 38 seq. § 81—87). Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et causa, eos errare; nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non quo modo fiat. Neque vero aut in vita communi aut a philosophis dubitari, quin sit divinatio (cap. 40 § 87—89). Recte etiam moveri animos hominum antiquitate clarissimis testimoniis testata et consignata (cap. 41 § 90—92), et in optima quaque re publica cum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse (cap. 42—48 § 93—108). Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum (cap. 49—55 § 109—126), ad fatum (cap. 56 § 127—128), ad naturam (cap. 57, 58 § 129—132).

1
1 Vetus opinio est iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quandam inter homines divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quaedam res et salutaris, si modo est ulla, quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt.
2 Gentem quidem nullam video neque tam humanam

atque doctam neque tam inmanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intellegi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultumis auctoritatem repetam, propter planitiam magnitudinemque regionum, quas incolebant, cum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum observitaverunt, quibus notatis, quid cuique significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum et quo quisque fato natus esset. Eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finituma Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque *ut* certissimis signis declarari res futuras putant. Quam vero Graecia coloniam mi- 3
sit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam sine Pythio aut Dodonaeo aut Hammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? Nec unum genus est divinationis publice pri- 2
vatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera conplexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato urbem condidisse, sed ipse etiam optumus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Cumque magna vis videretur esse et inpetriendis consulendisque rebus et monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. Et cum duobus modis animi sine ratione 4
et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati eorum

decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rem publicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Baliarici filiae, somnio.

3 5 Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt; e quibus, ut de antiquissumis loquar, Colophonius Xenophanes unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit; reliqui vero omnes praeter Epicurum balbutientem de natura deorum divinationem probaverunt, sed non uno modo. Nam cum Socrates omnesque Socratici Zenoque et ii, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia vetere Academia et Peripateticis consentientibus, cumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurumisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum conprobaret, Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit, Cratippusque, familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, isdem rebus fidem
6 tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. Sed cum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset et ea Cleanthes paulo uberiora fecisset, accessit acerrumo vir ingenio, Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraclis, uno de somniis; quem subsequens unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor, duo Antipater, quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel

princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus
Antipatri, degeneravit, Panaetius, nec tamen ausus est
negare vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod
illi in aliqua re invitissumis Stoicis Stoico facere li-
cuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis
non concedetur? praesertim cum id, de quo Panaetio
non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce vi-
deatur clarius. Sed haec quidem laus Academiae 7
praestantissumi philosophi iudicio et testimonio con-
probata est. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, 4
quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade
multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint,
verentibusque, ne temere vel falsae rei vel non satis
cognitae adsentiamur, faciendum videtur, ut diligenter
etiam atque etiam argumenta cum argumentis com-
paremus, ut fecimus in iis tribus libris, quos de na-
tura deorum scripsimus. Nam cum omnibus in rebus
temeritas in adsentiendo errorque turpis est, tum in
eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum
auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus; est
enim periculum, ne aut neglectis iis impia fraude aut
susceptis anili superstitione obligemur.

Quibus de rebus et alias saepe et paulo accuratius 5 8
nuper, cum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputa-
tum est. Nam cum ambulandi causa in Lyceum venisse-
mus (id enim superiori gymnasio nomen est), Perlegi,
[ille] inquit, tuum paulo ante tertium de natura deo-
rum, in quo disputatio Cottae quamquam labefactavit
sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime
vero, inquam; etenim ipse Cotta sic disputat, ut
Stoicorum magis argumenta confutet quam hominum
deleat religionem. Tum Quintus: Dicitur quidem istuc,
inquit, a Cotta, et vero saepius, credo, ne communia
iura migrare videatur; sed studio contra Stoicos dis-
serendi deos mihi videtur funditus tollere. Eius ra- 9
tioni non sane desidero quid respondeam; satis enim
defensa religio est in secundo libro a Lucilio, cuius

disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris (credo, quia commodius arbitratus es separatim id quaeri deque eo disseri), id est de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio, id, si placet, videamus quam habeat vim et quale sit. Ego enim sic existimo, si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos, vicissimque,
6 10 si di sint, esse qui divinent. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, siquidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, di sint et, si di sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt et, ut sint di, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille: Mihi vero, inquit, satis est argumenti et esse deos et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo neque habes aliquid, quod huic sermoni prae-
11 vertendum putes. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco; hoc autem tempore, cum sit nihil aliud, quod lubenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec quod praeter ceteros ipse sentiam; nam cum antiquissimam sententiam, tum omnium populorum et gentium consensu conprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera, quo-
12 rum alterum artis est, alterum naturae. Quae est autem gens aut quae civitas, quae non aut extispicum aut monstra aut fulgora interpretantium aut augurum aut astrologorum aut sortium (ea enim fere artis sunt) aut somniorum aut vaticinationum (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror quam causas quaeri oportere. Est enim vis et natura quae-

dam, quae tum observatis longo tempore significatio-
nibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura
praenuntiat. Quare omittat urguere Carneades, quod 7
faciebat etiam Panaetius requirens, Iuppiterne corni-
cem a laeva, corvum ab dextera canere iussisset. Ob-
servata sunt haec tempore inmenso et [in significatione]
eventis animadversa et notata. Nihil est autem, quod
non longinquitas temporum excipiente memoria pro-
dendisque monumentis efficere atque adsequi possit.
Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herba- 13
rum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad
oculorum morbos, ad vulnera, quorum vim atque na-
turam ratio numquam explicavit, utilitate et ars est
et inventor pròbatus. Age ea, quae quamquam ex
alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora,
videamus:

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
Inflatum mare, cum subito penitusque tumescit,
Saxaque cana salis niveo spumata liquore
Tristificas certant Neptuno reddere voces,
Aut densus stridor cum celso e vertice montis
Ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.

Atque his rerum praesensionibus Prognostica tua re- 8
ferta sunt. Quis igitur elicere causas praesensionum
potest? etsi video Boëthum Stoicum esse conatum,
qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum
explicaret, quae in mari caelove fierent. Illa vero 14
cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti
Nuntiat horribilis clamans instare procellas
Haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.

Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen
Et matutinis acredula vocibus instat,
Vocibus instat et adsiduas iacit ore querellas,
Cum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque non numquam cursans per litora cornix
Demersit caput et fluctum cervice recepit.

9
15 Videmus haec signa numquam fere mentientia nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
Cum clamore paratis inanis fundere voces
Absurdoque sono fontis et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? sed inest in ranunculis vis et natura quaedam significans aliquid per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves spectantes lumina caeli
Naribus umiferum duxere ex aëre sucum.

Non quaero, cur, quoniam, quid eveniat, intellego.

Iam vero semper viridis semperque gravata
Lentiscus triplici solita grandescere fetu
Ter fruges fundens tria tempora monstrat arandi.

16 Ne hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet; hoc sum contentus, quod, etiamsi, cur quidque fiat, ignorem, quid fiat, intellego. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro rebus iis, quas com-
10 memoravi, respondebo. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentium possit, quae nomen ex inventore repperit, rem ipsam inventor ex somnio, video, quod satis est; cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi,

rationem quam habeant, non satis perspicio; vim et eventum agnosco, scio, adprobo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio; quae causa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est; extis enim omnes fere utuntur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne cum multa alia mirabilia, tum illud in primis: Cum Summanus in fastigio Iovis optumi maxumi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. 11 17 Sed quo potius utar aut auctore aut teste quam te? cuius edidici etiam versus, et lubenter quidem, quos in secundo *de* consulatu Urania Musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
Vertitur et totum conlustrat lumine mundum
Menteque divina caelum terrasque petessit,
Quae penitus sensus hominum vitasque retentat
Aetheris aeterni saepta atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantis
Nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
Quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
Re vera certo lapsu spatioque feruntur,
Omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucris te consule motus 18
Concursusque gravis stellarum ardore micantis
Tu quoque, cum tumulos Albano in monte nivalis
Lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
Vidisti et claro tremulos ardore cometas,

Multaque misceri nocturna strage putasti,
Quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
Cum claram speciem concreto lumine luna
Abdidit et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
Quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
Praecipitis caeli partis obitusque petessens?
Aut cum terribili perculsus fulmine civis
Luce serenanti vitalia lumina liquit?
Aut cum se gravido tremefecit corpore tellus?
Iam vero variae nocturno tempore visae
Terribiles formae bellum motusque monebant,
Multaque per terras vates oracla furenti
Pectore fundebant tristis minitantia casus,
19 Atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
Haec fore perpetuis signis clarisque frequentans
Ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
12 Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
Omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
Et Capitolinis iniecit sedibus ignis.
Tum species ex aere vetus venerataque Nattae
Concidit, elapsaeque vetusto numine leges,
Et divom simulacra peremit fulminis ardor.
20 Hic silvestris erat Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
Uberibus gravidis vitali rore rigabat;
Quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
Concidit atque avolsa pedum vestigia liquit.

Tum quis non artis scripta ac monumenta volutans
Voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civilem generosa *a* stirpe profectam
Vitare ingentem cladem pestemque monebant
Vel legum exitium constanti voce ferebant
Templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
Eripere et stragem horribilem caedemque vereri;
Atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
Ni prius excelsum ad columen formata decore
Sancta Iovis species claros spectaret in ortus.
Tum fore ut occultos populus sanctusque senatus
Cernere conatus posset, si solis ad ortum
Conversa inde patrum sedes populique videret.
Haec tardata diu species multumque morata 21
Consule te tandem celsa est in sede locata,
Atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna,
Et clades patriae flamma ferroque parata
Vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis, 13
Qui populos urbisque modo ac virtute regebant,
Rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
Praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
Praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
Otia qui studiis laeti tenuere decoris,
Inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo 22
Fuderunt claras fecundi pectoris artis.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae

Te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxans,
Quod patriae vacat, id studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratis-
23 sume scripseris? Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant aut qua arte perspici possint? Nescire me fateor, evenire autem te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? quicquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti casu Venerium efficiunt; num etiam centum Venerios, si quadringentos talos ieceris, casu futuros putas? Aspersa temere pigmenta in tabula oris liniamenta efficere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effici posse aspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram inpresserit, num propterea suspicari poteris Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput extitisse Panisci; credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim se profecto res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

14 24 At non numquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio, ut 'profectione laeti piscium lasciviam intuerentur', ut ait Pacuvius, 'nec tuendi satietas capere posset?'

Ínterea prope iam óccidente sóle inhorrescít mare,
Ténebrae conduplicántur noctisque ét nimbum occaecát nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit amisso exercitu? aut num propterea nulla est rei publicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, non nulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio omnisque opinabilis divinatio; coniectura enim
nititur, ultra quam progredi non potest. Ea fallit 25
fortasse non numquam, sed tamen ad veritatem saepissime derigit; est enim ab omni aeternitate repetita, in qua cum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent isdem signis antegressis, ars est effecta eadem saepe animadvertendo ac notando.

Auspicia vero vestra quam constant! quae quidem 15
nunc a Romanis auguribus ignorantur (bona hoc tua venia dixerim), a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis
tenentur. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissu- 26
mum atque optumum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit. Qui cum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset aquilae admonitus volatu, conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte
corruit. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit 27
ex itinere, cum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia et regno pecuniaque multatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, paenitere; senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam, sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse; antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis; necesse est enim offa obiecta cadere frustum ex pulli

28 ore, cum pascitur; quod autem scriptum habetis † aut tripudium fieri, si ex ea quid in solidum ceciderit, hoc quoque, quod dixi, coactum tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, neglegentia collegii amissa plane et deserta sunt.

16 Nihil fere quondam maioris rei nisi auspicato ne privatim quidem gerebatur, quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui re omissa nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis (quamquam id ipsum aliquanto minus quam olim), sic tum avibus magnae res inpetriri solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus,
29 in dira et in vitiosa incurrimus. Ut P. Claudius, Appii Caeci filius, eiusque collega L. Iunius classis maxumas perdiderunt, cum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni; qui, cum Achivi coepissent

. inter se strépere aperteque ártem obterere extíspicum,
Sólvere imperát secundo rúmore adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscriberet. Esto; fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum; at illud minime auguris, quod adscripsit ob eam causam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea causa calamitatis fuit, non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait ídem augur et censor, exitus adprobavit; quae si falsa fuisset, nullam adferre potuisset causam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non causas adferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant even-
30 tura, nisi provideris. Non igitur obnuntiatio Ateii causam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit

Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut
illa obnuntiatio nihil valuit aut, si, ut Appius iudicat,
valuit, id valuit, ut peccatum haereat non in eo, qui
monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit.

Quid? lituus iste vester, quod clarissumum est in- 17
signe auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo
Romulus regiones direxit tum, cum urbem condidit.
Qui quidem Romuli lituus, id est incurvum et leviter
a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo
canitur, similitudine nomen invenit, cum situs esset
in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque defla-
gravisset, inventus est integer. Quid? multis annis 31
post Romulum Prisco regnante Tarquinio quis vete-
rum scriptorum non loquitur, quae sit ab Atto Navio
per lituum regionum facta discriptio? Qui cum propter
paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa
vovisse dicitur, si recuperasset, uvam se deo daturum,
quae maxima esset in vinea; itaque sue inventa ad
meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse,
cumque in quattuor partis vineam divisisset trisque
partis aves abdixissent, quarta parte, quae erat reli-
qua, in regiones distributa mirabili magnitudine uvam,
ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata cum
vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in
magno nomine et gloria. Ex quo factum est, ut eum 32
ad se rex Priscus arcesseret. Cuius cum temptaret
scientiam auguratus, dixit ei cogitare se quiddam; id
possetne fieri, consuluit. Ille augurio acto posse re-
spondit. Tarquinius autem dixit se cogitasse cotem
novacula posse praecidi. Tum Attum iussisse experiri.
Ita cotem in comitium allatam inspectante et rege et
populo novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et
Tarquinius augure Atto Navio uteretur et populus de
suis rebus ad eum referret. Cotem autem illam et 33
novaculam defossam in comitio supraque inpositum
puteal accepimus. Negemus omnia, comburamus an-
nales, ficta haec esse dicamus, quidvis denique potius

quam deos res humanas curare fateamur; quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum conprobat disciplinam? qui cum tabernaculum vitio cepisset inprudens, quod inauspicato pomerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui conprobavit, et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui recentibus comitiis in senatum introducti negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

18 34 Iis igitur adsentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt, unum, quod particeps esset artis, alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui non ratione aut coniectura observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut soluto liberoque motu futura praesentiunt, quod et somniantibus saepe contingit et non numquam vaticinantibus per furorem, ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracla etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino adflatuque funduntur; etsi ipsa sors contemnenda non est, si [et] auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus; quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poëtarum, proxime ad eorum, quos interpre-
35 tantur, divinationem videntur accedere. Quae est igitur ista calliditas res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio causam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae; non enim me deus ista scire, sed his tantum modo uti voluit. Utar igitur nec adducar aut in extis totam Etruriam delirare aut eandem gentem in fulgoribus errare aut fallaciter portenta interpretari, cum terrae saepe fremitus, saepe

mugitus, saepe motus multa nostrae rei publicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. Quid? 36
qui inridetur, partus hic mulae nonne, quia fetus extitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus P. F., qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne, ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit, duobus anguibus domi conprehensis haruspices convocavit? qui cum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum, si feminam, ipsi, aequius esse censuit se maturam oppetere mortem quam P. Africani filiam adulescentem; feminam emisit, ipse paucis post diebus est mortuus. Inrideamus haruspi- 19
ces, vanos, futtiles esse dicamus, quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus ac res conprobavit, contemnamus, *condemnemus* etiam Babylonem et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes numeris et modis stellarum cursus persequuntur, condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut inpudentiae, qui quadringenta septuaginta milia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis conprehensa continent, et mentiri iudicemus nec, saeculorum reliquorum iudicium quod de ipsis futurum sit, pertimescere. Age, barbari 37
vani atque fallaces; num etiam Graiorum historia mentita est? Quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus nec ullum sine locuplete auctore atque teste; quae, quia nota tibi sunt, relinquo; defendo unum hoc: Numquam illud oraclum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraclorum illorum veritatem esset experta. Idem iam diu non facit. Ut igitur nunc *in* minore 38
gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit, sic

tum nisi summa veritate in tanta gloria non fuisset Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino adflatu concitabat, evanuisse vetustate, ut quosdam evanuisse et exaruisse amnes aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit; magna enim quaestio est; modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeclis verax fuisse id oraculum.

20 39 Sed omittamus oracula; veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata declarant illa quidem acumen interpretis, sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius qui Syracosiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, cum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, ut ait Philistus, eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae
40 diuturna cum fortuna fore. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poëtarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Eccita cum tremulis anus attulit artubus lumen,
Talia tum memorat lacrimans exterrita somno:
'Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
Vires vitaque corpus meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
Et ripas raptare locosque novos; ita sola
Postilla, germana soror, errare videbar
Tardaque vestigare et quaerere te neque posse

Corde capessere; semita nulla pedem stabilibat.
Exin compellare pater me voce videtur 41
His verbis: "O gnata, tibi sunt ante gerendae
Aerumnae, post ex fluvio fortuna resistet."
Haec ecfatus pater, germana, repente recessit
Nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
Quamquam multa manus ad caeli caerula templa
Tendebam lacrumans et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnus reliquit.'

Haec, etiamsi ficta sunt a poëta, non absunt tamen a 21 42
consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commenticium, quo Priamus est conturbatus, quia

máter gravida párere *ex* se ardentém facem
Visást in somnis Hécuba; quo factó pater
Rex ípse Priamus sómnio mentís metu
Percúlsus curis súmptus suspirántibus
Exsácrificabat hóstiis balántibus.
Tum cóniecturam póstulat pacém petens,
Ut se édoceret, óbsecrans Apóllinem,
Quo sése vertant tántae sortes sómnium.
Ibi éx oraclo vóce divina édidit
Apóllo, puerum, prímus Priamo quí foret
Postílla natus, témperaret tóllere;
Eum ésse exitium Tróiae, pestem Pérgamo.

Sint haec, ut dixi, somnia fabularum, hisque adiungatur etiam Aeneae somnium, quod in nostri Fabii Pictoris Graecis annalibus eius modi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. 43

Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse? 22

Quoniám quieti córpus nocturno ínpetu 44
Dedí sopore plácans artus lánguidos,
Visúst in somnis pástor ad me appéllere

Pecús lanigerum exímia puchritúdine;
Duós consanguineos árietes inde éligi
Praeclárioremque álterum immoláre me;
Deinde eíus germanum córnibus conítier,
In me árietare, eoque íctu me ad casúm dari;
Exín prostratum térra, graviter saúcium,
Resupínum in caelo cóntueri máximum ac
Miríficum facinus: déxtrorsum orbem flámmeum
Radiátum solis líquier cursú novo.

45 Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus:

Réx, quae in vita usúrpant homines, cógitant, curánt, vident,
Quaéque agunt vigilántes agitantque, éa si cui in somno áccidunt,
Mínus mirandum est; dí rem tantam haud témere inproviso ófferunt.
Próin vide ne, quém tu esse hebetem députes aeque ác pecus,
Ís sapientiá munitum péctus egregié gerat
Téque regno expéllat; nam id, quod dé sole ostentúmst tibi,
Pópulo commutátionem rérum portendít fore
Pérpropinquam. Haec béne verruncent pópulo. Nam quod ad déxteram
Cépit cursum ab laéva signum praépotens, pulchérrume
Aúguratum est rém Romanam públicam summám fore.

23 46 Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset; ex iis Mercurium e patera, quam dextera manu teneret, sanguinem visum esse fundere; qui cum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine

redundaret. Quod matris somnium inmanis filii crudelitas conprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sint, ex Dinonis Persicis proferam? Nam cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret; ei magos dixisse, quod genus sapientium et doctorum habebatur in Persis, ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi. Quod ita contigit; nam ad septuagesimum pervenit, cum quadraginta natus annos regnare coepisset. Est profecto quiddam etiam 47
in barbaris gentibus praesentiens atque divinans, siquidem ad mortem proficiscens Callanus Indus, cum inscenderet in rogum ardentem, 'O praeclarum discessum', inquit, 'e vita, cum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato in lucem animus excesserit!' Cumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret, 'Optime', inquit; 'propediem te videbo'. Quod ita contigit; nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos pestem ac perniciem Asiae proxuma nocte natam. Haec de Indis et magis. Re- 24 48
deamus ad somnia. Hannibalem Coelius scribit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet dubitaretque, utrum ea solida esset an extrinsecus inaurata, perterebravisse, cumque solidam invenisset, statuisse tollere; ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret, idque ab homine acuto non esse neglectum; itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam et eam in summa columna conlocavisse. Hoc item in Sileni, 49
quem Coelius sequitur, Graeca historia est (is autem

diligentissume res Hannibalis persecutus est): Hannibalem, cum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari; quo cum venisset, Iovem imperavisse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum, quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret; illum autem id diutius facere non potuisse elatumque cupiditate respexisse; tum visam beluam vastam et immanem circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere, et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum; et deum respondisse vastitatem esse Italiae praecepisseque, ut pergeret protinus, quid retro atque a tergo fieret, ne
50 laboraret. Apud Agathoclem scriptum in historia est Hamilcarem Karthaginiensem, cum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie cenaturum Syracusis; cum autem is dies inluxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam; quod cum sensissent Syracusani, inproviso eos in castra inrupisse, Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium conprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta
51 vita communis. At vero P. Decius ille Q. F., qui primus e Deciis consul fuit, cum esset tribunus militum M. Valerio A. Cornelio consulibus a Samnitibusque premeretur noster exercitus, cum pericula proeliorum iniret audacius monereturque, ut cautior esset, dixit, quod extat in annalibus, *se* sibi in somnis visum esse, cum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxuma gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit; post triennium autem, cum consul esset, devovit se et in aciem Latinorum inrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eandem concupisceret
52 filius. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum.

25 Est apud Platonem Socrates, cum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum; vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quendam eius modi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod, *ut* est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus (qui vir et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia, quorum eventus mirabiles exstiterunt. Mentiri 53 Xenophontem an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles et paene divino ipsene errat an alios vult errare, cum scribit Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse, quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur; in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent; ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere fore ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta, et convaluisse Eudemum, et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, cum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, proeliantem eum ad Syracusas occidisse; ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, cum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. Adiungamus philosophis doctissi- 54 mum hominem, poëtam quidem divinum, Sophoclem; qui, cum ex aede Herculis patera aurea gravis subrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem saepius, ascendit in Arium pagum, detulit rem; Areopagitae conprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus; is quaestione adhibita confessus est

pateramque rettulit. Quo facto fanum illud Indicis Herculis nominatum est.

26
55 Sed quid ego Graecorum? nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxume Coelius: Cum bello Latino ludi votivi maxumi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata, itaque ludis intermissis instaurativi constituti sunt. Qui ante quam fierent, cumque iam populus consedisset, servus per circum, cum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare; illum non esse ausum. Iterum esse idem iussum et monitum, ne vim suam experiri vellet; ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum, eandem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, cumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis salvum domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu ludos illos iterum instauratos
56 memoriae proditum est. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eundem Coelium est, sibi in somnis quaesturam pete*re dubita*nti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, ante quam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Coelius et dixisse *cum* multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

27 Quid? illa duo somnia, quae creberrume commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: Qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura adfecerat; si navigavisset, eum naufragio esse periturum; itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tum navigassent.

Alterum ita traditum clarum admodum somnium: Cum 57 duo quidam Arcades familiares iter una facerent et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut cenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein cum se conlegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eundem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur; se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, prius quam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio commotum mane bubulco praesto ad portam fuisse, quaesisse ex eo, quid esset in plaustro; illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse, cauponem re patefacta poenas dedisse.

Quid hoc somnio dici potest divinius? Sed quid 28 58 aut plura aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi, saepe ex te audivi tuum somnium: me, cum Asiae pro cos. praeessem, vidisse in quiete, cum tu equo advectus ad quandam magni fluminis ripam provectus subito atque delapsus in flumen nusquam apparuisses, me contremuisse timore perterritum; tum te repente laetum exstitisse eodemque equo adversam ascendisse ripam, nosque inter nos esse conplexos. Facilis coniectura huius somnii, mihique a peritis in Asia praedictum est fore eos eventus rerum, qui acciderunt. Venio nunc ad tuum. Audivi equidem ex te 59 ipso, sed mihi saepius noster Sallustius narravit, cum in illa fuga nobis gloriosa, patriae calamitosa in villa quadam campi Atinatis maneres magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arte et graviter dormire te coepisse; itaque, quamquam iter instaret, tamen silentium fieri iussisse *se* neque esse passum

te excitari; cum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, cum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses, cumque tu te patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam et bono animo te iussisse esse lictorique proxumo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret, et dixisse in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse Sallustius narrat reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses in monumento Marii de tuo reditu magnificentissumum illud senatus consultum esse factum referente optumo et clarissumo viro consule, idque frequentissimo theatro incredibili clamore et plausu comprobatum, dixisse te nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

29 60 At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? Quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc onusti cibo et vino perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: 'Cum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat, illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis inmanitas, cum sit inmoderato obstupefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno inmoderateque iactari. Itaque huic omnia visa obiciuntur a mente ac ratione vacua', ut aut cum matre corpus miscere videatur aut cum quovis alio vel homine vel deo, saepe belua, atque etiam trucidare aliquem et impie cruentari multaque facere inpure atque taetre cum temeritate et inpu-
61 dentia. At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta

saturataque bonarum cogitationum epulis, eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta nec satietate affluenti (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam sive abundat atque affluit), illa etiam tertia parte animi, in qua irarum existit ardor, sedata atque restincta, tum eveniet duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat et se vegetam ad somniandum acremque praebeat, tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.' Haec verba ipsa Platonis expressi.

Epicurum igitur audiemus potius? Namque Car- 30 62
neades concertationis studio modo hoc, modo illud
ait; ille, quod sentit; sentit autem nihil umquam ele-
gans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni
et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate
tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igi-
tur Plato sic ad somnum proficisci corporibus adfectis,
ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque
adferat. Ex quo etiam Pythagoriis interdictum pu-
tatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem
magnam is cibus tranquillitati mentis quaerenti vera
contrariam. Cum ergo est somno sevocatus animus 63
a societate et a contagione corporis, tum meminit
praeteritorum, praesentia cernit, futura providet; iacet
enim corpus dormientis ut mortui, viget autem et
vivit animus. Quod multo magis faciet post mor-
tem, cum omnino corpore excesserit. Itaque adpro-
pinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum
vident, qui sunt morbo gravi et mortifero adfecti,
instare mortem; itaque iis occurrunt plerumque ima-
gines mortuorum, tumque vel maxume laudi student,
eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum
suorum tum maxume paenitet. Divinare autem mo- 64
rientes illo etiam exemplo confirmat Posidonius, quod

adfert, Rhodium quendam morientem sex aequales nominasse et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinde deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum adpulsu homines somniare, uno, quod provideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur, altero, quod plenus aër sit inmortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant, tertio, quod ipsi di cum dormientibus conloquantur. Idque, ut modo dixi, facilius evenit adpropinquante morte, ut animi
65 futura augurentur. Ex quo et illud est Callani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propin-
31 quam Achilli mortem denuntiat. Neque enim illud verbum temere consuetudo adprobavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praésagibat ánimus frustra me íre, cum exirém domo.

Sagire enim sentire acute est; ex quo sagae anus, quia multa scire volunt, et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est futura ante sentire.

66 Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, cum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

H. Séd quid oculis rábere visa es dérepente ardéntibus?
Úbi paulo ante sápiens illa vírginalis modéstia?
C. Máter, optumárum multo múlier melior múlierum,
Míssa sum supérstitiosis háriolatiónibus;
Námque Apollo fátis fandis démentem invitám ciet.
Vírgines vereór aequalis, pátris mei meum factúm pudet,

Óptumi virí; mea mater, túi me miseret, méi piget.
Óptumam progéniem Priamo péperisti extra me; hóc dolet.
Mén obesse, illós prodesse, me óbstare, illos óbsequi?

O poëma tenerum et moratum atque molle! Sed hoc
minus ad rem; illud, quod volumus, expressum est, 67
ut vaticinari furor vera soleat.

Ádest, adest fax óbvoluta sánguine atque íncendio!
Múltos annos látuit; cives, férte opem et restínguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra
loquitur.

Íámque mari magnó classis cita
Téxitur; exitium éxamen rapit;
Ádveniet, fera vélivolantibus
Návibus complebít manus litora.

Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso 32 68
non commenticiam rem, sed factam eiusdem generis
audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachium, cum
praetorio imperio classi Rhodiae praeesset, cumprime
hominem prudentem atque doctum, eumque dixisse re-
migem quendam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum
madefactum iri minus XXX diebus Graeciam sanguine,
rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga
fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore,
sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum
itionem dari; tum neque te ipsum non esse commo-
tum Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum
ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterri-
tos; paucis sane post diebus ex Pharsalia fuga ve-
nisse Labienum; qui cum interitum exercitus nuntia-
visset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. Nam 69
et ex horreis direptum effusumque frumentum vias
omnis angiportusque constraverat, et naves subito

perterriti metu conscendistis et noctu ad oppidum respicientes flagrantis onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis; postremo a Rhodia classe deserti verum vatem fuisse sensistis.

70 Exposui quam brevissime potui somnii et furoris oracla, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet, animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos (ex quo intellegitur esse extra divinum animum, humanus unde ducatur), humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae adpetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam; quae autem pars animi rationis atque intellegentiae sit particeps, eam tum maxume vigere, cum
71 plurimum absit a corpore. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum Cratippus solet rationem concludere hoc modo: 'Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere, qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem quis, cum divinationem habeat, errare aliquando nec vera cernere, satis est ad confirmandam divinationem semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia; esse igitur divinationem confitendum est.'

33 72 Quae vero aut coniectura explicantur aut eventis animadversa ac notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur; in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. Haec inprobantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina, quod Etruscorum declarant et haruspicini et

fulgurales et rituales libri, vestri etiam augurales, alia
autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut
apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero
belli Troiani annos auguratus est, et ut in Sullae
scriptum historia videmus, quod te inspectante factum
est, ut, cum ille in agro Nolano inmolaret ante prae-
torium, ab infima ara subito anguis emergeret, cum
quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in ex-
peditionem exercitum educeret; id cum Sulla fecisset,
tum ante oppidum Nolam florentissuma Samnitium
castra cepit. Facta coniectura etiam in Dionysio est, 73
paulo ante quam regnare coepit; qui cum per agrum
Leontinum iter faciens equum ipse demisisset in flu-
men, submersus equus voraginibus non exstitit; quem
cum maxima contentione non potuisset extrahere, dis-
cessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Cum autem
aliquantum progressus esset, subito exaudivit hinni-
tum respexitque et equum alacrem laetus aspexit,
cuius in iuba examen apium consederat. Quod osten-
tum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post die-
bus regnare coeperit. Quid? Lacedaemoniis paulo ante 34 74
Leuctricam calamitatem quae significatio facta est,
cum in Herculis fano arma sonuerunt Herculisque si-
mulacrum multo sudore manavit! At eodem tempore
Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae
clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt, armaque,
quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa.
Cumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio
res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic ad-
sidue canere coepisse, ut nihil intermitterent; tum
augures dixisse Boeotios Thebanorum esse victoriam,
propterea quod avis illa victa silere soleret, canere,
si vicisset. Eademque tempestate multis signis Lace- 75
daemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur.
Namque et in Lysandri, qui Lacedaemoniorum claris-
simus fuerat, statua, quae Delphis stabat, in capite
corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus,

stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae paulo ante Leuctricam pugnam deci-
76 derunt neque repertae sunt. Maximum vero illud portentum isdem Spartiatis fuit, quod, cum oraclum ab Iove Dodonaeo petivissent de victoria sciscitantes legatique *vas* illud, in quo inerant sortes, collocavissent, simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio dissupavit. Tum ea, quae praeposita erat oraclo, sacerdos dixisse dicitur de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum.
35 77 Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius consul iterum neglexit signa rerum futurarum magna cum clade rei publicae? Qui exercitu lustrato cum Arretium versus castra movisset et contra Hannibalem legiones duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine causa repente concidit nec eam rem habuit religioni obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret proelium. Idem cum tripudio auspicaretur, pullarius diem proelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Cum ille quiescendum respondisset, Flaminius: 'Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur!' itaque signa convelli et se sequi iussit. Quo tempore cum signifer primi hastati signum non posset movere loco nec quicquam proficeretur, plures cum accederent, Flaminius re nuntiata suo more neglexit. Itaque tribus iis horis
78 concisus exercitus atque ipse interfectus est. Magnum illud etiam, quod addidit Coelius, eo tempore ipso, cum hoc calamitosum proelium fieret, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia compluribusque insulis to-

taque in Italia factos esse, ut multa oppida conruerint, multis locis labes factae sint terraeque desederint fluminaque in contrarias partes fluxerint atque in amnes mare influxerit.

Fiunt certae divinationum coniecturae a peritis. 36
Midae illi Phrygi, cum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissumum fore praedictum est; quod evenit. At Platoni cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. Quid? amo- 79
res ac deliciae tuae, Roscius, num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui cum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini, noctu lumine apposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. Quo aspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices rettulit, qui responderunt nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Pasiteles caelavit argento et noster expressit Archias versibus. Quid igitur expectamus? an dum in foro nobiscum di immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt, quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera? ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis et in Asia Plutonia, quae vidimus, et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres, aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retunsa; quae omnia fiunt et ex caeli varietate et ex disparili adspiratione terrarum.

Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gra- 80
vitate et cantibus ut pellantur animi vehementius, saepe etiam cura et timore, qualis est illa

Flexánima tamquam lýmphata aut Bacchí sacris
Commóta in tumulis Teúcrum commemoráns suum.

37 Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poëtam magnum esse posse, quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dum modo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in causis, quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi et, ut ad leviora veniamus, in Aesopo, familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

81 Obiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt, speciem autem offerunt; quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, cum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt ex oraclo ecfatam esse Pythiam:

Ego próvidebo rem ístam et albae vírgines.

Ex quo factum, ut viderentur virgines ferre arma contra et nive Gallorum obrueretur exercitus.

38 Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio an nec cardiacis hoc tribuendum sit nec phreneticis; animi enim integri, non vitiosi est cor-
82 poris divinatio. Quam quidem esse re vera hac Stoicorum ratione concluditur: 'Si sunt di neque ante declarant hominibus, quae futura sint, aut non diligunt homines aut, quid eventurum sit, ignorant aut existumant nihil interesse hominum scire, quid sit futurum, aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus, quae sunt futura, aut ea ne ipsi quidem di

significare possunt; at neque non diligunt nos (sunt enim benefici generique hominum amici) neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt, neque nostra nihil interest scire ea, quae eventura sunt, (erimus enim cautiores, si sciemus) neque hoc alienum ducunt maiestate sua (nihil est enim beneficentia praestantius) neque non possunt futura praenoscere; non igitur sunt di nec significant 83 futura; sunt autem di; significant ergo; et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam (frustra enim significarent), nec, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio.'

39 84 Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima, si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est, si summi philosophi, si poëtae, si sapientissimi viri, qui res publicas constituerunt, qui urbes condiderunt? An, dum bestiae loquantur, exspectamus, hominum consentiente auctoritate contenti non sumus? Nec vero quicquam aliud adfertur, 85 cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint, nisi quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae causa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisve contraria? Cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes neglegat? Quid deinde causae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? Cur fiat quidque, quaeris. Recte 86 omnino; sed non nunc id agitur; fiat necne fiat, id

quaeritur. Ut, si magnetem lapidem esse dicam, qui
ferrum ad se adliciat et attrahat, rationem, cur id
fiat, adferre nequeam, fieri omnino neges. Quod idem
facis in divinatione, quam et cernimus ipsi et audi-
mus et legimus et a patribus accepimus. Neque ante
philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac
de re communis vita dubitavit, et, posteaquam philo-
sophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in
87 quo modo esset auctoritas. Dixi de Pythagora, de
Democrito, de Socrate, excepi de antiquis praeter Xe-
nophanem neminem, adiunxi veterem Academiam, Pe-
ripateticos, Stoicos; unus dissentit Epicurus. Quid vero
hoc turpius, quam quod idem nullam censet gratui-
tam esse virtutem?

40 Quis est autem, quem non moveat clarissumis mo-
numentis testata consignataque antiquitas? Calchan-
tem augurem scribit Homerus longe optumum, eum-
que ducem classium fuisse ad Ilium, auspiciorum credo
88 scientia, non locorum. Amphilochus et Mopsus Argi-
vorum reges fuerunt, sed iidem augures, iique urbis
in ora marituma Ciliciae Graecas condiderunt; atque
etiam ante hos Amphiaraus et Tiresias non humiles
et obscuri neque eorum similes, ut apud Ennium est,

Quí sui quaestus caúsa fictas súscitant senténtias,

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis ad-
moniti futura dicebant; quorum de altero etiam apud
inferos Homerus ait 'solum sapere, ceteros um-
brarum vagari modo'; Amphiaraum autem sic ho-
noravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab
89 eius solo, in quo est humatus, oracla peterentur. Quid?
Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cas-
sandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis,
alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo
in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos,
apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid?
Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa et

filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse com-
memorat? Omnino apud veteres, qui rerum potieban-
tur, iidem auguria tenebant; ut enim sapere, sic divi-
nare regale ducebant. Testis est nostra civitas, in
qua et reges augures et postea privati eodem sacer-
dotio praediti rem publicam religionum auctoritate
rexerunt. Eaque divinationum ratio ne in barbaris 41 90
quidem gentibus neglecta est, siquidem et in Gallia
Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Haeduum, ho-
spitem tuum laudatoremque, cognovi, qui et naturae
rationem, quam *φυσιολογίαν* Graeci appellant, notam
esse sibi profitebatur et partim auguriis, partim con-
iectura, quae essent futura, dicebat, et in Persis au-
gurantur et divinant magi, qui congregantur in fano
commentandi causa atque inter se conloquendi, quod
etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis; nec 91
quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante
magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet
autem videre et genera quaedam et nationes huic
scientiae deditas. Telmessus in Caria est, qua in urbe
excellit haruspicum disciplina; itemque Elis in Pelo-
ponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam,
alteram Clutidarum, haruspicinae nobilitate praestan-
tes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertia-
que ingeniorum antecellunt. Etruria autem de caelo 92
tacta scientissume animadvertit eademque interpre-
tatur, quid quibusque ostendatur monstris atque por-
tentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus
tum, cum florebat imperium, decrevit, ut de principum
filiis x ex singulis Etruriae populis in disciplinam
traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum
a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque
quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et
Arabum natio avium significationibus plurimum ob-
temperant, quod idem factitatum in Umbria accepimus.

Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui 42 93
a quibusque incolebantur, divinationum oportunitates

esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii in camporum patentium aequoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt, Etrusci autem, quod religione inbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxume dediderunt, quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eandem causam multa invisitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt, ostenta, portenta, monstra, prodigia dicun-
94 tur. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxume utuntur campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt; eademque et Pisidiae causa fuit et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrumos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

43 95 Quis vero non videt in optuma quaque re publica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi [habent auspicia]; externa videamus: Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos *μάντεις* vocant, adhibuerunt, et Lacedaemonii regibus suis augurem adsessorem dederunt, itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt, iidemque de

rebus maioribus semper aut Delphis oraclum aut ab Hammone aut a Dodona petebant. Lycurgus quidem, 96 qui Lacedaemoniorum rem publicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit; quas cum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi causa excubabant, quia vera quietis oracla ducebant. Ad nostra 97 iam redeo. Quotiens senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et cum duo visi soles sunt et cum tres lunae et cum faces, et cum sol nocte visus est, et cum e caelo fremitus auditus, et cum caelum discessisse visum est atque in eo animadversi globi, delata etiam ad senatum labe agri Privernatis, cum ad infinitam altitudinem terra desedisset Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset (quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur; inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant); quid? 98 cum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni nonne fatale quoddam monstrum fuit? quid? cum fluvius Atratus sanguine fluxit? quid? cum saepe lapidum, sanguinis non numquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? cum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino portae et homines, Tusculi aedes Castoris et Pollucis Romaeque Pietatis: nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt?

Caeciliae Q. filiae somnio modo Marsico bello tem- 44 99 plum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna cum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tum insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat exponitque

initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum, et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent, et Lanuvii clipeos, quod haruspicibus tristissumum visum
100 esset, a muribus esse derosos. Quid, quod in annalibus habemus Veienti bello, cum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quendam ad nos hominem nobilem perfugisse, eumque dixisse ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret, et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore? Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. Cum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex iis quidam dixisse dicitur non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere; in isdem enim fatis scriptum Veientes habere fore ut brevi a Gallis Roma caperetur, quod quidem sexennio post Veios captos factum esse videmus.

45
101 Saepe etiam et in proeliis Fauni auditi et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur; cuius generis duo sint ex multis exempla, sed maxuma: Nam non multo ante urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est, ut muri et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur. Quod neglectum tum, cum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est; ara enim Aio Loquenti, quam saeptam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, cum terrae motus factus esset, ut sue plena procuratio fieret, vocem ab aede Iunonis ex arce extitisse; quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a dis significata et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

102 Neque solum deorum voces Pythagorei observita-

verunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. Quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis 'QUOD BONUM, FAUSTUM, FELIX FORTUNATUMQUE ESSET' praefabantur, rebusque divinis, quae publice fierent, ut 'FAVERENT LINGUIS', imperabatur inque feriis imperandis, ut 'LITIBUS ET IURGIIS SE ABSTINERENT'. Itemque in lustranda colonia ab eo, qui eam deduceret, et cum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. Quod idem in dilectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. Quae 103
quidem a te scis et consule et imperatore summa cum religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. Atque ego 46
exempla ominum nota proferam: L. Paulus consul iterum, cum ei bellum ut cum rege Perse gereret obtigisset, ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum advertit tristiculam. 'Quid est', inquit, 'mea Tertia? quid tristis es?' 'Mi pater', inquit, 'Persa periit.' Tum ille artius puellam conplexus: 'Accipio', inquit, 'mea filia, omen'. Erat autem mortuus catellus eo nomine. L. Flaccum, fla- 104
minem Martialem, ego audivi, cum diceret Caeciliam Metelli, cum vellet sororis suae filiam in matrimonium conlocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi causa, quod fieri more veterum solebat. Cum virgo staret et Caecilia in sella sederet neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petisse a matertera, ut sibi concederet, paulipser ut in eius sella requiesceret; illam autem dixisse: 'Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.' Quod omen res consecuta est; ipsa enim brevi mortua est, virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam rideri praeclare intellego, sed id ipsum est deos non putare, quae ab iis significantur, contemnere.

Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt, tuum 47 105

inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit addubitato Salutis augurio bellum domesticum triste ac turbulentum fore; quod paucis post mensibus exortum paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer adsentior; solus enim multorum annorum memoria non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem inridebant collegae tui eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant; quibus nulla videbatur in auguriis aut praesensio aut scientia veritatis futurae; sapienter aiebant ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est; neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam neglegentiam reddidit; malunt enim disserere nihil esse
106 in auspiciis quam, quid sit, ediscere. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissumum auctore te:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles
Arboris e trunco serpentis saucia morsu
Subrigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
Semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans
Iam satiata animos, iam duros ulta dolores
Abicit ecflantem et laceratum adfligit in unda
Seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pinnis lapsuque volantem
Conspexit Marius, divini numinis augur,
Faustaque signa suae laudis reditusque notavit,

Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus 48
fuit nec fictus ad opiniones inperitorum, sed a certis 107
acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure

Curantes magna cum cura tum cupientes
Regni dant operam simul auspicio augurioque.
†In monte Remus auspicio se devovet atque secundam
Solus avem servat. At Romulus pulcher in alto
Quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
Certabant, urbem Romam Remoramne vocarent.
Omnibus cura viris, uter esset induperator.
Exspectant; veluti, consul quom mittere signum
Volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
Quam mox emittat pictis e faucibus currus, 108
Sic exspectabat populus atque ore timebat,
Rebus utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albus recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit icta foras lux,
Et simul ex alto longe pulcherruma praepes
Laeva volavit avis. Simul aureus exoritur sol,
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna solumque.

Sed ut, unde huc digressa est, eodem redeat ora- 49
tio: si nihil queam disputare, quam ob rem quidque 109
fiat, et tantum modo fieri ea, quae commemoravi, doceam, parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis facilis,

divinae autem paulo obscurior? Quae enim extis, quae fulgoribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Adfert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam; quae potest esse etiam sine motu atque inpulsu deorum, cum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione
110 perspectum est. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi; quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum, a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus; cumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt diiunguntque se a societate divina vinclis corporis inpediti.
111 Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae; nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum eluviones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum; alii autem in re publica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt; quos prudentes possumus dicere, id est providentes, divinos nullo modo possumus, non plus quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret ostenderetque etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, ante quam
112 florere coepisset, in agro Milesio coëmisse dicitur. Animadverterat fortasse quadam scientia olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur.

50 Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt, sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta

linquerent armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum cum et urbs tota corruit et e monte Taygeto extrema montis quasi puppis avolsa est. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur quam physicus, quod, cum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus
dixit instare. Nec vero umquam animus hominis na- 113
turaliter divinat, nisi cum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore; quod aut vatibus contingit aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro; si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola; sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum [, vaticinationes cum somniis], nihil est, quod cum his magnopere pugnemus, praesertim cum sint, qui
omnino nullam divinationem probent. Ergo et ii, 114
quorum animi spretis corporibus evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati cernunt illa profecto, quae vaticinantes pronuntiant, multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent, ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent, quorum furibunda mens videt ante multo, quae sint futura. Quo de genere illa sunt:

Eheú videte!
Iúdicabit ínclitum iudícium inter deás tris aliquis,
Quó iudicio Lácedaemonia múlier, Furiarum úna, adveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

Versibus, quos olim Fauni vatesque canebant.

Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicun- 115
tur; quo de genere Apollinis operta prolata sunt.

Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracla funderent.

51 Atque haec quidem vatium ratio est, nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis liber ab sensibus omnique inpeditione curarum iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt, si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est adfectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec
116 somniantis est divinatio. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum [Antiphontis] interpretatio eodemque modo et oraculorum et vaticinationum [sunt enim explanatores, ut grammatici poëtarum]. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quem ad modum ad eorum venas perveniretur, nec fruges terrae bacasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset, materiave quicquam iuvaret, nisi consectionis eius fabricam haberemus, sic cum omni utilitate, quam di hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraclis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117 Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant, sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est de natura deorum, quae a te secundo libro est explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud, quod hunc locum continet, de quo agimus, esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam

singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non
videntur posse convelli, profecto hominibus a dis fu-
tura significari necesse est. Sed distinguendum vide- 52
tur, quonam modo. Nam non placet Stoicis singulis 118
iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum;
neque enim decorum est nec dis dignum nec fieri
ullo pacto potest; sed ita a principio inchoatum esse
mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent,
alia in extis, alia in avibus, alia in fulgoribus,
alia in ostentis, alia in stellis, alia in somnian-
tium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus
bene percepta sunt, ii non saepe falluntur; male con-
iecta maleque interpretata falsa sunt non rerum vitio,
sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque
concesso, esse quandam vim divinam hominum vitam
continentem, non difficile est, quae fieri certe videmus,
ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam
deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae
est toto confusa mundo, et tum ipsum, cum immolare
velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit ali-
quid aut supersit; parvis enim momentis multa natura
aut adfingit aut mutat aut detrahit. Quod ne dubi- 119
tare possimus, maximo est argumento, quod paulo
ante interitum Caesaris contigit. Qui cum immolaret
illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum pur-
purea veste processit, in extis bovis opimi cor non
fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sangui-
nem habeat, sine corde esse posse? † Qua ille rei no-
vitate perculsus, cum Spurinna diceret timendum esse,
ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum
utramque a corde proficisci. Postero die caput in
iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a
dis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret.
Cum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine
quibus victuma illa vivere nequisset, intellegendum
est in ipso immolationis tempore eas partes, quae ab- 53
sint, interisse. Eademque efficit in avibus divina mens, 120

ut tum huc, tum illuc volent alites, tum in hac, tum in illa parte se occultent, tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque, quocumque vult, flectit, contorquet, porrigit, contrahit eaque ante efficit paene, quam cogitat, quanto id deo est facilius, cuius numini parent om-
121 nia! Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit, quale scriptum illud videmus: si luna paulo ante solis ortum defecisset in signo Leonis, fore ut [armis] Dareus et Persae ab Alexandro et Macedonibus proelio vincerentur Dareusque moreretur, et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi, et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore ut ab exteris gentibus vinceretur ea res publica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus, Croesi filium, cum esset infans, locutum; quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradidit quieti praeparato animo cum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem adcommodatis, certa et vera cernit in somnis, sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum et ad avium reliquorumque signorum et ad extorum veritatem est paratior.

54
122 Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod *δαιμόνιον* appellat, cui semper ipse paruerit numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quaerimus?) Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, posteaquam exposuit, quae ipsi videbantur: 'Et nostrum quidem', inquit, 'humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referundum', ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper rettule-

runt. Scriptum est item, cum Critonis, sui familiaris, 123
oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset; cum autem ille respondisset in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum suum recidisse, tum Socrates: 'Non enim paruisti mihi revocanti, cum uterer, qua soleo, praesagitione divina.' Idem etiam Socrates, cum apud Delium male pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso Lachete, ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit; cum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta conlecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt; quae praetermittam; tibi enim nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene di- 124
vinum, quod, cum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori; neque enim domo egredienti neque illud suggestum, in quo causam dixerat, ascendenti signum sibi ullum, quod consuesset, a deo quasi mali alicuius inpendentis datum.

Equidem sic arbitror, etiamsi multa fallant eos, 55
qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem; homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum, potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est non modo plura, sed etiam pauciora divine praesensa et praedicta reperiri. Quin etiam 125
hoc non dubitans dixerim, si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, cum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quicquam casu et fortuito factum esse appareat, esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde

a natura vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci εἱμαρμένην, id est ordinem seriemque causarum, cum causae causa nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod cum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non causas id ipsum efficientes natura
126 contineat. Ex quo intellegitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, causa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint et, quae instant, fiant et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque causam plerumque consequatur, etiamsi non semper (nam id quidem adfirmare difficile est), easdemque causas veri simile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas aut in quiete videant.

56 127 Praeterea cum fato omnia fiant, id quod alio loco ostendetur, si quis mortalis possit esse, qui conligationem causarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat causas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod cum nemo facere nisi deus possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam consequentia declarantibus futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt, sed est quasi rudentis explicatio sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi causas ipsas non cernunt, signa tamen causarum et notas cernunt; ad quas adhibita memoria et diligentia et monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgorum, ostentorum si-
128 gnorumque caelestium. Non est igitur, ut mirandum sit ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint;

sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur, sic in causis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cernit aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt, sic, qui cursum rerum eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper aut, si id difficile est, plerumque, quodsi ne id quidem conceditur, non numquam certe, quid futurum sit, intellegunt. Atque haec quidem et quaedam eiusdem modi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

57 129 A natura autem alia quaedam ratio est, quae docet, quanta sit animi vis seiuncta a corporis sensibus, quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat, (ex quo fit, ut homines, etiam cum taciti optent quid aut voveant, non dubitent, quin di illud exaudiant) sic animi hominum, cum aut somno soluti vacant corpore aut mente permoti per se ipsi liberi incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. Atque hanc quidem 130 rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus, sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius. Esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum Caniculae diligenter quotannis solere servare coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior *et* quasi caliginosa stella extiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius adspiratio gravis et pestilens futura sit; sin inlustris et perlucida stella apparuerit, significari caelum esse tenue purumque et propterea sa-

131 lubre. Democritus autem censet sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta; quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi, non numquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si a natura profecta observatio atque usus agnovit, multa adferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur, ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur:

...nam isti quí linguam avium intéllegunt
Plusque éx alieno iécore sapiunt quam éx suo,
Magis aúdiendum quam aúscultandum cénseo.

Cur? quaeso, cum ipse paucis interpositis versibus dicas satis luculente:

Quídquid est hoc, ómnia animat, fórmat, alit, augét, creat,
Sépelit recipitque ín sese omnia ómniumque idémst pater,
Índidemque eadem aéque oriuntur de íntegro atque eodem óccidunt.

Quid est igitur, cur, cum domus sit omnium una, eaque communis, cumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, perspicere non possint? Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem.

58 132 Nunc illa testabor, non me sortilegos neque eos, qui quaestus causa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius, amicus tuus, uti solebat, agnoscere; non habeo denique nauci Marsum augurem, non vicanos haruspices, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum; non enim sunt ii aut scientia aut arte divini,

Séd superstitiósi vates ínpudentesque hárioli
Aút inertes aút insani aut quíbus egestas ímperat,

Quí sibi semitám non sapiunt, álteri monstránt viam;
Quíbus divitias póllicentur, áb iis drachumam ipsí petunt.
De hís divitiis síbi deducant dráchumam, reddant cétera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus esse deos censet, sed eos non curare opinatur, quid agat humanum genus. Ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa divinationem probo. Quae cum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus . . .

M. TULLII CICERONIS

DE DIVINATIONE

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc altero de divinatione libro Cicero postquam de libris suis ante hos de divinatione libros scriptis et de omnibus studiis suis exposuit (cap. 1, 2 § 1—7), contra rationem Stoicam a. Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit. Initium facit a Carneadis argumento nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem neque earum rerum, quae sensibus percipiantur, neque earum, quae arte tractentur, neque earum, quae in re publica versentur (cap. 3, 4 § 8—12). Praeterea non concedendum videri divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum; primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta; deinde si fortuita dicantur, quae neque ratione neque arte provideri possint, quod in fortuna posita sint, nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam et omnia,

quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse iudicent, nihil prodesse divinationem (cap. 5—8 § 12—21), et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam (cap. 9 § 22—24), et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit (cap. 10 § 25, 26). Deinceps singula divinationis genera, quae (cap. 11 § 26, 27) denuo partitur, refutare adgreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, id est de extis (cap. 12—16 § 28—37), de fulguribus (cap. 17—21 § 38—49), de ostentis (cap. 22—32 § 49—69). Deinde monstrat, quam vana sint auspicia (cap. 33—40 § 70—84). Tum de sortibus agit (cap. 41 § 85—87) et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate (cap. 42—47 § 87—99). Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera (cap. 48 § 100), alterum praedictionis furore quodam natae, quo etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert (cap. 49—57 § 101—118), somniorum alterum (cap. 58—71 § 119—142) attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet (cap. 72 § 148—150).

---

1 1 Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere rei publicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus; quod conpluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus Hortensius, et, quod genus philosophandi minime adrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor Academicis libris ostendimus.
2 Cumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intellegi posset. Totidem subsecuti libri Tusculanarum disputationum res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus,

quintus eum locum conplexus est, qui totam philoso-
phiam maxime inlustrat; docet enim ad beate viven-
dum virtutem se ipsa esse contentam. Quibus rebus 3
editis tres libri perfecti sunt de natura deorum, in
quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut
plane esset cumulateque perfecta, de divinatione in-
gressi sumus his libris scribere; quibus, ut est in
animo, de fato si adiunxerimus, erit abunde satis fac-
tum toti huic quaestioni. Atque his libris adnume-
randi sunt sex de re publica, quos tum scripsimus,
cum gubernacula rei publicae tenebamus. Magnus
locus philosophiaeque proprius a Platone, Aristotele,
Theophrasto totaque Peripateticorum familia tracta-
tus uberrime. Nam quid ego de Consolatione dicam?
quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur, ce-
teris item multum illam profuturam puto. Interiectus
est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum
de senectute misimus; in primisque, quoniam philo-
sophia vir bonus efficitur et fortis, Cato noster in
horum librorum numero ponendus est. Cumque Ari- 4
stoteles itemque Theophrastus, excellentes viri cum
subtilitate, tum copia, cum philosophia dicendi etiam
praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in
eundem librorum numerum referendi videntur. Ita tres
erunt de oratore, quartus Brutus, quintus orator.

Adhuc haec erant; ad reliqua alacri tendebamus 2
animo sic parati, ut, nisi quae causa gravior obsti-
tisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui
non Latinis litteris inlustratus pateret. Quod enim
munus rei publicae adferre maius meliusve possumus,
quam si docemus atque erudimus iuventutem? his
praesertim moribus atque temporibus, quibus ita pro-
lapsa est, ut omnium opibus refrenanda atque coër-
cenda sit. Nec vero id effici posse confido, quod ne 5
postulandum quidem est, ut omnes adulescentes se ad
haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen
in re publica late patere poterit industria. Equidem

ex iis etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris adquiescunt; quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius in dies incitatur; quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non
6 egeant; quod adsequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae causam adtulit casus gravis civitatis, cum in armis civilibus nec tueri meo more rem publicam nec nihil agere poteram nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives vel gratiam potius habebunt, quod, cum esset in unius potestate res publica, neque ego me abdidi neque deserui neque adflixi neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus, neque porro ita aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae paeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus
7 tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. Quod cum accidisset nostrae rei publicae, tum pristinis orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, contionabamur, philosophiam nobis pro rei publicae procuratione substitutam putabamus. Nunc quoniam de re publica consuli coepti sumus, tribuenda est opera rei publicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda, tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus; nunc ad institutam disputationem revertamur.

3 8 Nam cum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lycio est, adsedimus. Atque ego: Adcurate tu qui-

dem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam
defendisti, quodque me maxime delectat, plurimis no-
stris exemplis usus es, et iis quidem claris et inlustri-
bus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a
te dicta, sed ita, nihil ut adfirmem, quaeram omnia,
dubitans plerumque et mihi ipse diffidens. Si enim
aliquid certi haberem, quod dicerem, ego ipse divina-
rem, qui esse divinationem nego. Etenim me movet 9
illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, qua-
rumnam rerum divinatio esset, earumne, quae sensi-
bus perciperentur. At eas quidem cernimus, audimus,
gustamus, olfacimus, tangimus. Num quid ergo in
his rebus est, quod provisione aut permotione mentis
magis quam natura ipsa sentiamus? aut num nescio
qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit,
possit, quae alba sint, quae nigra, dicere aut, si surdus
sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam
igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio
adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte
tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros
non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere,
nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haru-
spicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis.
Eadem in litteris ratio est reliquisque rebus, quarum 10
est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur,
posse respondere, sol maiorne quam terra sit an tan-
tus, quantus videatur? lunaque suo lumine an solis
utatur? sol, luna quem motum habeat? quem quinque
stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini
habentur, profitentur se esse dicturos, nec eorum, quae
in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint;
sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum.

De illis vero rebus, quae in philosophia versan- 4
tur, num quid est, quod quisquam divinorum aut re-
spondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid
malum, quid neutrum? sunt enim haec propria philo-
sophorum. Quid? de officio num quis haruspicem con- 11

sulit, quem ad modum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quem ad modum utendum pecunia, quem ad modum honore, quem ad modum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a dialecticis aut a physicis tractantur, num quid eorum divinari potest? unusne mundus sit an plures, quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia: physicorum est ista prudentia. Quo modo autem mentientem, quem *ψευδόμενον* vocant, dissolvas aut quem ad modum soriti resistas (quem, si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare; sed nihil opus est; ut enim ipsa philosophia et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est): ergo haec quoque dialectici dicent, non divini. Quid? cum quaeritur, qui sit optimus rei publicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles, haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent et delecti viri periti rerum
12 civilium? Quodsi nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est nec earum, quae artibus continentur, nec earum, quae in philosophia disseruntur, nec earum, quae in re publica versantur, quarum rerum sit, nihil prorsus intellego; nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit, nec locus nec materia invenitur, cui divinationem prae-
5 ficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene quí coniciet, vátem hunc perhibebo óptumum.

Num igitur aut, quae tempestas inpendeat, vates melius coniciet quam gubernator aut morbi naturam acutius quam medicus aut belli administrationem prudentius quam inperator coniectura adsequetur?

13 Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur,

abducere divinationem eamque ita definire: divinatio-
nem esse earum rerum praedictionem et praesensio-
nem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris.
Nam et medici et gubernatoris et imperatoris prae-
sensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haru-
spex aut augur aut vates quis aut somnians melius
coniecerit aut e morbo evasurum aegrotum aut e pe-
riculo navem aut ex insidiis exercitum quam medicus,
quam gubernator, quam imperator? Atqui ne illa qui- 14
dem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres inpen-
dentes quibusdam praesentire signis (in quo nostra
quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt), etsi
haec ipsa fortuita sunt; plerumque enim, non semper
eveniunt. Quae est igitur aut ubi versatur fortuitarum
rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae
enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut
coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas,
sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari
possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri
possunt; ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter con-
sul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse
periturum, divinasset profecto; nulla enim arte alia
id nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum,
quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est.

Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent 6 15
rationis, quare futurae sint, esse ulla praesensio? Quid
est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid
eventus, nisi cum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel
aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo
id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortu-
nae, praesentiri et praedici potest? Medicus morbum 16
ingravescentem ratione providet, insidias imperator,
tempestates gubernator; et tamen ii ipsi saepe fallun-
tur, qui nihil sine certa ratione opinantur; ut agri-
cola, cum florem oleae videt, bacam quoque se visu-
rum putat, non sine ratione ille quidem; sed non
numquam tamen fallitur. Quodsi falluntur ii, qui

nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione di-
cunt, quid existimandum est de coniectura eorum, qui
extis aut avibus aut ostentis aut oraclis aut somniis
futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa
nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae,
stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia; de
quibus singulis dicam suo loco; nunc de universis.
17 Qui potest provideri quicquam futurum esse, quod
neque causam habet ullam neque notam, cur futurum
sit? Solis defectiones itemque lunae praedicuntur in
multos annos ab iis, qui siderum motus numeris per-
sequuntur; ea praedicunt enim, quae naturae necessi-
tas perfectura est. Vident ex constantissimo motu
lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in
umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscu-
rari necesse sit, quandoque eadem luna subiecta atque
opposita soli nostris oculis eius lumen obscuret, quo
in signo quaeque errantium stellarum quoque tempore
futura sit, qui exortus quoque die signi alicuius aut
qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam
7 18 rationem sequantur, vides. Qui thesaurum inventum
iri aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur?
aut in qua rerum natura inest id futurum? Quodsi
haec eaque, quae sunt eiusdem generis, habent ali-
quam talem necessitatem, quid est tandem, quod casu
fieri aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam
contrarium rationi et constantiae quam fortuna, ut
mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat,
quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe
illud eveniet; sin certe eveniet, nulla fortuna est; est
autem fortuna; rerum igitur fortuitarum nulla prae-
19 sensio est. Aut si negas esse fortunam et omnia,
quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate
definita dicis esse fataliter, muta definitionem divina-
tionis, quam dicebas praesensionem esse rerum for-
tuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere,
nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum

fuerit esse futurum rato tempore, quae potest esse fortuna? qua sublata qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum; sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur; de quo alias; nunc quod necesse est. Si omnia fato, quid mihi divinatio prodest? 8 20
Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est, ut ne illud quidem sciam quale sit, quod Deiotarum, necessarium nostrum, ex itinere aquila revocavit; qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxuma nocte corruit; ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam, interire, etiamsi tripudium solistumum pulli fecissent L. Iunio et P. Claudio consulibus, classes tamen interissent. Sin, cum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt, non interierunt fato; vultis autem omnia fato; nulla igitur est divinatio. Quodsi 21
fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Trasumennum interire, num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? [Certe potuit.] Aut igitur non fato interiit exercitus, aut, si fato (quod certe vobis ita dicendum est), etiamsi obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset; mutari enim fata non possunt. Ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus; quoquo enim modo nos gesserimus, fiet tamen illud, quod futurum est; sin autem id potest flecti, nullum est fatum; ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est.

Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

9 Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis
22 futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset
Priamo, si ab adulescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis, propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in Consolatione collegimus. Quid igitur? ut omittamus superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse tum, cum maxumis opibus fortunisque florebat, scire sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri amisso exercitu, post mortem vero ea consecutura,
23 quae sine lacrimis non possumus dicere? Quid vero Caesarem putamus, si divinasset fore ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia ante ipsius Pompeii simulacrum tot centurionibus suis inspectantibus a nobilissumis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet, quo cruciatu animi vitam acturum fuisse? Certe igitur ignoratio
24 futurorum malorum utilior est quam scientia. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius, non transisset Crassus Euphratem, non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatalis exitus habuerunt; vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare; atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent; quid enim posset iis esse laetum exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo sese verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc vel illo modo potest evenire, fortuna valet plurimum; quae autem fortuita

sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est,
quid quaque de re quoque tempore futurum sit, quid
est, quod me adiuvent haruspices? *qui* cum res tristis- 10
simas portendi dixerunt, addunt ad extremum omnia 25
levius casura rebus divinis procuratis; si enim nihil
fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc
sentit Homerus, cum querentem Iovem inducit, quod
Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non
posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sen-
tentiam versus:

Quod fóre paratum est, íd summum exsuperát Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi
esse inrisum videtur; sed in rebus tam severis non
est iocandi locus. Concludatur igitur ratio: Si enim
provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu
fiunt, quia esse certa non possunt, divinatio nulla est;
sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt
et fatalia, rursus divinatio nulla est; eam enim tu
fortuitarum rerum esse dicebas. Sed haec fuerit no- 26
bis tamquam levis armaturae prima orationis excur-
sio; nunc comminus agamus experiamurque, si possi-
mus cornua commovere disputationis tuae.

Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum 11
artificiosum, alterum naturale; artificiosum constare
partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna;
naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrin-
secus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut
acceptos aut libatos haberemus. Artificiosa divinatio-
nis illa fere genera ponebas: extispicum eorumque,
qui ex fulgoribus ostentisque praedicerent, tum augu-
rum eorumque, qui signis aut ominibus uterentur,
omneque genus coniecturale in hoc fere genere pone-
bas. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi 27
et quasi fundi videbatur aut animo per somnum sen-
sibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divina-
tionem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura.

Sed tamen cum explicare nihil posses, pugnasti commenticiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere: Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti, qui aut casu veri aut malitia falsi fictique esse possunt; argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

12 28 Ut ordiar ab haruspicina, quam ego rei publicae causa communisque religionis colendam censeo. Sed soli sumus; licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quo modo est conlatum inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset, quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest; alios enim alio more videmus exta
29 interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura, necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina. Cum rerum natura tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa quid habere potest commune non dicam gallinaceum fel (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant), sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo quid habet naturale,
13 30 quod declarare possit, quid futurum sit? Democritus tamen non inscite nugatur, ut physicus, quo genere nihil adrogantius:

> Quód est ante pedes, némo spectat, caéli scrutantúr plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dumtaxat: pabuli genus et earum rerum,

quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem;
salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari
putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum
numquam defuisse; huncine hominem tantis delecta-
tum esse nugis, ut non videret tum futurum id veri
simile, si omnium pecudum exta eodem tempore in
eundem habitum se coloremque converterent? Sed
si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque ple-
num est, aliae horridum et exile, quid est, quod de-
clarari possit habitu extorum et colore? an hoc eius- 31
dem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a
te dictum? qui cum aquam ex puteo vidisset haustam,
terrae motum dixit futurum. Parum, credo, inpudenter,
quod, cum factus est motus, dicere audent, quae vis id
effecerit; etiamne futurum esse aquae iugis colore prae-
sentiunt? Multa istius modi dicuntur in scholis, sed
credere omnia vide ne non sit necesse. Verum sint 32
sane ista Democritea vera; quando ea nos extis ex-
quirimus? aut quando aliquid eius modi ab haruspice
inspectis extis audivimus? Ab aqua aut ab igni pe-
ricula monent; tum hereditates, tum damna denun-
tiant; fissum familiare et vitale tractant; caput iecoris
ex omni parte diligentissime considerant; si vero id
non est inventum, nihil putant accidere potuisse tri-
stius. Haec observari certe non potuerunt, ut supra 14 33
docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si
est ars ulla rerum incognitarum; cum rerum autem
natura quam cognationem habent? quae ut uno con-
sensu iuncta sit et continens, quod video placuisse
physicis, eisque maxume, qui omne, quod esset, unum
esse dixerunt, quid habere mundus potest cum the-
sauri inventione coniunctum? Si enim extis pecuniae
mihi amplificatio ostenditur idque fit natura, primum
exta sunt coniuncta mundo, deinde meum lucrum na-
tura rerum continetur. Nonne pudet physicos haec
dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum con-
tagio, quam esse concedo (multa enim Stoici colli-

gunt; nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur
augeri, et puleium aridum florescere brumali ipso die,
et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae
in iis mediis inclusa sint, in contrarias partis se ver-
tere, iam nervos in fidibus aliis pulsis resonare alios,
ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum
luna pariter crescant pariterque decrescant, arboresque
ut hiemali tempore cum luna simul senescente, quia
34 tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur. Quid
de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quo-
rum accessus et recessus lunae motu gubernantur.
Sescenta licet eiusdem modi proferri, ut distantium
rerum cognatio naturalis appareat) — demus hoc; nihil
enim huic disputationi adversatur; num etiam, si fis-
sum cuiusdam modi fuerit in iecore, lucrum ostendi-
tur? qua ex coniunctione naturae et quasi concentu
atque consensu, quam *συμπάθειαν* Graeci appellant,
convenire potest aut fissum iecoris cum lucello meo
aut meus quaesticulus cum caelo, terra rerumque na-
15 tura? Concedam hoc ipsum, si vis, etsi magnam
iacturam causae fecero, si ullam esse convenientiam
35 naturae cum extis concessero; sed tamen eo concesso
qui evenit, ut is, qui impetrire velit, convenientem
hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non
rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur!
pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam ad-
miror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem
istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam
deligendam ducem esse vim quandam sentientem at-
que divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero
multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et
dicitur ab illis: cum immolare quispiam velit, tum
fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut
36 supersit; deorum enim numini parere omnia. Haec
iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An
censes, eundem vitulum si alius delegerit, sine capite
iecur inventurum; si alius, cum capite? Haec decessio

capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? non perspicitis aleam quandam esse in hostiis deligendis, praesertim cum res ipsa doceat? Cum enim [tristissuma] exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius, proxuma hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio?

Sed adfers in tauri opimi extis immolante Caesare 16
cor non fuisse; id quia non potuerit accidere, ut sine corde victuma illa viveret, iudicandum esse tum interisse cor, cum immolaretur. Qui fit, ut alterum 37
intellegas, sine corde non potuisse bovem vivere, alterum non videas, cor subito non potuisse nescio quo avolare? Ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari contractum aliquo morbo bovis exile et exiguum et vietum cor et dissimile cordis fuisse; tu vero quid habes, quare putes, si paulo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? an quod aspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis; nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis; iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris; deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium ortus atque obitus natura conficiet, et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur aut in nihilum subito occidat. Quis hoc physicus dixit umquam? haruspices dicunt; his igitur quam physicis credendum potius existumas? Quid? cum plu- 17
ribus deis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur 38
aliis, aliis non litetur? quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proxumos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum quam, cum fortuito

hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cui-
que obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid
divini, quae cuique hostia obtingat, tamquam in sor-
tibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus; quamquam
tu quidem non hostiarum causam confirmas sortium
similitudine, sed infirmas sortis conlatione hostiarum.
39 An, cum in Aequimaelium misimus, qui adferat agnum,
quem immolemus, is mihi agnus adfertur, qui habet
exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu,
sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo
quoque dicis esse quasi sortem quandam cum deorum
voluntate coniunctam, doleo tantam Stoicos nostros
Epicureis inridendi sui facultatem dedisse; non enim
40 ignoras, quam ista derideant. Et quidem illi facilius
facere possunt; deos enim ipsos iocandi causa induxit
Epicurus perlucidos et perflabilis et habitantis tam-
quam inter duos lucos sic inter duos mundos propter
metum ruinarum, eosque habere putat eadem membra,
quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo
hic circumitione quadam deos tollens recte non dubi-
tat divinationem tollere; sed non, ut hic sibi constat,
item Stoici. Illius enim deus nihil habens nec sui
nec alieni negotii non potest hominibus divinationem
inpertire; vester autem deus potest non inpertire, ut
nihilo minus mundum regat et hominibus consulat.
41 Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas num-
quam explicetis? Ita enim, cum magis properant, con-
cludere solent: 'Si di sunt, est divinatio; sunt
autem di; est ergo divinatio.' Multo est proba-
bilius: 'non est autem divinatio; non sunt ergo di.'
Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divi-
natio, nulli sint di. Divinatio enim perspicue tollitur,
deos esse retinendum est.

18
42 Atque hac extispicum divinatione sublata omnis
haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur et
fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diu-
turna, in ostentis ratio plerumque coniecturaque ad-

hibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in ful-
gure? Caelum in sedecim partis diviserunt Etrusci.
Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus,
duplicare, post idem iterum facere, ut ex eo dicerent,
fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid in-
terest? deinde quid significat? Nonne perspicuum est
ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactus-
que fulminum extimuissent, credidisse ea efficere re-
rum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris
commentariis scriptum habemus: 'Iove tonante, ful-
gurante comitia populi habere nefas.' Hoc 43
fortasse rei publicae causa constitutum est; comitio-
rum enim non habendorum causas esse voluerunt.
Itaque comitiorum solum vitium est fulmen, quod
idem omnibus rebus optumum auspicium habemus, si
sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco, nunc de
fulgoribus.

Quid igitur minus a physicis dici debet quam quic- 19
quam certi significari rebus incertis? Non enim te
puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclo-
pas in Aetna putes; nam esset mirabile, quo modo id 44
Iuppiter totiens iaceret, cum unum haberet; nec vero
fulminibus homines, quid aut faciendum esset aut ca-
vendum, moneret. Placet enim Stoicis eos anhelitus
terrae, qui frigidi sint, cum fluere coeperint, ventos
esse; cum autem se in nubem induerint eiusque tenuis-
simam quamque partem coeperint dividere atque dis-
rumpere idque crebrius facere et vehementius, tum et
fulgores et tonitrua existere; si autem nubium con-
flictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen.
Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato
tempore videmus effici, ex eo significationem rerum
consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iuppiter
significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! Quid 45
enim proficit, cum in medium mare fulmen iecit?
quid, cum in altissimos montis, quod plerumque fit?
quid, cum in desertas solitudines? quid, cum in ea-

rum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem?

20 At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem
aliquam istorum esse negem! divinationem nego. Caeli
enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum
notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit;
quid significet autem, nulla ratio docet. Sed urges
me meis versibus:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo
Ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
Et Capitolinis iniecit sedibus ignis.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum Romulus-
que et Remus cum altrice belua vi fulminis icti con-
ciderunt, deque his rebus haruspicum extiterunt re-
46 sponsa verissuma. Mirabile autem illud, quod eo ipso
tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu,
signum Iovis biennio post, quam erat locatum, in Ca-
pitolio conlocabatur. — Tu igitur animum induces
(sic enim mecum agebas) causam istam et contra
facta tua et contra scripta defendere? — Frater es;
eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne,
quae talis est, an ego, qui verum explicari volo? Ita-
que nihil contra dico, a te rationem totius haruspi-
cinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti;
quod enim intellegeres fore ut premerere, cum ex te
causas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa
verba fecisti te, cum res videres, rationem causamque
non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem per-
tinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset phi-
47 losophi causam, cur quidque fieret, non quaerere! Et
eo quidem loco et Prognostica nostra pronuntiabas
et genera herbarum, scammoniam aristolochiamque ra-
dicem, quarum causam ignorares, vim et effectum vi-
21 deres. Dissimile totum; nam et prognosticorum cau-
sas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te
nominatus, et noster etiam Posidonius, et, si causae
non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae ob-

servari animadvertique potuerunt. Nattae vero statua aut aera legum de caelo tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles; a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Iuppiter *ex*cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus; urbi igitur periculum ostenditur, ei quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis conlocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis numine deorum id factum quam casu arbitrari, et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a deis inmortalibus ad istam horam reservatus est. Non equidem 48
plane despero ista esse vera, sed nescio et discere a te volo. Nam cum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus, dixisti multa de casu, ut Venerium iaci posse casu quattuor talis iactis, sed quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint, sed non pugno; abundas enim similibus. Habes et respersionem pigmentorum et rostrum suis et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci; quasi non potuerit id evenire casu et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita! Illa enim ipsa efficiuntur detractione, neque quicquam illuc adfertur a Praxitele; sed cum multa sunt detracta et ad liniamenta oris perventum est, tum intellegas illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. Potest igitur 49
tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum extitisse. Sed sit hoc fictum; quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

Sed quoniam de extis et de fulgoribus satis est 22
disputatum, ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te. Res mirabilis, propterea quia non saepe fit; sed si fieri non

potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat, numquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Causarum enim ignoratio in re nova mirationem facit; eadem ignoratio si in rebus usitatis est, non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. Sed quod crebro videt, non miratur, etiamsi, cur fiat, nescit; quod ante non vidit, id si evenit, ostentum esse censet. Utrum igitur cum concepit
50 mula an cum peperit, ostentum est? conceptio contra naturam fortasse, sed partus prope necessarius.

23 Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae; sic facillume, quid habeat auctoritatis, iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, cum terra araretur et sulcus altius esset impressus, extitisse repente et eum adfatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius adspectu cum obstipuisset bubulcus clamoremque maiorem cum admiratione edidisset, concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum multis audientibus, qui omnia verba eius exceperint litterisque mandarint; omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur; eam postea crevisse rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis, haec scripta conservant, hunc fontem
51 habent disciplinae. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam an hominem? Si deum, cur se contra naturam in terram abdiderat, ut patefactus aratro lucem aspiceret? quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didi-

cisse? Sed ego insipientior quam illi ipsi, qui ista
credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem.

Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, 24
qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, ha-
ruspicem cum vidisset. Quota enim quaeque res eve- 52
nit praedicta ab istis? aut, si evenit quippiam, quid
adferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias,
cum Hannibali apud eum exsulanti depugnari place-
ret, negabat se audere, quod exta prohiberent. 'Ain
tu?' inquit, 'carunculae vitulinae mavis quam
imperatori veteri credere?' Quid? ipse Caesar
cum a summo haruspice moneretur, ne in Africam
ante brumam transmitteret, nonne transmisit? quod
ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae
convenissent. Quid ego haruspicum responsa comme-
morem (possum equidem innumerabilia), quae aut nul-
los habuerint exitus aut contrarios? Hoc civili bello, 53
di inmortales! quam multa luserunt! quae nobis in
Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt!
quae dicta Pompeio! etenim ille admodum extis et
ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec
vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti; vides
tamen omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. Sed
haec hactenus; nunc ad ostenta veniamus.

Multa me consule a me ipso scripta recitasti, multa 25 54
ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti,
multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuc-
tricis a Callisthene commemorata dixisti; de quibus
dicam equidem singulis, quoad videbitur; sed dicen-
dum etiam est de universis. Quae est enim ista a
deis profecta significatio et quasi denuntiatio calami-
tatum? quid autem volunt di inmortales primum ea
significantes, quae sine interpretibus non possimus
intellegere, deinde ea, quae cavere nequeamus? At
hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis in-
pendentis calamitates praedicant, quas illi effugere
nullo modo possint, ut medici, quamquam intellegunt

saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos
esse morituros; omnis enim praedictio mali tum pro-
55 batur, cum ad praedictionem cautio adiungitur. Quid
igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedae-
monios olim vel nuper nostros adiuverunt? quae si
signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt?
si enim, ut intellegeremus, quid esset eventurum,
aperte declarari oportebat, aut ne occulte quidem, si
ea sciri nolebant.

26 Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divina-
tio, ingeniis hominum in multas aut diversas aut etiam
contrarias partis saepe diducitur. Ut enim in causis
iudicialibus alia coniectura est accusatoris, alia defen-
soris et tamen utriusque credibilis, sic in omnibus iis
rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps
reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus
adfert, non numquam etiam errorem creat similitudo,
magna stultitia est earum rerum deos facere effecto-
56 res, causas rerum non quaerere. Tu vates Boeotios
credis Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum
cantu victoriam esse Thebanorum, quia galli victi si-
lere solerent, canere victores. Hoc igitur per gallinas
Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves,
nisi cum vicerunt, canere non solent? At tum cane-
bant nec vicerant. Id enim est, inquies, ostentum.
Magnum vero! quasi pisces, non galli cecinerint! Quod
autem est tempus, quo illi non cantent, vel noctur-
num vel diurnum? Quodsi victores alacritate et quasi
laetitia ad canendum excitantur, potuit accidisse alia
57 quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. Demo-
critus quidem optumis verbis causam explicat, cur
ante lucem galli canant; depulso enim de pectore et
in omne corpus diviso et mitificato cibo cantus edere
quiete satiatos; qui quidem 'silentio noctis', ut ait
Ennius,

. . . . favent faucíbus russis
Cantú plausuque premúnt alas.

Cum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte, quid in mentem venit Callistheni dicere deos gallis signum dedisse cantandi, cum id vel natura vel casus efficere potuisset?

Sanguine pluisse senatui nuntiatum est, Atratum 27 58 etiam fluvium fluxisse sanguine, deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalen aut Anaxagoran aut quemquam physicum crediturum fuisse? nec enim sanguis nec sudor nisi e corpore. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxume potest sanguini similis esse, et umor adlapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem videtur imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus, eadem non tam animadvertuntur in pace; accedit illud etiam, quod in metu et periculo cum creduntur facilius, tum finguntur inpunius. Nos 59 autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum quod clipeos Lanuvii, ut a te dictum est, mures rosissent, maxumum id portentum haruspices esse dixerunt; quasi vero quicquam intersit, mures diem noctem aliquid rodentes scuta an cribra corroserint! Nam si ista sequimur, quod Platonis Politian nuper apud me mures corroserunt, de re publica debui pertimescere, aut, si Epicuri de voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore.

An vero illa nos terrent, si quando aliqua porten- 28 60 tosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quicquid enim oritur, qualecumque est, causam habeat a natura necesse est, ut, etiamsi praeter consuetudinem extiterit, praeter naturam tamen non possit existere. Causam igitur investigato in re nova atque admirabili, si poteris; si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine causa, eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae

ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus nec caeli
discessus nec lapideus aut sanguineus imber nec tra-
61 iectio stellae nec faces visae terrebunt. Quorum om-
nium causas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divi-
nationis auctor numquam illa dicet facta fortuito
naturalemque rationem omnium reddet; nihil enim
fieri sine causa potest; nec quicquam fit, quod fieri
non potest; nec, si id factum est, quod potuit fieri,
portentum debet videri; nulla igitur portenta sunt.
Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est,
sapientem esse portentum est; saepius enim mulam
peperisse arbitror quam sapientem fuisse. Illa igitur
ratio concluditur: nec id, quod non potuerit fieri, fac-
tum umquam esse, nec, quod potuerit, id portentum
62 esse; ita omnino nullum esse portentum. Quod etiam
coniector quidam et interpres portentorum non in-
scite respondisse dicitur ei, qui quondam ad eum ret-
tulisset quasi ostentum, quod anguis domi vectem
circumiectus fuisset: 'Tum esset', inquit, 'osten-
tum, si anguem vectis circumplicavisset.' Hoc
ille responso satis aperte declaravit nihil habendum
esse, quod fieri posset, ostentum.

29 C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit duobus an-
guibus domi conprehensis haruspices a patre convo-
catos. Qui magis anguibus quam lacertis, quam mu-
ribus? Quia sunt haec cotidiana, angues non item;
quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe
fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis
mortem adferebat Ti. Graccho, emissio autem maris
anguis erat mortifera Corneliae, cur alteram utram
emiserit; nihil enim scribit respondisse haruspices, si
neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At
mors insecuta Gracchum est. Causa quidem, credo,
aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis; ne-
que enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu
quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint.
30 63 Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum

Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemnon:

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire ratosne habeant an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant,
Nos circum latices gelidos fumantibus aris
Aurigeris divom placantes numina tauris
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquaï,
Vidimus inmani specie tortuque draconem
Terribilem, Iovis ut pulsu penetraret ab ara;
Qui platani in ramo foliorum tegmine saeptos
Corripuit pullos; quos cum consumeret octo,
Nona super tremulo genetrix clangore volabat;
Cui ferus inmani laniavit viscera morsu.
Hunc, ubi tam teneros volucris matremque peremit, 64
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit et duro formavit tegmine saxi.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
Vidimus in mediis divom versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
'Quidnam torpentes subito obstipuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator
Tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.

Nam quot avis taetro mactatas dente videtis,
Tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos;
Quae decumo cadet et poena satiabit Achivos'.
Edidit haec Calchas; quae iam matura videtis.

65 Quae tandem ista auguratio est ex passeribus annorum potius quam aut mensuum aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, cum in expeditionem educturus esset, immolavisse, et anguem ab ara extitisse, eoque die rem praeclare esse gestam non haruspicis consilio, sed imperatoris.

31 66 Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent; quae cum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur, ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint quam coniecta belle; quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui, sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderint nihil illo clarius, nihil nobilius fore, miror deos immortales histrioni futuro
67 claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt: quod ipse et equus eius repente conciderit; non sane mirabile hoc quidem! quod evelli primi hastati signum non potuerit; timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit e flumine quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit, quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At La-

cedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae subito se aperuerunt, eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum cum fieri nihil potuerit sine aliquo motu, quid est, cur divinitus ea potius quam 32
casu facta esse dicamus? At in Lysandri statuae 68
capite Delphis extitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane? censes ante coronam herbae extitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam credo avium congestu, non humano satu; iam, quicquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis Delphis positas decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti, furum id magis factum quam deorum videtur. Simiae vero Dodonaeae impro- 69
bitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum quam illam monstruosissumam bestiam urnam evertisse, sortes dissupavisse? Et negant historici Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse! Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios . . . . ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem urbemque retinendam. At paulo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur; ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, cum eum nemo norat, et aiebat et loquebatur *et* ex eo nomen invenit; posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest; a qua praeterquam de sue plena quid umquam moniti sumus? 33

Satis multa de ostentis; auspicia restant et sortes 70
eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracla verius dicimus; de quibus tum dicemus, cum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis; sed primum auspicia vi-

deamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum.
Marso fortasse, sed Romano facillumus. Non enim
sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signo-
rum observatione futura dicamus. Et tamen credo Ro-
mulum, qui urbem auspicato condidit, habuisse opi-
nionem esse in providendis rebus augurandi scientiam
(errabat enim multis in rebus antiquitas), quam vel
usu iam vel doctrina vel vetustate immutatam vide-
mus; retinetur autem et ad opinionem vulgi et ad
magnas utilitates rei publicae mos, religio, disciplina,
71 ius augurium, collegii auctoritas. Nec vero non omni
supplicio digni P. Claudius L. Iunius consules, qui con-
tra auspicia navigaverunt; parendum enim religioni fuit
nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure
igitur alter populi iudicio damnatus est, alter mortem
sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis, ita-
que periit cum exercitu. At anno post Paulus paruit;
num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu?
Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt, haec certe,
quibus utimur, sive tripudio sive de caelo, simulacra
34 sunt auspiciorum, auspicia nullo modo.' Q. FABI, TE
MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO; respondet: AUDIVI. Hic
apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc qui-
lubet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, si-
lentium quid sit, intellegat; id enim silentium dici-
72 mus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelle-
gere perfecti auguris est; illi autem, qui in auspicium
adhibetur, cum ita imperavit is, qui auspicatur: DICITO,
SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR, nec suspicit nec cir-
cumspicit; statim respondet silentium esse videri.
Tum ille: DICITO, SI PASCENTUR. — PASCUNTUR. —
Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos
is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Haec sunt
igitur aves internuntiae Iovis! quae pascantur necne,
quid refert? Nihil ad auspicia; sed quia, cum pascun-
tur, necesse est aliquid ex ore cadere et terram pa-
vire (terripavium primo, post terripudium dictum est;

hoc quidem iam tripudium dicitur) — cum igitur offa
cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solisti-
mum nuntiatur. Ergo hoc auspicium divini quicquam 35
habere potest, quod tam sit coactum et expressum? 73
Quo antiquissumos augures non esse usos argumento
est, quod decretum collegii vetus habemus omnem
avem tripudium facere posse. Tum igitur esset au-
spicium (si modo esset ei liberum) se ostendisse; tum
avis illa videri posset interpres et satelles Iovis; nunc
vero inclusa in cavea et fame enecta si in offam pultis
invadit, et si aliquid ex eius ore cecidit, hoc tu auspi-
cium aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas?
Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui 74
auspicabantur? Nunc imperant pullario; ille renun-
tiat. Fulmen sinistrum auspicium optumum habemus
ad omnis res praeterquam ad comitia; quod quidem
institutum rei publicae causa est, ut comitiorum vel
in iudiciis populi vel in iure legum vel in creandis
magistratibus principes civitatis essent interpretes. At
Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus consules, cum
augures iudicassent eos vitio creatos esse, magistratu
se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse?
divinationem nego. At haruspices divini; quos cum
Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in
praerogativa referenda subito concidisset, in senatum
introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt.
Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centu- 75
riae fuisset; is enim erat mortuus; id autem sine di-
vinatione coniectura poterant dicere. Deinde fortasse
casu, qui nullo modo est ex hoc genere tollendus.
Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo
recte capto aut de pomerii iure potuerunt? Equidem
adsentior C. Marcello potius quam App. Claudio, qui
ambo mei collegae fuerunt, existimoque ius augurum,
etsi divinationis opinione principio constitutum sit,
tamen postea rei publicae causa conservatum ac re-
tentum.

36 76 Sed de hoc loco plura in aliis, nunc hactenus.
Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa
quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus
utuntur, nos admodum paucis; alia illis sinistra sunt,
alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari no-
stri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Di immor-
tales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam
contraria. Atque ille iis semper utebatur, nos, nisi
dum a populo auspicia accepta habemus, quam mul-
tum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores
nostri nisi auspicato noluerunt; quam multi anni sunt,
cum bella a proconsulibus et a propraetoribus admi-
77 nistrantur, qui auspicia non habent! Itaque nec am-
nis transeunt auspicato nec tripudio auspicantur. Ubi
ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui au-
spicia nulla habent, bella administrantur, ad urbanas
res retenta videtur, a bellicis esse sublata. Nam ex
acuminibus quidem, quod totum auspicium militare
est, iam M. Marcellus ille quinquiens consul totum
omisit, idem imperator, idem augur optumus. Et qui-
dem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne im-
pediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere.
Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne
iuges auspicium obveniat, ut iumenta iubeant diiungere.
78 Quid est aliud nolle moneri a Iove nisi efficere, ut
aut ne fieri possit auspicium aut, si fiat, videri?

37 Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deio-
tarum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium profici-
scenti facta sint, paenitere, quod fidem secutus ami-
citiamque populi Romani functus sit officio; antiquio-
rem enim sibi fuisse laudem et gloriam quam re-
gnum et possessiones suas. Credo equidem, sed hoc
nihil ad auspicia; nec enim ei cornix canere potuit
recte eum facere, quod populi Romani libertatem
defendere pararet; ipse hoc sentiebat, sicuti sensit.
79 Aves eventus significant aut adversos aut secundos;
virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum, quae

vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero *si* prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e proelio cum Pompeio; grave tempus! Discessit ab eo; luctuosa res! Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit; quid hoc tristius? Is cum ei Trocmorum tetrarchian eripuisset et adseculae suo Pergameno nescio cui dedisset eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam, cumque ab eo magnificentissumo hospitio acceptus esset, spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius; ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus, nullo modo prospera Deiotaro; sin officia, a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. Omitte igitur lituum Romuli, quem in 38 80
maximo incendio negas potuisse comburi; contemne cotem Atti Navii. Nihil debet esse in philosophia commenticiis fabellis loci; illud erat philosophi potius, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucris huc et illuc passim vagantis efficiat ut significent aliquid et tum vetent agere, tum iubeant aut cantu aut volatu? cur autem aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus ut ratum auspicium facere possint? Quo modo autem haec aut quando aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae; nos quem? Attumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur humanitatis expertis habere divinitatis auctores?

At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. 39 81
Quasi vero quicquam sit tam valde quam nihil sapere vulgare, aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo! Quotus quisque est, qui voluptatem neget esse bonum? plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterren-

tur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione inbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint?
82 Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

Tum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Aiax apud Achillem querens de ferocitate Troianorum nescio quid hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere, etiamsi dextra sint; sed certe nostri sinistrum nominaverunt externique dextrum, quia plerum-
83 que id melius videbatur. Haec quanta dissensio est! Quid? quod aliis avibus utuntur, aliis signis, aliter observant, alia respondent, non necesse est fateri partim horum errore susceptum esse, partim superstitione, multa fallendo?

40 Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paulo Persam perisse, quod pater omen accepit; Caecilia se sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa: Favete linguis et praerogativam, omen comitiorum. Hoc est ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim ista observans quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit et eius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut
84 timorem adferet aut alacritatem? Cum M. Crassus exercitum Brundisii inponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens Cauneas clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret ne iret; non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae

si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corri-
giae et sternumenta erunt observanda.
Sortes restant et Chaldaei, ut ad vates veniamus 41 85
et ad somnia. Dicendum igitur putas de sortibus?
Quid enim sors est? Idem prope modum, quod micare,
quod talos iacere, quod tesseras, quibus in rebus te-
meritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota
res est inventa fallaciis aut ad quaestum aut ad super-
stitionem aut ad errorem. Atque ut in haruspicina
fecimus, sic videamus, clarissumarum sortium quae
tradatur inventio. Numerium Suffustium Praenestino-
rum monumenta declarant, honestum hominem et no-
bilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus
cum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterri-
tum visis irridentibus suis civibus id agere coepisse;
itaque perfracto saxo sortis erupisse in robore insculp-
tas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus
saeptus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum
Iunone Fortunae in gremio sedens mammam adpetens
castissime colitur a matribus. Eodemque tempore in 86
eo loco, ubi Fortunae nunc est aedes, mel ex olea
fluxisse dicunt, haruspicesque dixisse summa nobilitate
illas sortis futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam
esse factam, eoque conditas sortis, quae hodie Fortu-
nae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse
certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur
atque ducuntur? quo modo autem istae positae in illo
loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit?
Nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Uti-
nam sapientis Stoicos effecisset, ne omnia cum super-
stitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc
quidem genus divinationis vita iam communis explosit;
fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc
retinet sortium nomen, atque id in volgus. Quis enim 87
magistratus aut quis vir inlustrior utitur sortibus?
ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod
Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nus-

quam se fortunatiorem quam Praeneste vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

42 Ad Chaldaeorum monstra veniamus; de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit, Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die minime esse
88 credendum. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Anchialum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, cum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnassius, familiaris Panaetii, excellens in astrologia idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc
89 Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. Sed ut ratione utamur omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt: Vim quandam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat inmutetque caelum, perinde ut quaeque stellae in his finitumisque partibus sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia; cum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur, aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat aut consentiens, ea triangula illi et quadrata nominant. Etenim cum † tempore anni tempestatumque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu, cumque ea vi solis efficiantur, quae videmus, non veri simile solum, sed etiam verum esse censent perinde, utcumque temperatus sit aër, ita pueros orientis animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae,
43
90 casus cuiusque eventusque fingi. O delirationem incredibilem! non enim omnis error stultitia dicenda est. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid, ut praedicere possint dumtaxat, qualis quisque natura

et ad quam quisque maxume rem aptus futurus sit; cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri; etenim geminorum formas esse similis, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. At ii nec totidem annos vixerunt; anno enim Procli 91
vita brevior fuit, multumque is fratri rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optumus, Diogenes, Chaldaeis quasi quadam praevaricatione concedit, nego posse intellegi. Etenim cum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur, oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur terram paene contingens, quantum absit a proxuma Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine conlustrari putatur; reliqua vero tria intervalla infinita et inmensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultumum mundi est. Quae potest igitur 92
contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam vel potius ad terram?

Quid? cum dicunt, id quod iis dicere necesse est, 44
omnis omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse, eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse, nonne eius modi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Cum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissume nominari possunt, varietatem maxumam habeant aliique in aliis locis sint, necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnis. Quodsi 93

eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur, qui potest eadem vis esse nascentium, cum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus, at apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium, ut, si iam concedamus aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis eos, qui nascuntur eodem tempore, posse in dissimilis incidere naturas propter caeli dissimilitudinem; quod minime illis placet; volunt enim illi omnis eodem tempore ortos, qui ubique sint nati,
45 94 eadem condicione nasci. Sed quae tanta dementia est, ut in maxumis motibus mutationibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? quarum rerum in proxumis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas; quod, qui navigant, maxume animadvertunt, cum in flectendis promunturiis ventorum mutationes maxumas saepe sentiunt. Haec igitur cum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli, estne sanorum hominum hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere [quod non certe pertinet], illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intellegi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intellegunt seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt et formas et mores et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si haec non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lu-
95 nae caelique moderatio. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimilis et naturas et vitas et casus habent, parumne declarat nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

Quid? illudne dubium est, quin multi, cum ita 46 96
nati essent, ut quaedam contra naturam depravata
haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, cum
se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut, quo-
rum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent,
eae scalpello resectae liberarentur. Multi etiam na-
turae vitium meditatione atque exercitatione sustule-
runt, ut Demosthenem scribit Phalereus, cum RHO
dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissume
diceret. Quodsi haec astro ingenerata et tradita es-
sent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo
locorum nonne dissimilis hominum procreationes ha-
bet? quas quidem percurrere oratione facile est, quid
inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat cor-
poribus, animis, ut incredibilis varietas dissimilitudo-
que sit. Ex quo intellegitur plus terrarum situs quam 97
lunae tactus ad nascendum valere. Nam quod aiunt
quadringenta septuaginta milia annorum in pericli-
tandis experiundisque pueris, quicumque essent nati,
Babylonios posuisse, fallunt; si enim esset factitatum,
non esset desitum; neminem autem habemus aucto-
rem, qui id aut fieri dicat aut factum sciat. Videsne 47
me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae prin-
ceps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam
haec requiro: omnesne, qui Cannensi pugna ceciderint,
uno astro fuerint; exitus quidem omnium unus et
idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares,
num astro quoque uno? quod enim tempus, quo non
innumerabiles nascantur? at certe similis nemo Ho-
meri. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo adfecto 98
conpositisque sideribus quodque animal oriatur, valeat
id necesse est non in hominibus solum, verum in be-
stiis etiam, quo quid potest dici absurdius? L. qui-
dem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis
Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae
natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam
a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo

cum esset luna, natam esse dicebat nec eius fata ca-
99 nere dubitabat. O vim maxumam erroris! Etiamne urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, ex qua adfectione caeli primum spiritum duxerit; num hoc in latere aut in caemento, ex quibus urbs effecta est, potuit valere? Sed quid plura? cotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta cotidie videat re et eventis refelli.

48 100 Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte, vaticinandi et somniandi; de quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet; his enim, quae adhuc disputasti, prorsus adsentior, et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam; haec me Peripateticorum ratio magis movebat et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraclum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus aut somno relaxatus solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

49 101 Quae cum ille dixisset, tum ego rursus quasi ab alio principio sum exorsus dicere: Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares, ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, et Stoicorum conclusio rationis et Cratippi nostri quid valeat, videro. Dixisti enim et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere

hoc modo: 'Si sunt di neque ante declarant hominibus, quae futura sint, aut non diligunt homines aut, quid eventurum sit, ignorant aut existumant nihil interesse hominum scire, quid sit futurum, aut non censent esse suae maiestatis praesignificare hominibus, quae sunt futura, aut ea ne ipsi quidem di significare possunt; at neque non diligunt nos (sunt enim benefici 102 generique hominum amici) neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt; neque nostra nihil interest scire ea, quae futura sunt, (erimus enim cautiores, si sciemus) neque hoc alienum ducunt maiestate sua (nihil est enim beneficentia praestantius) neque non possunt futura praenoscere; non igitur di sunt nec significant nobis futura; sunt autem di; significant ergo; et non, si significant futura, nullas dant vias nobis ad significationum scientiam (frustra enim significarent) nec, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio.' O acutos homines! quam paucis verbis con- 103 fectum negotium putant! ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur.

Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere 50 solent Stoici, quem ad modum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? 'Quod finitum est', inquit, 'habet extremum.' Quis hoc non dederit? 'Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.' Hoc quoque est concedendum. 'At, quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus.' Ne hoc quidem negari potest. 'Nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est.' Videsne, ut 104 ad rem dubiam *a* concessis rebus pervenerit? Hoc vos dialectici non facitis, nec solum ea non sumitis ad

concludendum, quae ab omnibus concedantur, sed ea sumitis, quibus concessis nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: 'Si sunt di, benefici in homines sunt.' Quis hoc vobis dabit? Epicurusne? qui negat quicquam deos nec alieni curare nec sui; an noster Ennius? qui magno plausu loquitur adsentiente populo:

> Égo deum genus ésse semper díxi et dicam caélitum,
> Séd eos non curáre opinor, quíd agat humanúm genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subicit; sed nihil est necesse dicere, quae sequuntur; tantum sat est intellegi, id sumere istos pro certo, quod dubium
51 controversumque sit. Sequitur porro, nihil deos
105 ignorare, quod omnia sint ab iis constituta. Hic vero quanta pugna est doctissumorum hominum negantium esse haec a dis inmortalibus constituta! At nostra interest scire ea, quae eventura sunt. Magnus Dicaearchi liber est nescire ea melius esse quam scire. Negant id esse alienum maiestate deorum. Scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid
106 cuique conducat. 'Neque non possunt futura praenoscere.' Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent et ita concludunt: 'Non igitur et sunt di nec significant futura'; id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde adsumunt: 'Sunt autem di', quod ipsum non ab omnibus conceditur. 'Significant ergo.' Ne id quidem sequitur; possunt enim non significare et tamen esse di. 'Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.' At id quoque potest, ut non dent homini, ipsi habeant; cur enim Tuscis potius quam Romanis darent? 'Nec, si dant vias, nulla est divinatio.' Fac dare deos, quod absurdum est; quid

refert, si accipere non possumus? Extremum *est*: 'Est
igitur divinatio.' Sit extremum, effectum tamen
non est; ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum
effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

Veniamus nunc ad optumum virum, familiarem 52 107
nostrum, Cratippum. 'Si sine oculis', inquit, 'non
potest exstare officium et munus oculorum, possunt
autem aliquando oculi non fungi suo munere,
qui vel semel ita est usus oculis, ut vera
cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium.
Item igitur, si sine divinatione non
potest officium et munus divinationis exstare,
potest autem, cum quis divinationem habeat,
errare aliquando nec vera cernere, satis est
ad confirmandam divinationem semel aliquid
ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse
videatur; sunt autem eius generis innumerabilia;
esse igitur divinationem confitendum
est.' Festive et breviter; sed cum bis sumpsit, quod
voluit, etiamsi faciles nos ad concedendum habuerit,
id tamen, quod adsumit, concedi nullo modo potest.
'Si', inquit, 'aliquando oculi peccent, tamen, 108
quia recte aliquando viderunt, inest in iis vis
videndi; item, si quis semel aliquid in divinatione
dispexerit, is, etiam cum peccet, tamen
existumandus sit habere vim divinandi.' Vide, 53
quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia; nam
mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes utuntur
natura atque sensu, animi, si quando vel vaticinando
vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque
casu; nisi forte concessuros tibi existumas eos, qui
somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium
verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed
demus tibi istas duas sumptiones (ea quae *λήμματα*
appellant dialectici, sed nos Latine loqui malumus),
adsumptio tamen (quam *πρόσληψιν* iidem vocant) non
dabitur. Adsumit autem Cratippus hoc modo: 'Sunt 109

autem innumerabiles praesensiones non fortuitae.' At ego dico nullam (vide, quanta sit controversia); iam adsumptione non concessa nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, cum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? 'Multa vera', inquit, 'evadere.' Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse causam, non naturam esse docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est (tecum enim mihi res est), non intellegis eadem uti posse et haruspices et fulguratores et interpretes ostentorum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt, quae tu rectissume inprobas, aut, si ea non sunt, non intellego, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eadem illa possunt esse, quae tollis.

54 110 Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos adsecutus sit? Sibyllae versus observamus, quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in senatu putabatur eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem et in quod tempus est? callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur hominum
111 et temporum definitione sublata. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis cum ipsum poëma declarat (est enim magis artis et diligentiae quam incitationis et motus), tum vero ea, quae *ἀκροστιχίς* dicitur, cum deinceps ex primis *primi cuiusque* versus litteris aliquid conectitur, ut in quibusdam Ennianis: Q. ENNIUS

FECIT. Id certe magis est attenti animi quam furentis. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque senten- 112
tiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis, adhibentis diligentiam, non insani. Quam ob rem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus, ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri valeantque ad deponendas potius quam ad suscipiendas religiones; cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris quam regem proferant, quem Romae posthac nec di nec homines esse patientur.

At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra: 55

Iamque mari magno...

eademque paulo post:

Eheu videte...

Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae de- 113
lectationis habeant, quantum voles, verbis sententiis, numeris cantibus adiuventur; auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commenticiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marciis vatibus nec Apollinis opertis credendum existimo; quorum partim ficta aperte, partim effutita temere numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti probata sunt. Quid? inquies, remex ille de 114
classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore ne acciderent timebamus. Castra enim in Thessalia castris conlata audiebamus, videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris propter vetustatem; casum autem proelii nemo nostrum erat quin timeret, sed, ita ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus cum esset, timebat ne evenirent, ea de-

mens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per deos atque homines! magis veri simile est vesanum remigem an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia deorum inmortalium perspicere potuisse?

56 Sed iam ad te venio,

115 Ó sancte Apollo, qui úmbilicum cértum terrarum óbsides,
Únde superstitiósa primum saéva evasit vóx fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen inplevit partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguis, et quae ad dialecticum deferendae sint. Nam cum illa sors edita est opulentissumo regi Asiae:

Croesus Halyn penetrans magnam pervertet opum vim,

hostium vim se perversurum putavit, pervertit autem
116 suam. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraclum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum:

Aio te, Aeacida, Romanos vincere posse?

Primum Latine Apollo numquam locutus est; deinde ista sors inaudita Graecis est; praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat; postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

stolidum genus Aeacidarum,
Bellipotentes sunt magis quam sapientipotentes,

tamen hanc amphiboliam versus intellegere potuisset, 'vincere te Romanos' nihilo magis in se quam in Romanos valere; nam illa amphibolia, quae Croesum

decepit, vel Chrysippum potuisset fallere, haec vero 57
ne Epicurum quidem. Sed, quod caput est, cur isto 117
modo iam oracla Delphis non eduntur non modo nostra aetate, sed iam diu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco cum urguentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracla ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate; de vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem quam adflatus e terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat? ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet. Quando ista vis autem evanuit? an postquam homines minus creduli esse coeperunt? De- 118
mosthenes quidem, qui abhinc annos prope trecentos fuit, iam tum *φιλιππίζειν* Pythiam dicebat, id est quasi cum Philippo facere. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret; *ex* quo licet existumare in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed nescio quo modo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et extinctum esse id, quod si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

Similis est error in somniis; quorum quidem de- 58 119
fensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine conpletum esse mundum; hac igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum externis mentibus cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno et quasi labi putat atque concidere, id ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu

atque victu proficisci ad dormiendum iubent; faba quidem Pythagorei utique abstinere, quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed nescio quo modo nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab
120 aliquo philosophorum. Utrum igitur censemus dormientium animos per sene ipsos in somniando moveri an, ut Democritus censet, externa et adventicia visione pulsari? Sive enim sic est sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid ebriis quam multa falsa videantur? Quodsi eius modi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare, ut ea, quae stant, *si* moveri videantur, terrae motum significare dicas aut repentinam aliquam fugam, gemino autem lucernae lumine declarari dissensionem ac se-
59 121 ditionem [moveri]. Iam ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. . . . Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando conliniet? Totas noctes somniamus, neque ulla est fere, qua non dormiamus, et miramur aliquando id, quod somniarimus, evadere? Quid est tam incertum quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans Venerium iaciat aliquando, non numquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id inpulsu fieri malumus quam casu dicere? Quodsi ceteris temporibus falsis visis credendum non est, non video, quid praecipui somnus ha-
122 beat, in quo valeant falsa pro veris. Quodsi ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent, alligandi omnes essent, qui cubitum irent; maiores enim quam ulli insani efficerent motus somniantes. Quodsi insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt, cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intellego; an

quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant, qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel voce vel fidibus aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit an ars adhibenda; sine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest. Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernem, ut somniaverim; praesens enim poena sit. Qui igitur convenit aegros a coniectore somniorum 123 potius quam a medico petere medicinam? An Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnum curationem valetudinis, Neptunus gubernantibus non potest? et si sine medico medicinam dabit Minerva, Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur; quae quoniam non dantur, medicina non datur; qua sublata tollitur omnis auctoritas somniorum.

Sed haec [quoque] in promptu fuerint; nunc in- 60 124 teriora videamus. Aut enim divina vis quaedam consulens nobis somniorum significationes facit, aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant *συμπάθειαν*, quid cuique rei conveniat [ex somniis], et quid quamque rem sequatur, intellegunt, aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, cum quid visum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. Primum igitur intellegendum est nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum; nostra enim causa di id facerent, ut providere futura possemus. Quotus igitur est quis- 125 que, qui somniis pareat, qui intellegat, qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant eamque superstitionem inbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur, cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria

quidem digna ducant? Nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit, nec frustra ac sine causa quid facere dignum deo est, quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita, si pleraque somnia aut ignorantur aut negleguntur, aut nescit hoc deus aut frustra somniorum significatione utitur; et horum neutrum in deum cadit; nihil igitur a deo somniis significari fatendum est.

61 Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis 126 providendi causa dat, non vigilantibus potius det quam dormientibus. Sive enim externus et adventicius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae causa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur, eadem causa vigilantibus esse poterat; idque si nostra causa di secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent, praesertim cum Chrysippus Academicos refellens permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, cum consulerent nobis, clariora visa dare vigilanti quam obscuriora per somnum. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 127 Iam vero quid opus est circumitione et anfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam derecto deus, siquidem nobis consulebat, 'Hoc facito, hoc ne feceris' diceret idque visum vigilanti potius quam dormienti daret?

62 Iam vero quis dicere audeat vera omnia esse somnia? 'Aliquot somnia vera', inquit Ennius, 'sed omnia noenum necesse est'. Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? et, si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? sin vera visa divina sunt, falsa autem et inania humana, quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius quam

aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura?
quodquoniam illud negatis, hoc necessario confitendum
est. Naturam autem eam dico, qua numquam animus 128
insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is
cum languore corporis nec membris uti nec sensibus
potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut
ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vi-
gilans gesserit aut cogitaverit; quarum perturbatione
mirabiles interdum existunt species somniorum; quae si
alia falsa, alia vera, qua nota internoscantur, scire sane
velim. Si nulla est, quid istos interpretes audiamus?
sin quaepiam est, aveo audire, quae sit; sed haerebunt.
Venit enim iam in contentionem, utrum sit proba- 63 129
bilius, deosne inmortalis, rerum omnium praestantia
excellentis, concursare *circum* omnium mortalium, qui
ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos
et, cum stertentem aliquem viderint, obicere iis visa
quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somno
ad coniectorem mane deferant, an natura fieri, ut mo-
biliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dor-
miens videre videatur. Utrum philosophia dignius, sa-
garum superstitione ista interpretari an explicatione
naturae? ut, si iam fieri possit vera coniectura som-
niorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non
possint; ex levissimo enim et indoctissimo genere
constant. Stoici autem tui negant quemquam nisi sa-
pientem divinum esse posse. Chrysippus quidem divi- 130
nationem definit his verbis: vim cognoscentem et
videntem et explicantem signa, quae a dis ho-
minibus portendantur; officium autem esse eius
praenoscere, dei erga homines mente qua sint quidque
significent, quem ad modumque ea procurentur atque
expientur. Idemque somniorum coniectionem definit
hoc modo: esse vim cernentem et explanantem,
quae a dis hominibus significentur in somnis.
Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia an
et ingenio praestanti et eruditione perfecta? Talem

64 131 autem cognovimus neminem. Vide igitur, ne, etiamsi divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intellegamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? similes enim sunt dei, si ea nobis obiciunt, quorum nec scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loque-
132 rentur sine interprete. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? intellegi enim a nobis di velle debebant ea, quae nostra causa nos monerent. Quid? poëta nemo, nemo physicus obscu-
133 rus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion; at non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus, minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea causa me mones, quod non intellegam? Quid me igitur mones? ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

Terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam,

potius quam hominum more cocleam diceret. Nam Pacuvianus Amphio

Quadrupés tardigrada, agréstis, humilis, áspera,
Capité brevi, cervice ánguina, aspectú truci,
Evíscerata, inánima, cum animalí sono

cum dixisset obscurius, tum Attici respondent:

Non íntellegimus, nísi si aperte díxeris.

At ille uno verbo: Testudo. Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere?

65 134 Defert ad coniectorem quidam somniasse se ovum pendere ex fascea lecti sui cubicularis (est hoc in Chrysippi libro somnium); respondit coniector thensaurum defossum esse sub lecto. Fodit, invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento, misit coniectori,

quantulum visum est de argento. Tum ille: 'Nihilne',
inquit, 'de vitello?' id enim ei ex ovo videbatur
aurum declarasse, reliquum argentum. Nemone igitur
umquam alius ovum somniavit? cur ergo hic nescio
qui thensaurum solus invenit? quam multi inopes digni
praesidio deorum nullo somnio ad thensaurum repe-
riendum admonentur! Quam autem ob causam tam
est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thensauri
similitudo, potius quam aperte thensaurum quaerere
iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare?
Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati 135
deorum.

Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo in- 66
terfecto a caupone Megaris, quale de Simonide, qui
ab eo, quem humarat, vetitus est navigare, quale
etiam de Alexandro, quod a te praeteritum esse miror,
Quinte. Cum Ptolomaeus, familiaris eius, in proelio
telo venenato ictus esset eoque vulnere summo cum
dolore moreretur, Alexander adsidens somno est con-
sopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco
is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre
et simul dicere, quo illa loci nasceretur (neque is longe
aberat ab eo loco), eius autem esse vim tantam, ut
Ptolomaeum facile sanaret. Cum Alexander experrec-
tus narrasset amicis somnium, emissi sunt, qui illam
radiculam quaererent; qua inventa et Ptolomaeus sa-
natus dicitur et multi milites, qui erant eodem genere
teli vulnerati. Multa etiam sunt a te ex historiis pro- 136
lata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris
Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii; per-
vulgatum iam illud de praesule, C. Gracchi etiam et
recens Caeciliae, Baliarici filiae, somnium. Sed haec
externa ob eamque causam ignota nobis sunt, non
nulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum?
De nostris somniis quid habemus dicere? tu de emerso
me et equo ad ripam, ego de Mario cum fascibus
laureatis me in suum deduci iubente monumentum.

67 Omnium somniorum, Quinte, una ratio est; quae, per
deos inmortalis! videamus ne nostra superstitione et
137 depravatione superetur. Quem enim tu Marium visum
a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut
Democrito videtur. Unde profectam imaginem? a cor-
poribus enim solidis et a certis figuris vult fluere
imagines; quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, in-
quit, quod fuerat. Ista igitur me imago Marii in
campum Atinatem persequebatur? — Plena sunt imagi-
num omnia; nulla enim species cogitari potest nisi
138 pulsu imaginum. — Quid ergo? istae imagines ita no-
bis dicto audientes sunt, ut, simul atque velimus, ac-
currant? etiamne earum rerum, quae nullae sunt?
quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam
non sibi ipse fingere animus possit? ut, quae num-
quam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppi-
139 dorum situs, hominum figuras. Num igitur, cum aut
muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago
illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volu-
mus, nota nobis esse possunt; nihil est enim, de quo
cogitare nequeamus; nullae ergo imagines obrepunt
in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt
ullae, nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate
nihil diceret. Animorum est ea vis eaque natura, ut
vigeant vigilantes nullo adventicio pulsu, sed suo motu
incredibili quadam celeritate. Hi cum sustinentur mem-
bris et corpore et sensibus, omnia certoria cernunt, co-
gitant, sentiunt. Cum autem haec subtracta sunt deser-
tusque animus languore corporis, tum agitatur ipse
per sese. Itaque in eo et formae versantur et actiones,
140 et multa audiri, multa dici videntur. Haec scilicet in
inbecillo remissoque animo multa omnibus modis con-
fusa et variata versantur, maxumeque reliquiae rerum
earum moventur in animis et agitantur, de quibus vi-
gilantes aut cogitavimus aut egimus, ut mihi tempo-
ribus illis multum in animo Marius versabatur recor-
danti, quam ille gravem suum casum magno animo,

quam constanti tulisset. Hanc credo causam de illo
somniandi fuisse. Tibi autem de me cum sollicitudine 68
cogitanti subito sum visus emersus e flumine. Inerant
enim in utriusque nostrum animis vigilantium cogi-
tationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt, ut mihi
de monumento Marii, tibi, quod equus, in quo ego
vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. An 141
tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse,
ut somniis crederet, nisi ista casu non numquam forte
temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est.
Potest omnino hoc esse falsum, potest verum; sed
utrum est, non est mirabile; non enim audivit ille
draconem loquentem, sed est visus audire, et quidem,
quo maius sit, cum radicem ore teneret, locutus est.
Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur
Alexandro tam inlustre somnium, tam certum, nec
huic eidem alias, nec multa ceteris; mihi quidem prae-
ter hoc Marianum nihil sane, quod meminerim. Frustra
igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate.
Nunc quidem propter intermissionem forensis operae 142
et lucubrationes detraxi et meridiationes addidi, qui-
bus uti antea non solebam, nec tam multum dormiens
ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de re-
bus, nec mihi magis umquam videor, quam cum aut
in foro magistratus aut in curia senatum video, som-
niare.

Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est 69
continuatio coniunctioque naturae, quam, ut dixi, vo-
cant συμπάθειαν, eius modi, ut thensaurus ex ovo in-
tellegi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et ad-
venientis et crescentis morbos intellegunt, non nullas
etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, pleni
enectine simus, ex quodam genere somniorum intellegi
posse dicunt. Thensaurus vero et hereditas et honos et
victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis
naturali cognatione iunguntur? Dicitur quidam, cum 143
in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eie-

cisse. Video sympathian; visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis quod scribitur somnium? qui paulo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is cum esset proiectus inhumatus ab omnibusque desertus iaceret, amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris et causas naturalis habebat, an, et ut videretur et ut eveniret, casus effecit?

70 144 Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem At ille: 'Vinces', inquit; 'id enim celeritas significat et vis equorum.' Post idem ad Antiphontem. Is autem: 'Vincare', inquit, 'necesse est; an non intellegis quattuor ante te cucurrisse?' Ecce alius cursor (atque horum somniorum et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri) — sed ad cursorem redeo: Ad interpretem detulit aquilam se in somnis visum esse factum. At ille: 'Vicisti; ista enim avi volat nulla vehementius.' Huic eidem Antipho: 'Baro', inquit, 'victum te esse non vides? ista enim avis insectans alias avis et agitans semper ipsa postrema
145 est'. Parere quaedam matrona cupiens dubitans, essetne praegnans, visa est in quiete obsignatam habere naturam. Rettulit. Negavit eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter praegnantem esse dixit; nam inane obsignari nihil solere. Quae est ars coniectoris eludentis ingenio? an ea, quae dixi, et innumerabilia, quae conlecta habent Stoici, quicquam significant nisi acumen hominum ex similitudine aliqua coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et

spiritu aegroti multisque ex aliis futura praesentiunt; gubernatores cum exsultantis lolligines viderunt aut delphinos se in portum conicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari et ad naturam revocari facile possunt, ea vero, quae paulo ante dixi, nullo modo.

At enim observatio diuturna (haec enim pars una 71 146 restat) notandis rebus fecit artem. Ain tandem? somnia observari possunt? quonam modo? sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare; quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria conplecti aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt; inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo aut quae concursatio somniorum; quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis? cum eadem et aliis aliter evadant et isdem non semper eodem modo; ut mihi mirum videatur, cum mendaci homini ne verum quidem dicenti credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogent quam ex uno innumerabilia confirment.

Si igitur neque deus est effector somniorum neque 147 naturae societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia, effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit, praesertim cum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent, ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam, casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia quam in somniorum visis effecerit, neque coniectura, quae in varias partis duci possit, non numquam etiam in contrarias, quicquam sit incertius. Explodatur *igitur* haec quoque somniorum divinatio 72 148 pariter cum ceteris. Nam, ut vere loquamur, superstitio fusa per gentis oppressit omnium fere animos

atque hominum inbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt de natura deorum, et hac disputatione id maxume egimus. Multum enim et nobismet ipsis et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intellegi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est, et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi pulchritudo mundi ordoque re-
149 rum caelestium cogit confiteri. Quam ob rem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae, sic superstitionis stirpes omnes eligendae. Instat enim et urget et, quo te cumque verteris, persequitur, sive tu vatem sive tu omen audieris, sive immolaris sive avem aspexeris, si Chaldaeum, si haruspicem videris, si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo, si ostenti simile natum factumve quippiam; quorum necesse est plerumque aliquid eveniat, ut numquam
150 liceat quieta mente consistere. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurumae curae metusque nascuntur; qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes, qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio an soli iam philosphi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est, non quod eos maxume contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Cum autem proprium sit Academiae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur, conferre causas et, quid in quamque sententiam dici possit, expromere, nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum, te-

nebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae cum essent dicta, surreximus.

M. TULLII CICERONIS

DE FATO

LIBER.

ARGUMENTUM.

Hoc libro M. Tullius exponit sermonem a se habitum cum A. Hirtio consule designato a. u. c. 710, a. ante Chr. nat. 44 post C. Caesaris interitum in Puteolano de fato, ut is liber quasi supplementum esset trium librorum de natura deorum et duorum librorum de divinatione (conf. de divin. II cap. 1 § 3), et hac disputatione contra Posidonium suscepta, cuius ipsum principium amissum est, docere conatur, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura, nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur (cap. 1—3 § 1—6). Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam *συμπάθειαν* vocant; qua Cicero docet effici, ut alii ad alia propensiores sint ob causas naturales et rerum antecessiones, non ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint causae (cap. 4—8 § 7—16). Iam ad Diodori *περὶ δυνατῶν* sententiam se vertit nihil posse fieri censentis, nisi quod verum aut sit aut futurum sit (cap. 9 § 17—20). Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine causa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat causas efficientes, id nec verum nec falsum fore; motum igitur sine causa nullum esse, quo posito rerum antecessionibus fieri omnia; id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine causa esse, neque vero, quae-

cumque fiant, fieri omnia causis antecedentibus; voluntatis enim nostrae non esse causas externas et antecedentes (cap. 10—12 § 21—29). Hic disserit etiam de ignava ratione, id est de ἀργῷ λόγῳ, qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet Chrysippi et Carneadi rationes sequens (cap. 13—16 § 30—38). Denique cum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut fatum vim necessitatis adferret, altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent, Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur (cap. 17—19 § 39—45). Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc causam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicurio more praesidium petendum videri (cap. 20 § 46—48).

1
1 ....quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae de moribus appellare solemus, sed decet augentem linguam Latinam nominare moralem; explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant; quae de re futura cum aliquid dicunt deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est, quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant, totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt de natura deorum, itemque in iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione de fato casus
2 quidam ne facerem inpedivit. Nam cum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, isdem in locis, vir nobis amicissimus et his studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus, multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Cum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum causae quaeri viderentur iisque esse occurrendum putaremus, omnis fere nostra in his delibera-

tionibus consumebatur oratio, idque et saepe alias et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, cum ad me ille venisset, primo ea, quae erant cotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio.

2 3 Quibus actis Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere; nec enim, id quod recte existimas, oratoria illa studia deserui, quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissumum acceperam, nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem; subtilitatem enim ab Academia mutuatur et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quam ob rem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius: Gratissumum, inquit, et tuorum omnium simile; nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. Sed 4 quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota teque in iis et audivimus saepe et audiemus atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes, ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quicquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire. Considamus hic.

3 5 . . . quorum in aliis, ut in Antipatro poëta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eius modi, naturae contagio valet, quam ego non tollo, vis est nulla fatalis; in aliis autem fortuita quaedam esse

possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita; quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur; sunt quidem absurda. Quid enim? si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire, ex hocne equo, qui cum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasne in capulo quadrigulas vitare monebatur? quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum aut naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? (quamquam huic quidem hic scribit praedictum in aqua esse pereundum); ne hercule Icadii quidem praedonis video fa-
6 tum ullum; nihil enim scribit ei praedictum. Quid mirum igitur ex spelunca saxum in crura eius incidisse? puto enim, etiamsi Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil omnino est fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur (atque hoc late patebit), si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte temere casu aut pleraque fierent aut omnia, num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent. Quid ergo adtinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

4
7 Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus, ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui quidem primum de ipsa contagione rerum respondeamus, reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus; alios esse salubris, alios pestilentis, in aliis esse pituitosos et quasi redundantis, in aliis exsiccatos atque aridos; multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differant. Athenis tenue caelum, ex quo etiam acutiores putantur Attici, crassum Thebis, itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat, neque crassum, ut Nemea potius
8 quam Isthmo victoriam petat. Diiunge longius. Quid enim loci natura adferre potest, ut in porticu Pom-

peii potius quam in campo ambulemus? tecum quam cum alio? Idibus potius quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil, sic astrorum adfectio valeat, si vis, ad quasdam res, ad omnis certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent, alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint, alii *a* talibus vitiis abhorreant, — quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat, quid mirum est has dissimilitudines ex differentibus causis esse factas?

5 9 Haec disserens, qua de re agatur, et in quo causa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sunt propter causas naturalis et antecedentis, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque adpetitionum sunt causae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si ita se res haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes inbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus voluntatis esse, is non videt, quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus causis itemque valentes et inbecilli, non sequitur tamen, ut etiam sedere eos et ambulare et rem agere aliquam principalibus causis definitum et constitutum sit. 10 Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse, neque haec scribunt vituperantes, sed potius ad laudem; vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et conpressam esse doctrina, ut nemo umquam vinulentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socraten nonne legimus quem ad modum notarit Zopyrus physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socraten dixit et bardum, quod iugula concava non habe-

ret, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam mulierosum; in quo Alcibiades cachin-
11 num dicitur sustulisse. Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt, extirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur.

6 Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? (percepta appello, quae dicuntur Graece θεωρήματα). Non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos,
12 qui divinatione utantur, futura praedicere. Sint igitur astrologorum percepta huius modi: 'Si quis verbi causa oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.' Vigila, Chrysippe, ne tuam causam, in qua tibi cum Diodoro, valente dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim est verum, quod ita conectitur: 'Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur', illud quoque verum est: 'Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur.' Pugnant igitur haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et Fabium in mari moriturum; et quoniam certum in Fabio ponitur, natum esse eum Canicula oriente, haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari esse moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus: 'Et est Fabius, et in mari Fabius morietur', quod, ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud: 'Morietur in mari Fabius' ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne
7 ergo, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non pot-
13 est. At hoc, Chrysippe, minime vis, maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum aut futurum sit verum, et, quicquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse et, quicquid non sit futurum, id negat

fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiamsi id numquam futurum sit, neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millensimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista conprobabis divina praedicta, et, quae falsa in futuris dicentur, in iis habebis, ut ea fieri non possint [ut si dicatur Africanum Karthagine potiturum], et, si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium; quae est tota Diodori vobis inimica sententia. Ete- 14
nim si illud vere conectitur: 'Si oriente Canicula natus es, in mari non moriere', primumque quod est in conexo: 'Natus es oriente Canicula', necessarium est (omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt inmutabilia nec in falsum e vero praeterita possunt convertere); si igitur, quod primum in conexo est, necessarium est, fit etiam, quod consequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus; sed tamen, si naturalis est causa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest.

Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chal- 8 15
daeos ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut ita sua percepta pronuntient: 'Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur', sed potius ita dicant: 'Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.' O licentiam iocularem! ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius quam infinita conexa ponant, cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint. Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet: 'Si cui venae sic moventur, is habet febrim', sed potius illo modo: 'Non et venae sic *cui* moventur, et is febrim non habet.' Itemque geometres non ita dicet: 'In sphaera

maximi orbes medii inter se dividuntur', sed potius illo modo: 'Non et sunt in sphaera maximi orbes, et 16 ii non medii inter se dividuntur.' Quid est, quod non possit isto modo ex conexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi: 'In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur'; possum dicere: 'Si in sphaera maximi orbes erunt', possum dicere: 'Quia in sphaera maximi orbes erunt'. Multa genera sunt enuntiandi nec ullum distortius quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum causa fore.

9 17 Illorum tamen nemo ita loquitur; maius est enim has contortiones orationis quam signorum ortus obitusque perdiscere. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur, in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro id solum fieri posse, quod aut verum sit aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem, nihil fieri, quod non necesse fuerit, et, quicquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse, nec magis commutari ex veris in falsa posse ea, quae futura, quam ea, quae facta sunt; sed in factis inmutabilitatem apparere, in futuris quibusdam, quia non apparet, ne inesse quidem videri, ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit 'Hic morietur hoc morbo', at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam 'Morietur Scipio' talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicitur, tamen ut id non possit convertere in falsum; de homine enim dicitur, 18 cui necesse est mori. Sic si diceretur: 'Morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio', vere diceretur; id enim fore diceretur, quod esset futurum; futurum autem fuisse ex eo, quia factum est, intellegi debet. Nec magis erat verum 'Morietur Scipio' quam 'Morietur illo modo', nec magis necesse mori Scipioni

quam illo modo mori, nec magis inmutabile ex vero
in falsum 'Necatus est Scipio' quam 'Necabitur
Scipio'; nec, cum haec ita sint, est causa, cur Epicu-
rus fatum extimescat et ab atomis petat praesidium
easque de via deducat et uno tempore suscipiat res
duas inenodabiles, unam, ut sine causa fiat aliquid,
ex quo existet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec
ipsi nec cuiquam physico placet, alteram, ut, cum duo
individua per inanitatem ferantur, alterum e regione
moveatur, alterum declinet. Licet enim Epicuro con- 19
cedenti omne enuntiatum aut verum aut falsum esse
non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse; non enim
aeternis causis naturae necessitate manantibus verum
est id, quod ita enuntiatur: 'Descendit in Academiam
Carneades', nec tamen sine causis, sed interest inter
causas fortuito antegressas et inter causas cohibentis
in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum
fuit 'Morietur Epicurus, cum duo et septuaginta an-
nos vixerit, archonte Pytharato', neque tamen erant
causae fatales, cur ita accideret, sed, quod ita cecidit,
serie certa causarum casurum, sicut cecidit, fuit. Nec 20
ii, qui dicunt inmutabilia esse, quae futura sint, nec
posse verum futurum convertere in falsum, fati ne-
cessitatem confirmant, sed verborum vim interpretan-
tur. At qui introducunt causarum seriem sempiter-
nam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam
necessitate fati devinciunt.

Sed haec hactenus; alia videamus. Concludit enim 10
Chrysippus hoc modo: 'Si est motus sine causa,
non omnis enuntiatio, quod ἀξίωμα dialectici
appellant, aut vera aut falsa erit; causas enim
efficientis quod non habebit, id nec verum nec
falsum erit; omnis autem enuntiatio aut vera
aut falsa est; motus ergo sine causa nullus est.
Quod si ita est, omnia, quae fiunt, causis fiunt 21
antegressis; id si ita est, fato omnia fiunt; ef-
ficitur igitur fato fieri, quaecumque fiant.' Hic

primum si mihi libeat adsentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam, eam plagam potius accipiam quam fato omnia fieri conprobem; illa enim sententia habet aliquid disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnis nervos Chrysippus, ut persuadeat omne ἀξίωμα aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit fato fieri, quaecumque fiant, (si enim alterum utrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum et, si certum, etiam necessarium; ita et necessitatem et fatum confirmari putat) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit omne, quod enuntietur, aut verum esse aut
22 falsum, non teneat omnia fato fieri et ex causis aeternis rerum futurarum. Sed Epicurus declinatione atomi vitari necessitatem fati putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, cum declinat atomus intervallo minimo (id appellat ἐλάχιστον); quam declinationem sine causa fieri si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne
23 contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, etiamsi sit atomus eaque declinet, declinare sine causa. Hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, cum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, neces-
11 sitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturalis motus avellere. Acutius Carneades, qui docebat posse Epicureos suam causam sine hac commenticia declinatione defendere. Nam cum docerent esse posse quendam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius quam introducere declinationem, cuius prae-

sertim causam reperire non possent; quo defenso fa-
cile Chrysippo possent resistere. Cum enim conces-
sissent motum nullum esse sine causa, non concede-
rent omnia, quae fierent, fieri causis antecedentibus;
voluntatis enim nostrae non esse causas externas et
antecedentis. Communi igitur consuetudine sermonis 24
abutimur, cum ita dicimus, velle aliquid quempiam
aut nolle sine causa; ita enim dicimus 'sine causa',
ut dicamus: sine externa et antecedente causa, non
sine aliqua; ut, cum vas inane dicimus, non ita loqui-
mur, ut physici, quibus inane esse nihil placet, sed
ita, ut verbi causa sine aqua, sine vino, sine oleo vas
esse dicamus, sic, cum sine causa animum dicimus
moveri, sine antecedente et externa causa moveri, non
omnino sine causa dicimus. De ipsa atomo dici po-
test, cum per inane moveatur gravitate et pondere,
sine causa moveri, quia nulla causa accedat extrinse-
cus. Rursus autem, ne omnes physici inrideant nos, 25
si dicamus quicquam fieri sine causa, distinguendum
est et ita dicendum, ipsius individui hanc esse natu-
ram, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam
esse causam, cur ita feratur. Similiter ad animorum
motus voluntarios non est requirenda externa causa;
motus enim voluntarius eam naturam in se ipse con-
tinet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat, nec
id sine causa; eius rei enim causa ipsa natura est.
Quod cum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntia- 26
tio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri,
quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt
esse ea, quae causas, cur futura sint, non habent; ha-
beant igitur causas necesse est ea, quae vera sunt;
ita, cum evenerint, fato evenerint. Confectum negotium, 12
siquidem concedendum tibi est aut fato omnia fieri,
aut quicquam fieri posse sine causa. An aliter haec 27
enuntiatio vera esse non potest: 'Capiet Numantiam
Scipio', nisi ex aeternitate causa causam serens hoc
erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset

sescentis saeculis ante dictum? Et si tum non esset vera haec enuntiatio: 'Capiet Numantiam Scipio', ne illa quidem eversa vera est haec enuntiatio: 'Cepit Numantiam Scipio.' Potest igitur quicquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia, sic futura, quorum consequenti
28 tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. Nec, si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur ilico esse causas inmutabilis, easque aeternas, quae prohibeant quicquam secus cadere, atque casurum sit; fortuitae sunt causae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur: 'Veniet in senatum Cato', non inclusae in rerum natura atque mundo; et tamen tam est inmutabile venturum, cum est verum, quam venisse, nec ob eam causam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse: 'Si hoc enuntiatum: "Veniet in Tusculanum Hortensius" verum non est, sequitur, ut falsum sit.' Quorum isti neutrum volunt; quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur; appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: 'Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere, sive tu medicum adhibueris sive non adhibueris, conva-
29 lesces; item, si fatum tibi est ex hoc morbo non convalescere, sive tu medicum adhibueris sive non adhibueris, non convalesces; et alterutrum fatum est; medi-
13 cum ergo adhibere nihil attinet.' Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam inmutare, ut fati nomen ne adiungas et eandem tamen teneas sententiam, hoc modo: 'Si ex aeternitate verum hoc fuit: "Ex isto morbo convalesces", sive adhibueris medicum sive non adhibueris, convalesces; itemque, si ex aeternitate falsum hoc fuit: "Ex isto morbo convalesces", sive adhibueris medi-

cum sive non adhibueris, non convalesces'; deinde ce-
tera. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam 30
enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copu-
lata; simplex est: 'Morietur illo die Socrates'; huic,
sive quid fecerit sive non fecerit, finitus est moriendi
dies. At si ita fatum erit: 'Nascetur Oedipus Laio',
non poterit dici: 'sive fuerit Laius cum muliere sive
non fuerit'; copulata enim res est et confatalis; sic
enim appellat, quia ita fatum sit et concubiturum cum
uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum, ut, si
esset dictum: 'Luctabitur Olympiis Milo' et referret
aliquis: 'Ergo, sive habuerit adversarium sive non
habuerit, luctabitur', erraret; est enim copulatum 'luc-
tabitur', quia sine adversario nulla luctatio est. Om-
nes igitur istius generis captiones eodem modo refel-
luntur. 'Sive tu adhibueris medicum sive non adhi-
bueris, convalesces' captiosum; tam enim est fatale
medicum adhibere quam convalescere. Haec, ut dixi,
confatalia ille appellat.

Carneades genus hoc totum non probabat et nimis 14 31
inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque
premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam;
cuius erat haec conclusio: 'Si omnia antecedentibus
causis fiunt, omnia naturali conligatione con-
serte contexteque fiunt; quod si ita est, omnia
necessitas efficit; id si verum est, nihil est in
nostra potestate; est autem aliquid in nostra
potestate; at, si omnia fato fiunt, omnia cau-
sis antecedentibus fiunt; non igitur fato fiunt,
quaecumque fiunt.' Hoc artius adstringi ratio non 32
potest. Nam si quis velit idem referre atque ita di-
cere: 'Si omne futurum ex aeternitate verum est, ut
ita certe eveniat, quem ad modum sit futurum, omnia
necesse est conligatione naturali conserte contexteque
fieri', nihil dicat. Multum enim differt, utrum causa
naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam
sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera

esse possint intellegi. Itaque dicebat Carneades ne Apollinem quidem futura posse dicere nisi ea, quorum causas natura ita contineret, ut ea fieri necesse
33 esset. Quid enim spectans deus ipse diceret Marcellum eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat hoc quidem verum ex aeternitate, sed causas id efficientis non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia extarent, Apollini nota esse censebat; quo minus futura! causis enim efficientibus quamque rem cognitis posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere nullis in rerum natura causis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset,
15 nec quicquam eius modi. Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est huius modi oracla ceteraque, quae a divinatione ducuntur, conprobare, iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est, vide, ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum; hi enim urguentur angustius, illorum ratio soluta ac libera
34 est. Quodsi concedatur nihil posse evenire nisi causa antecedente, quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur? Causa autem ea est, quae id efficit, cuius est causa, ut vulnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. Itaque non sic causa intellegi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei causa sit, sed quod cuique efficienter antecedat, nec, quod in campum descenderim, id fuisse causae, cur pila luderem, nec Hecubam causam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit, nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus causa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo
35 spoliaretur. Ex hoc genere illud est Ennii:

Utinám ne in nemore Pélio secúribus
Caesae áccidissent ábiegnae ad terrám trabes!

Licuit vel altius: 'Utinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!' etiam supra: 'Utinam ne esset

mons ullus Pelius!' similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

Neve índe navis ínchoandi exórdium
Coepísset.

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud:

Nam númquam era errans méa domo ecferrét pedem,
Medéa, animo aegra, amóre saevo saúcia,

† non ut eae res causam adferrent amoris.

Interesse autem aiunt, utrum eius modi quid sit, 16 36
sine quo effici aliquid non possit, an eius modi, cum quo effici aliquid necesse sit. Nulla igitur earum est causa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius causa dicitur; nec id, sine quo quippiam non fit, causa est, sed id, quod cum accessit, id, cuius est causa, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta quae causa in rerum natura continebatur, fore ut is in insula Lemno linqueretur? post autem causa fuit propior et cum exitu iunctior. Ratio 37
igitur eventus aperit causam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: 'Relinquetur in insula Philoctetes', nec hoc ex vero in falsum poterat convertere. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat), ex iis igitur necesse est invito Epicuro alterum verum esse, alterum falsum, ut 'Sauciabitur Philocteta' omnibus ante saeculis verum fuit, 'Non sauciabitur' falsum; nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt aut, cum id pudet, illud tamen dicunt, quod est inpudentius, veras esse ex contrariis diiunctiones, sed, quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. O ad- 38
mirabilem licentiam et miserabilem inscientiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est; quod autem verum non est, qui potest non falsum esse? aut, quod

falsum non est, qui potest non verum esse? tenebitur *igitur* id, quod a Chrysippo defenditur, omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse; ratio ipsa coget et ex aeternitate quaedam esse vera, et ea non esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse libera.

17 39 Ac mihi quidem videtur, cum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis adferret, in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit, altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii, Chrysippus tamquam arbiter honorarius medium ferire voluisse, sed adplicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum liberatos volunt; dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates,
40 ut necessitatem fati confirmet invitus. Atque hoc, si placet, quale sit videamus in adsensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab iis dissentiebant, fato adsensiones liberabant negabantque fato adsensionibus adhibito necessitatem ab his posse removeri, iique ita disserebant: 'Si omnia fato fiunt, omnia fiunt causa antecedente, et, si adpetitus, illa etiam, quae adpetitum sequuntur, ergo etiam adsensiones; at, si causa adpetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem adpetitus est in nostra potestate; quod si ita est, ne illa quidem, quae adpetitu efficiuntur, sunt sita in nobis; non sunt igitur neque adsensiones neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia'. Quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant non omnia fato fieri, quaecumque fiant.

18 41 Chrysippus autem cum et necessitatem inprobaret et nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat et

retineat fatum. 'Causarum enim', inquit, 'aliae sunt perfectae et principales, aliae adiuvantes et proximae. Quam ob rem, cum dicimus omnia fato fieri causis antecedentibus, non hoc intellegi volumus: causis perfectis et principalibus, sed causis adiuvantibus [antecedentibus] et proximis'. Itaque illi rationi, quam paulo ante conclusi, sic occurrit: si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia causis fiant antepositis, verum non principalibus causis et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sunt in nostra potestate, non sequitur, ut ne adpetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus causis fieri diceremus, ut, cum eae causae non essent in nostra potestate, ne ille quidem
esset in nostra potestate. Quam ob rem, qui ita fa- 42
tum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio; qui autem causas antecedentis non dicent perfectas neque principalis, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur adsensiones fieri causis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putat. Nam quamquam adsensio non possit fieri nisi commota viso, tamen, cum id visum proximam causam habeat, non principalem, hanc habet rationem, ut Chrysippus vult, quam dudum diximus, non ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata (necesse est enim adsensionem viso commoveri), sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere nisi pulsa non possunt. Id autem cum accidit, suapte natura, quod superest,
et cylindrum volvi et versari turbinem putat. 'Ut 19 43
igitur', inquit, 'qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit, sic visum obiectum inprimet illud quidem et quasi signabit in animo suam speciem, sed adsensio nostra erit in potestate, eaque, quem ad modum in cylindro dictum

est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quodsi aliqua res efficeretur sine causa antecedente, falsum esset omnia fato fieri; sin omnibus, quaecumque fiunt, veri simile est causam antecedere, quid adferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intellegatur, quae sit cau-
44 sarum distinctio ac dissimilitudo.' Haec cum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant adsensiones fato fieri, † fateantur tamen eas non sine viso antecedente fieri, alia ratio est; sed, si concedunt anteire visa, nec tamen fato fieri adsensiones, quod proxima illa et continens causa non moveat adsensionem, vide, ne idem dicant. Neque enim Chrysippus, concedens adsensionis proximam et continentem causam esse in viso positam, [neque] eam causam esse ad adsentiendum necessariam concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia causis fiant antecedentibus et necessariis; itemque illi, qui ab hoc dissentiunt confitentes non fieri adsensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eius modi, ut nihil fieret nisi praegressione causae, confitendum esse fato fieri omnia; ex quo facile intellectu est, quoniam utrique patefacta atque explicata sententia sua ad eundem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere.
45 Omninoque cum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, cum hae causae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum causae fuerint, quibusdam autem in rebus causis antegressis in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat, hanc distinctionem utrique adprobant, sed alteri censent, quibus in rebus, cum causae antecesserint, non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, eas fato fieri; quae autem in nostra potestate sint, ab iis fatum abesse....

20 46 Hoc modo hanc causam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus petere

praesidium. 'Declinat', inquit, 'atomus'. Primum cur? aliam enim quandam vim motus habebant a Democrito inpulsionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova causa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. Nam neque 47
extrinsecus inpulsam atomum loco moveri et declinare dicis, neque in illo inani, per quod feratur atomus, quicquam fuisse causae, cur ea non e regione ferretur, nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quam ob rem naturalem motum sui ponderis non teneret. Ita cum attulisset nullam causam, quae istam declinationem efficeret, tamen aliquid sibi dicere videtur, cum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. Nec vero quisquam magis confirmare 48
mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commenticias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest, tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re inpediente moveatur et feratur necesse est, illud quoque necesse est, declinare, quibusdam atomis vel, si volunt, omnibus naturaliter....

FRAGMENTA
HUIUS LIBRI.

1. *Gellius noct. Attic. VII 2. 15 Itaque M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, cum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et inplicatissimam, Chrysip-*

pum quoque philosophum non expedisse se in ea ait his verbis: Chrysippus aestuans laboransque, quonam *pacto* explicet et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.

2. *Servius ad Vergil. Aen. III 376 volvitque vices] definitio fati secundum Tullium, qui ait:* Fatum est conexio rerum per aeternitatem se invicem tenens, quae suo ordine et lege variatur, ita tamen, ut ipsa varietas habeat aeternitatem.

3. *Augustin. de civ. dei V 8 Illi quoque versus Homerici huic sententiae suffragantur, quos Cicero in Latinum vertit:*

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

(Vid. seqq. et totum cap. 9 eiusdem libri.)

4. *Aug. de civ. dei V 2 Cicero dicit Hippocratem, nobilissimum medicum, scriptum reliquisse quosdam fratres, cum simul aegrotare coepissent et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos suspicatum. Quos Posidonius Stoicus multum astrologiae deditus eadem constitutione astrorum natos eademque conceptos solebat asserere. Ita, quod medicus pertinere credebat ad simillimam temperiem valetudinis, hoc philosophus astrologus ad vim constitutionemque siderum, quae fuerat, quo tempore concepti natique sunt.*

5. *Macrobius Saturnal. III 16. 3 sq. Et ne vilior sit testis poëta, accipite adsertore Cicerone, in quo honore fuerit hic piscis apud P. Scipionem Africanum illum et Numantinum. Haec sunt in dialogo de fato verba Ciceronis:* Nam cum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, adlatus est forte Scipioni acupenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Cum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitavisset pluresque etiam invitaturus videretur, in aurem Pontius: 'Scipio', inquit, 'vide, quid agas; acupenser iste paucorum hominum est.'

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBRORUM SEX QUAE MANSERUNT.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cum M. Tullii libri de re publica, in quibus scribendis iam inde ab anno u. c. 700 occupatus fuerat, ediderat autem fere anno u. c. 703, diu desiderati essent et, sicubi spes eorum recuperandorum subnata esset, semper evanuisset, tandem Angelus Maius has, quas nunc habemus, eorum librorum reliquias in codice Vaticano palimpsesto invenit et coniunctas cum ceteris fragmentis edidit anno huius saeculi XXII. Quae ad primum librum pertinent, de iis fere haec dicenda sunt.

Cicero Platonis et Aristotelis exemplo de re publica instituit scribere, ut, si qua posset labantem iam Romanorum rem publicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquilio coss. (625 a. u. c.) habitam fingit. Ad hunc, paulo ante quam exstinctus est, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Pauli ex Aemilia nepos, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens, M'. Manilius. Quorum ceteri cum de rebus caelestibus sermocinarentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica; quem ut instituat Africanus suamque de ea re sententiam exponat, ceteris adsentientibus ille impetrat. Hic igitur (cap. 24) tandem exordiens primum definit notionem rei

publicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum (cap. 25). Deinde omnem rem publicam, sive a rege sive ab optimatibus sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet, nullam earum sibi satis facere respondet, sed quartam quandam temperatam et compositam ex omnibus (cap. 29). Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus anteponit cum ceterorum plurimorum, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam; quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus rei publicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae rei publicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit (c. 30—46). Hunc autem Africani eiusque familiarium sermonem Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo coss. anno a. u. c. **676** a P. Rutilio illo, qui sermoni interfuerat, traditum narrat.

[*Desiderantur in cod. Vaticano paginae XXXIV.*]

1
1 Cod. p. 63] . . . . *im*petu liberavissent, nec C. Duelius, A. Atilius, L. Metellus terrore Karthaginis, non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent, nec id excitatum maioribus copiis aut Q. Maximus enervavisset aut M. Marcellus contudisset aut a portis huius urbis avolsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero p. 64] Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, | qui isdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, cum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumerabilis viros, quo- p. 77] rum singuli saluti huic civitati | fuerunt, et quia

sunt *haud* procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

Nec vero habere virtutem satis est quasi artem 2 2
aliquam, nisi | utare; etsi ars quidem, cum ea [p. 78 non utare, scientia tamen ipsa teneri potest, virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant, reapse, non oratione perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod *non* ab iis partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura discripta sunt. Unde | enim pietas aut a quibus religio? [p. 123 unde ius aut gentium aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, adpetentia laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? Nempe ab iis, qui haec disciplinis informata alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. Quin 3
etiam Xenocraten ferunt, nobilem in primis philosophum, cum quae|reretur ex eo, quid adseque- [p. 124 rentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnis imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam iis, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati publico iure et moribus? Equidem | quem [p. 125 ad modum 'urbes magnas atque imperiosas', ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, iis, qui omnis negotii publici expertes sint,

longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quon-
iam maxime rapimur ad opes augendas generis hu-
mani studemusque nostris consiliis et laboribus tutio-
rem et opulentiorem vitam hominum reddere et ad
p. 126] hanc | voluptatem ipsius naturae stimulis in-
citamur, teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi
cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui ca-
nunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

3 4 His rationibus tam certis tamque inlustribus op-
ponuntur ab iis, qui contra disputant, primum labo-
res, qui sint re publica defendenda sustinendi, leve
sane inpedimentum vigilanti et industrio, neque so-
p. 91] lum | in tantis rebus, sed etiam in mediocribus
vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis con-
temnendum. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab
his formido mortis fortibus viris opponitur, quibus ma-
gis id miserum videri solet, natura se consumi et senec-
tute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae
tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum
reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos |
p. 92] putant, cum calamitates clarissimorum virorum
iniuriasque iis ab ingratis inpositas civibus colligunt.
5 Hinc enim illa et apud Graecos exempla, Miltiadem,
victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vol-
neribus iis, quae corpore adverso in clarissima victo-
ria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in
civium vinclis profudisse, et Themistoclem patria, quam
p. 73] liberavisset, pulsum atque proterri|tum non in
Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae si-
nus confugisse, quam adflixerat; nec vero levitatis
Atheniensium crudelitatisque in amplissimos civis ex-
empla deficiunt; quae nata et frequentata apud illos
etiam in gravissumam civitatem nostram dicuntur
6 redundasse; nam vel exilium Camilli vel offensio com-
memoratur Ahalae vel invidia Nasicae vel expulsio
p. 74] Laenatis vel Opimii | damnatio vel fuga Metelli
vel acerbissima C. Marii clades principum*que* caedes

vel eorum multorum pestes, quae paulo post secutae sunt. Nec vero iam meo nomine abstinent et, credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur, cum ipsi discendi aut visendi causa maria tramittant....

[*Desiderantur paginae duae.*]

....salvam esse consulatu abiens in con- [p. 259 4 7 tione populo Romano idem iurante iuravissem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt quam laboris neque tantum molestiae, quantum gloriae, maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, qui possem queri? | cum [p. 260 mihi nihil inproviso nec gravius, quam exspectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui cum liceret aut maiores ex otio fructus capere quam ceteris propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram, aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae condicionem subire, non dubitaverim me gravissimis tempestatibus | ac paene fulmi- [p. 49 nibus ipsis obvium ferre conservandorum civium causa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. 8 Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis ac tantum modo nostris ipsa commodis serviens tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum, sed ut plurimas et maximas nostri ani|mi, ingenii, consilii partis ipsa sibi [p. 50 ad utilitatem suam pigneraretur tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

5 9 Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt

audienda, cum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus p. 89] comparari sordidum, confligere | autem multitudine praesertim incitata miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, cum insanos atque indomitos impetus volgi cohibere non possit, neque liberi cum inpuris atque inmanibus adversariis decertantem vel contumeliarum verbera subire vel expectare sapienti non ferendas iniurias; proinde quasi p. 90] bonis et fortibus et magno animo praeditis | ulla sit ad rem publicam adeundi causa iustior, quam ne pareant inprobis neve ab isdem lacerari rem publicam patiantur, cum ipsi auxilium ferre, si cupiant, non queant.

6 10 Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coëgerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere p. 83] potuissem, | nisi tum consul fuissem? Consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore, aut cum velis, opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut
11 tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod, qui p. 84] tranquillo | mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere, earumque rerum p. 85] scientiam non doctis hominibus | ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? cum, quod

est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere, sin autem temporibus cogeretur, | tum id munus denique non recusare, tamen arbi- [p. 86 trarer hanc rerum civilium minime neglegendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

7 12 Haec pluribus a me verbis dicta sunt ob eam causam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubitationem ad rem publicam adeun|di in pri- [p. 79 mis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria; quos ego existimo, etiamsi qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientis nomi|naverunt, [p. 80 omnis paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitatis aut condere novas aut conservare iam conditas.

8 13 Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti et in explicandis rationibus rerum civilium quandam facultatem non mo|do usu, [p. 55 sed etiam studio discendi et docendi † essemus auctores, cum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur, alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes. Nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria | est, quae mihi tibique [p. 56 quondam adulescentulo est a P. Rutilio Rufo, Smyrnae

cum simul essemus compluris dies, exposita, in qua nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, *est* praetermissum.

9 14 Nam cum P. Africanus hic, Pauli filius, feriis Latinis Tuditano cons. et Aquilio constituisset in hortis esse familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies p. 273] ventitaturos se esse dixissent, | Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero; quem cum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? dabant enim hae feriae tibi oportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc p. 274] praesertim motu | rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera quam animo. Et ille: At vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. *SC.* Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

10 15 Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodam modo invitas et tui spem das, hoc primum, Africane, | p. 97] videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant, ut non tam fides non habenda quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui cum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. p. 33] Sed ego, Tubero, (nam tecum | aperte, quod sentio, loquar) non nimis adsentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic adfirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem

eius modi curam deposuerit eaque, quae de natura
quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio con-
sequi posset, aut nihil om|nino ad vitam ho- [p. 37
minum adtinere dixerit. Dein Tubero: Nescio, Afri- 16
cane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem
istam disputationem reiecisse et tantum de vita et
de moribus solitum esse quaerere. Quem enim aucto-
rem de illo locupletiorem Platone laudare possumus?
cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut
etiam, cum de moribus, de virtutibus, denique de re
publica disputet, nume|ros tamen et geometriam [p. 34
et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere.
Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; sed audisse te credo,
Tubero, Platonem Socrate mortuo primum in Aegyp-
tum discendi causa, post in Italiam et in Siciliam
contendisse, ut Pythagorae inventa perdisceret, eum-
que et cum Archyta Tarentino et cum Timaeo Locro
multum fuisse et Philoleo commentarios esse nanctum,
cumque eo tempo|re in iis locis Pythagorae [p. 263
nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et
studiis illis dedisse. Itaque cum Socratem unice dilexis-
set eique omnia tribuere voluisset, leporem Socraticum
subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae
et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

Haec Scipio cum dixisset, L. Furium repente venien- 11 17
tem aspexit, eumque ut salutavit, amicissime | ad- [p. 264
prehendit et in lecto suo conlocavit. Et cum simul
P. Rutilius venisset, qui est nobis huius sermonis
auctor, eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem
iussit adsidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num
sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus?
Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose
investigare, quae sunt in hoc genere, de quo insti-
tuerat paulo ante Tubero quae|rere; Rutilius [p. 209
quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus
solebat mecum interdum eius modi aliquid conquirere.
Quae res tandem inciderat? inquit Philus. Tum ille:

De solibus istis duobus; de quo studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

12 18 Dixerat hoc ille, cum puer nuntiavit venire ad eum Laelium domoque iam exisse. Tum Scipio calceis et vestimentis sumptis e cubiculo est egressus, p. 210] et cum paululum inambu|lavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adulescentes, iam aetate quaestorios; quos cum omnis salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium; fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam p. 197] belli gloriam | Africanum ut deum coleret Laelius, domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein cum essent perpauca inter se uno aut altero spatio conlocuti Scipionique eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent; quod cum facere vellent, intervenit vir prudens p. 198] omnibus|que illis et iucundus et carus, M'. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus adsedit proximus Laelio.

13 19 Tum Philus: Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? *PH.* Quaesierat ex me Scip. 269] pio, | quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. *L.* Ain vero? Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras quaeque ad rem publicam pertineant? siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus. Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere scire, quid agatur et quid fiat domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque pa-

triam di no|bis communem secum dederunt, [p. 270
cum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et
magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule
etiam te ipsum, Laeli, omnisque avidos sapientiae
cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. Tum 20
Laelius: Non inpedio, praesertim quoniam feriati su-
mus; sed possumus audire aliquid an serius venimus?
PH. Nihil est adhuc disputatum, et, | quoniam [p. 43
est integrum, libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras,
equidem concessero. *L.* Immo vero te audiamus, nisi
forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles
putat esse componendum, ut ita caelum possideant.
ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam,
Laeli, artem inludere, in qua primum excellis ipse,
deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum,
quid alienum? | Sed ista mox; nunc audiamus [p. 44
Philum, quem video maioribus iam de rebus quam
me aut quam P. Mucium consuli.

Tum Philus: Nihil novi vobis adferam, neque quod 14 21
a me sit cogitatum aut inventum; nam memoria teneo
C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem,
cum idem hoc visum diceretur et esset casu apud M.
Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam
M. Marcelli avus captis | Syracusis ex urbe lo- [p. 103
cupletissima atque ornatissima sustulisset, cum aliud
nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, ius-
sisse proferri; cuius ego sphaerae cum persaepe prop-
ter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam
non sum tanto opere admiratus; erat enim illa venu-
stior et nobilior in volgus, quam ab eodem Archi-
mede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus
idem. Sed posteaquam | coepit rationem huius [p. 104 22
operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Si-
culo ingenii, quam videretur natura humana ferre
potuisse, iudicavi fuisse. Dicebat enim Gallus sphae-
rae illius alterius solidae atque plenae vetus esse in-
ventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tor-

natam, post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eandem illam astris stellisque, quae p. 65] caelo inhaererent, es|se descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem sumptam ab Eudoxo multis annis post non astrologiae scientia, sed poëtica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri, atque in eo admirandum esse inventum | p. 66] Archimedi, quod excogitasset, quem ad modum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus cum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet, ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, cum sol e regione . . . .

[*Octo paginae hic a Maio desiderantur.*]

15
23 p. 59] . . . . fuit, quod et ipse hominem diligebam et in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini me admodum adulescentulo, cum pater in Macedonia consul esset et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, cum legatus noster esset anno p. 60] fere ante, | quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere nullum esse prodigium, idque et tum factum esse et certis temporibus esse semper futurum, cum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem? inquit Tubero; docere hoc poterat ille homines paene agrestes et apud imperitos audebat haec dicere? *S.* Ille vero et magna quidem cum . . . .

[*Hic Maio duae minimum paginae videntur deesse.*]

24 p. 71] *neque in*|solens ostentatio neque oratio abhor-

rens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam
adsecutus *est*, quod hominibus perturbatis inanem re-
ligionem timoremque deiecerat.

Atque eius modi quiddam etiam bello illo maximo, 16 25
quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se
contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et
eloquentia et consilio princeps civitatis suae, cum ob-
scurato | sole tenebrae factae essent repente [p. 72
Atheniensiumque animos summus timor occupavisset,
docuisse civis suos dicitur, id quod ipse ab Anaxa-
gora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tem-
pore fieri et necessario, cum tota se luna sub orbem
solis subiecisset; itaque, etsi non omni intermenstruo,
tamen id fieri non posse nisi certo intermenstruo tem-
pore. Quod cum disputando ratio|nibusque do- [p. 279
cuisset, populum liberavit metu; erat enim tum haec
nova et ignota ratio, solem lunae oppositu solere de-
ficere, quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt.
Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit;
qui ut scribit, anno trecentesimo quinquagesimo fere
post Romam conditam

Nonis Iunis soli luna obstitit et nox.

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, | ut [p. 280
ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis an-
nalibus consignatum videmus, superiores solis defec-
tiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis
Quinctilibus fuit regnante Romulo; quibus quidem
Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum ex-
itum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paulo ante 17 26
secus tibi videbatur, doc . . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

. . . . lis, quae videant ceteri. Quid porro aut [p. 121
praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum
regna perspexerit, aut diuturnum, qui cognoverit, quid
sit aeternum, aut gloriosum, qui viderit, quam parva

sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant, quamque nos in exigua eius parte adfixi plurimis ignotissimi gentibus speremus tamen
p. 122] nostrum nomen volitare et vagari | latissime?
27 Agros vero et aedificia et pecudes et inmensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam deterrimorum hominum inmensa possessio, quam est hic fortunatus putandus! cui soli vere liceat omnia non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindi-
p. 139] ca|re, nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuiusquam nisi eius, qui tractare et uti sciat; qui inperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae causa adpetendos putet; qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere,
p. 140] possit idem de se praedicare, numquam | se plus agere, quam nihil cum ageret, numquam minus so-
28 lum esse, quam cum solus esset. Quis enim putare vere potest plus egisse Dionysium tum, cum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius civem Archimedem, cum istam ipsam sphaeram, nihil cum agere videretur, [de qua modo dicebatur] effecerit?
p. 141] quis autem non ma|gis solos esse, qui in foro turbaque, quicum conloqui libeat, non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura desideret, aut potentiorem quam illum,
p. 142] qui omnia, quae expe|tat, consequatur, aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus, aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit ecferre? Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum

potest esse praestantius quam despicientem omnia humana et inferiora sapientia ducentem nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo | volutare? [p. 127 cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus; ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans 29 esse videatur; quem cum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum litus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; | quas ut vidisset, exclamavisse, [p. 128 ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia; quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

Tum Laelius: Non audeo quidem, inquit, ad ista, 18 30 Scipio, dicere, neque tam te aut Philum aut Manilium. . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

. . . . in ipsius paterno genere fuit noster [p. 285 ille amicus, dignus huic ad imitandum,

Egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus,

qui 'egregie cordatus' et 'catus' fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent, cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erat ille | de [p. 286 Iphigenia Achilles:

Ástrologorum sígna in caelo quíd fit observátionis,
Cúm capra aut nepa aút exoritur nómen aliquod béluarum!
Quód est ante pedes némo spectat, caéli scrutantúr plagas.

Atque idem (multum enim illum audiebam et libenter)

Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui p. 181] se ait 'philosophari | velle, sed paucis; nam omnino haud placere'. Quodsi studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid valent, *id valent*, ut paulum acuant et tamquam inritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

19 31 p. 182] Tum Tubero: | Non dissentio a te, Laeli, sed quaero, quae tu esse maiora intellegas. *L.* Dicam mehercule et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos esse, magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quo modo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo senatus et duo p. 213] paene iam populi sint? Nam, ut vi|detis, mors Tiberii Gracchi et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partis; obtrectatores autem et invidi Scipionis initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio tenent nihilo minus illis mortuis senatus alteram partem dissidentem a vobis auctore Metello et P. Mucio neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, p. 214] triumvi|ris seditiosissimis aliquid cotidie novi molientibus, bonis viris [locupletibus] perturbatis his
32 tam periculosis rebus subvenire patiuntur. Quam ob rem, si me audietis, adulescentes, solem alterum ne metueritis; aut enim nullus esse potest, aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus, aut scire istarum rerum nihil aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiores esse possumus; p. 215] sena|tum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus

esse scimus et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discen- 20 33 dum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? *L.* Eas artis, quae efficiant, ut usui civitati simus; id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis | vel documentum vel of- [p. 216 ficium puto. Quam ob rem, ut hae feriae nobis ad utilissimos rei publicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus; quibus cognitis spero nos ad haec ipsa via perventuros earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

Cum id et Philus et Manilius et Mummius admo- 21 34 dum adproba*vissent*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

Sane dixerunt auctores 'simulat' per 'u', hoc est ὁμοιάζει, ut Cicero de re publica: Nullum est exemplum, cui malimus adsimulare rem publicam. *(Diomedes lib. I p. 365. 20 Keil.)*

M. Tullius de re publica lib. I: Quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citeriora. *(Nonius p. 85. 19 et p. 289. 8.)*

....non solum ob eam causam fieri volui, quod [p. 293 erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere, sed etiam quod memineram persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium, multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu | paratior es, [p. 294 feceris, ut etiam pro his dicam, si, de re publica quid sentias, explicaris, nobis gratum omnibus.

Tum ille: Non possum equidem dicere me ulla in 22 35 cogitatione acrius aut diligentius solere versari quam

in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim cum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, p. 221] nisi quo sit in illo gene|re melior, ego, cum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi
36 in minimis, operae consumpserim? Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines relique- p. 222] runt, neque | ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem Graecarum rerum neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem, sed ut unum e togatis patris diligentia non inliberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris.

23 37 p. 223] Hic Philus: Non | hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnis viceris; quibus autem studiis semper fueris, tenemus. Quam ob rem, si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio; spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis hominibus scripta p. 224] sunt, omnia. | Tum ille: Permagnam tu quidem expectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, inponis orationi meae. Et Philus: Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles; neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

24 38 Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus p. 195] in rebus disserendis utendum esse, si erro|rem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeretur, si, nomen

quod sit, conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine; quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem; numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intellegi poterit, nisi, quid sit, fuerit intellectum prius. Quare, quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. | Cum adprobavisset Laelius, Nec [p. 196 vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam inlustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar verbisque, quid sit et quot modis quidque dicatur, definiam saepius; apud prudentes enim homines et in maxima re publica sum ma cum [p. 61 gloria belli domique versatos cum loquar, non committam, ut *non* sit inlustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea; nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia, neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, expecto.

Est igitur, inquit Africanus, res publica | res [p. 62 25 39
populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Eius autem prima causa coëundi est non tam inbecillitas quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio; non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen*tia*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

[*Quid est res publica nisi res populi? res ergo com-* 40
munis res utique civitatis. Quid est autem civitas nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? Apud eos (auctores Romanos) enim ita legitur: Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. *(Augustinus ep. 138. 10 T. II p. 414 Ben.)*

Urbis condendae originem atque causam non unam intulerunt, sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrisse, praesidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse, deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent.... Haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem; itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis adpetens esset. (Lactantius instit. div. VI 10. 13—18.)]

26 41 p. 211] ...*quae*dam quasi semina, neque reliquarum virtutum nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, causa instituti sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt; quam cum locis manuque saepsissent, eius modi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus mul- p. 212] titudinis, qualem | exposui, omnis civitas, quae est constitutio populi, omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae causa genuit civitatem.

42 Deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare

cum penes unum est omnium summa rerum, regem illum | unum vocamus et regnum eius rei publi- [p. 95 cae statum. Cum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis (sic enim appellant), in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinclum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit, non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum *est*, sed tolerabile | tamen, ut aliud alio pos- [p. 96 sit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens vel delecti ac principes cives vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus posse videtur aliquo esse non incerto statu.

27 43 Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii, et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse | multitudo, [p. 105 cum omni consilio communi ac potestate careat, et cum omnia per populum geruntur quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, cum regeretur unius nutu ac | modo; si Massilienses, [p. 106 nostri clientes, per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea condicione populi similitudo quaedam servitutis; si Athenienses quibusdam temporibus sublato Areopago nihil nisi populi scitis ac decretis agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

28 44 Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permix|tis, sed [p. 225 suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi, deinde habent

perniciosa alia vitia; nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili aut, si voltis, etiam amabili, Cyro, subest ad inmutandi animi licen- p. 226] tiam crudelissimus il|le Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facile delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta *virorum* consensus et factio. Iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti....

[*Desiderantur paginae duae.*]

29 45 p. 75] .....deterrimus et ex hac vel optimatium vel factiosa tyrannica illa vel regia vel etiam persaepe popularis, itemque ex ea genus aliquod ecflorescere ex illis, quae ante dixi, solet, mirique sunt orbes et quasi circumitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum; quos cum cognosse sapientis est, tum vero prospicere inpendentis in gubernanda re pu- p. 76] blica moderantem cursum atque in | sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

30 46 Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quod optimum iudices. Nam vel profuerit aliquod ad cog....

[*Desiderantur paginae duae.*]

31 47 p. 51] ....et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet; qua qui-

dem certe nihil potest esse dulcius, et quae, si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse, omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus, sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt li|beri omnes? ferunt enim [p. 52 suffragia, mandant inperia, magistratus, ambiuntur, rogantur, sed ea dant, quae, etiamsi nolint, danda sint, et quae ipsi non habent, unde alii petunt; sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum, quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui....

[*Desiderantur paginae duae.*]

.....*po*pulo aliquis unus pluresve divitiores [p. 175 32 48 opulentioresque extitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant cedentibus ignavis et inbecillis et adrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quicquam esse praestantius, liberius, beatius, quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam | rite rem [p. 176 publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut potestatem atque opes optimatium. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus 49 hoc totum liberi populi repudiari, concordi populo et omnia referente ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil | esse inmutabilius, nihil firmius; [p. 169 facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus; ex utilitatis varietatibus, cum aliis aliud expediat, nasci discordias; itaque, cum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum; multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius, 'nulla [regni] sancta societas nec fides est.' Quare cum lex sit civilis societatis

p. 170] vincu|lum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, cum par non sit condicio civium? Si enim pecunias aequari non placet, si ingenia omnium paria esse non possunt, iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas nisi iuris societas?....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

33 50 p. 53] Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus quam [rex] inportunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino an aspero serviant; quin serviant | p. 54] quidem, fieri non potest. Quo autem modo adsequi poterat Lacedaemo illa tum, cum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, cum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimatis quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen adrogaverunt? Qui enim iudicatur iste optimus? doctrina, artibus, studiis....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

34 51 p. 179] ....si fortuito id faciet, tam cito evertetur quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quodsi liber populus deliget, quibus se committat, deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque, certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus, praesertim cum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent inbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc op|timum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui

ignoratione virtutis, quae cum in paucis est, tum a
paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et co-
piosos, tum genere nobili natos esse optimos putant.
Hoc errore vulgi cum rem publicam opes paucorum,
non virtutes tenere coeperunt, nomen illi principes op-
timatium mordicus tenent, re autem carent [eo nomine].
Nam divitiae, | nomen, opes vacuae consilio et [p. 117
vivendi atque aliis imperandi modo dedecoris plenae
sunt et insolentis superbiae, nec ulla deformior spe-
cies est civitatis quam illa, in qua opulentissimi
optimi putantur. Virtute vero gubernante rem pu- 52
blicam quid potest esse praeclarius? cum is, qui
inperat aliis, servit ipse nulli cupiditati, cum, quas
ad res civis instituit et vocat, eas omnis conplexus
est | ipse nec leges inponit populo, quibus [p. 118
ipse non pareat, sed suam vitam ut legem prae-
fert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi
posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre
optimum et in eo consentire possent, nemo delectos
principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem
a rege ad plures, error et temeritas populorum a mul-
titudine ad paucos transtulit. Sic inter infirmitatem
uni|us temeritatemque multorum medium opti- [p. 233
mates possederunt locum, quo nihil potest esse mo-
deratius; quibus rem publicam tuentibus beatissimos
esse populos necesse est vacuos omni cura et cogita-
tione aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est
neque committendum, ut sua commoda populus neglegi
a principibus putet. Nam aequabilitas quidem iuris, 53
quam amplexantur liberi populi, neque servari potest
(ipsi enim | populi, quamvis soluti ecfrenatique [p. 234
sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis
magnus dilectus hominum et dignitatum), eaque, quae
appellatur aequabilitas, iniquissima est. Cum enim
par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni
populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est; quod
in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere

p. 235] non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eius|dem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

35 54 Tum Laelius: Quid tu, inquit, Scipio? e tribus istis quod maxime probas? *S.* Recte quaeris, quod maxime e tribus, quoniam eorum nullum ipsum per se separatim probo anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex *pro*bandum *sit*, regium *pro*bem....... pri........ in p. 236] .... | hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis, ita consulentis suis civibus et eos con*s*ervantis stu*dios*ius quam .....entis.......tem ....is.........tibus ....uos sustentari unius optimi et summi

55 viri diligentia. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur plusque fore dicant in pluri- p. 131] bus consilii quam in uno et ean|dem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quicquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi, ut in comparando difficile ad eligendum sit, quid maxime velis. *L.* Credo, inquit, sed expe- p. 132] diri, | quae restant, vix poterunt, si hoc incohatum reliqueris.

36 56 *S.* Imitemur ergo Aratum, qui magnis de rebus dicere exordiens a Iove incipiendum putat. *L.* Quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? *S.* Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique † expoliri consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes, p. 165] nisi quod est | ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sunt a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret

idemque et rex et pater haberetur omnium, magna auctoritas est multique testes, siquidem omnis multos appellari placet, ita consensisse gentes decretis videlicet principum, nihil esse rege melius, quo|niam [p. 166 deos omnis censent unius regi numine; sive haec in errore inperitorum posita esse et fabularum similia didicimus, audiamus communis quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

[*Longum est recensere, quae de summo deo vel Tha-* 57
les vel Pythagoras et Anaximenes antea vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca Stoicos secutus et ipse Tullius praedicaverint, cum hi omnes et, quid sit deus, definire tentaverint et ab eo solo regi mundum adfirmaverint nec ulli subiectum esse naturae, cum ab ipso sit omnis natura generata. (Lactantius epit. 4. 3.)]

....Sed, si vis, Laeli, dabo tibi testes nec [p. 99 37 58
nimis antiquos nec ullo modo barbaros. *L.* Istos, inquit, volo. *S.* Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit? *L.* Vero minus. *S.* Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas ut urbis et civitatis num valde longa est? *L.* Ista vero, inquit, adulta vix. *S.* Ergo his annis quadringentis Romae rex erat? *L.* Et superbus quidem. | *S.* Quid supra? *L.* Iustissimus, et dein- [p. 100 ceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sescentesimo rex erat. *S.* Ergo ne iste quidem pervetus? *L.* Minime ac prope senescente iam Graecia. *S.* Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus rex fuit? *L.* Si, ut Graeci dicunt omnis aut Graios esse aut barbaros, vereor, ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos

p. 153] minus | barbaros quam Romanos puto. Et Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres reges habere voluerunt, utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

38
59 Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis instructum, sed apud me, ut apud bonum iudicem, p. 154] argumenta plus quam testes valent. | Tum Scipio: Utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui. Cuius, inquit ille, sensus? *S.* Si quando, si forte, tibi visus es irasci alicui. *L.* Ego vero saepius, quam vellem. *S.* Quid? tum, cum tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum animi tui? *L.* Non mehercule, inquit, sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui cum ad villam venisset et omnia aliter offendisset ac p. 265] iusserat, 'A te infelicem', in|quit vilico, 'quem necassem iam verberibus, nisi iratus
60 essem.' Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam videlicet dissidentem a ratione seditionem quandam animi vere ducebat eam*que* consilio sedari volebat; adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud vides, si in animis hominum regale imperium sit, unius fore dominatum, p. 266] consilii scilicet (ea est enim animi pars op|tima), consilio autem dominante nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. *L.* Sic, inquit, est. *S.* Probas igitur animum ita adfectum? *L.* Nihil vero, inquit, magis. *S.* Ergo non probares, si consilio pulso libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent omnia? *L.* Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato p. 267] homine | miserius ducerem. *S.* Sub regno igitur tibi esse placet omnis animi partes, et eas regi consilio? *L.* Mihi vero sic placet. *S.* Cur igitur dubitas, quid de re publica sentias? in qua, si in plures translata res sit, intellegi iam licet nullum fore, quod praesit, inperium, quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

39
61 Tum Laelius: Quid, quaeso, interest inter unum

et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: | Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non [p. 268 valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? *S.* Quia animum adverti nuper, cum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto audiens esset. *L.* Quippe vilico. *S.* Quid? domi pluresne praesunt negotiis tuis? *L.* Immo vero unus, inquit. *S.* Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? *L.* Minime vero. *S.* Quin tu igitur con|cedis idem in re [p. 159 publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? *L.* Adducor, inquit, ut prope modum adsentiar.

Et Scipio: Tum magis adsentiare, Laeli, si, ut 40 62 omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem committere, aegrum alteri quam multis, ad maiora pervenero. *L.* Quaenam ista sunt? *S.* Quid? tu non vides unius in|portunitate et superbia Tarquinii [p. 160 nomen huic populo in odium venisse regium? *L.* Video vero, inquit. *S.* Ergo etiam illud vides, de quo progrediente oratione plura me dicturum puto, Tarquinio exacto mira quadam exultasse populum insolentia libertatis; tum exacti in exilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omni|um [p. 101 rerum, tum secessiones plebei, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. *L.* Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio; licet 63 enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, cum subito mare coepit horrescere, et ille aeger ingravescente morbo unius opem inplorat, sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus | mi- [p. 102 natur, recusat, appellat, provocat, in bello sic paret ut regi; valet enim salus plus quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium

nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur, sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. *L.* Video, inquit. Et Scipio: Sapienter igitur illi vete*res*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

41 64 p. 149] ....iusto quidem rege cum est populus orbatus, 'pectora diu tenet desiderium', sicut ait Ennius, 'post optimi regis obitum';

simul inter
Sese sic memorant: 'o Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!'

Non eros nec dominos appellabant eos, quibus iuste paruerunt, denique ne reges quidem, sed patriae custodes, sed patres, sed deos; nec sine causa; quid p. 150] | enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset, sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. *L.* Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutatio- p. 147] num | non magis in nostra quam in omni re publica noscere.

42 65 Et Scipio: Est omnino, cum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum, etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio: Cum rex iniustus esse coepit, perit illud ilico genus, et est idem ille tyrannus, deterri- p. 148] mum | genus et finitimum optimo; quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium; est enim quasi

regium, id est patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi iusto vim populus | attulit regnove eum spoliavit aut etiam, [p. 243 id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit ac totam rem publicam substravit libidini suae (cave putes autem mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare quam effrenatam insolentia multitudinem), tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuero; difficile factu | est, sed conabor [p. 244 tamen. 'Cum' enim inquit 'inexplebiles populi 43 66 fauces exaruerunt libertatis siti malisque usus ille ministris non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hausit, tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit, praepotentes, reges, tyrannos vocat.' Puto enim tibi haec esse nota. *L.* Vero mihi, in|quit ille, no- [p. 151 tissima. *S.* Ergo illa sequuntur: 'eos, qui pareant 67 principibus, agitari ab eo populo et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, ferunt laudibus et mactant honoribus, ut necesse sit in eius modi re publica plena libertatis esse omnia, ut et privata domus omnis vacet domina|tione et hoc malum usque ad bestias [p. 152 perveniat, denique ut pater filium metuat, filius patrem neglegat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint, nihil intersit, civis sit an peregrinus, magister ut discipulos metuat et iis blandiatur spernantque discipuli magistros,

adulescentes ut senum sibi pondus adsumant, senes autem ad ludum adulescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves; ex quo fit, ut p. 161] etiam servi se liberius | gerant, uxores eodem iure sint, quo viri, inque tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique liberi sic incurrant, ut iis de via decedendum sit. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut, si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant; ex quo leges quoque incipiunt neglegere, ut plane sine ullo domino sint.'

44 68 p. 162] Tum Laelius: | Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quae dicta sunt ab illo. *S.* Atque, ut iam ad sermonis mei auctorem revertar, ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe quadam existere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute adficit. Sic omnia nimia, cum vel in tem- p. 257] pesta|te vel in agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur, maximeque *id* in rebus publicis evenit, nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerum- p. 258] que dux contra illos principes ad|flictos iam et depulsos loco audax, inpurus, consectans proterve bene saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua; cui quia privato sunt oppositi timores, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, saepiuntur, postremo, a quibus producti sunt, existunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; p. 133] sin audaces, fit il|la factio, genus aliud tyran-

norum, eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, cum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus, ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factiones aut tyranni, nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

Quod ita cum sit, *ex* tribus primis generibus longe 45 69
praestat mea sententia regium, | regio autem [p. 134 ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim esse quiddam in re publica praestans et regale, esse aliud auctoritati principum inpartitum ac tributum, esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quandam magnam, qua carere diutius vix possunt liberi, deinde firmitudinem, quod et illa [p. 163 prima facile in contraria vitia convertuntur, ut existat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio, quodque ipsa genera generibus saepe conmutantur novis, hoc in hac iuncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim causa conversionis, ubi in suo | quisque est gradu [p. 164 firmiter collocatus et non subest, quo praecipitet ac decidat.

Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac 46 70
prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iam diu. Sic enim decerno, sic | sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerum [p. 177 publicarum aut constitutione aut discriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi,

etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit et optimam esse ostendam expositaque ad exemplum p. 178] nostra re publica accommo|dabo ad eam, si potero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

47 71 Tum Laelius: Tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem unius. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis, cum sis clarissimis ipse maioribus? p. 155] aut de optimo statu civitatis? quem | si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis, cum tu duobus huius urbis terroribus depulsis in omne tempus prospexeris?

LIBRI I DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. *Plin. nat. hist. praef. 7 Praeterea est quaedam publica etiam eruditorum reiectio. Utitur illa et M. Tullius extra omnem ingenii aleam positus et, quod miremur, per advocatum defenditur:*

nec doctíssimis.
†Manium Persium haec légere nolo, Iúnium
Congúm volo.

Quodsi hoc Lucilius, qui primus condidit stili nasum, dicendum sibi putavit, si Cicero mutuandum, praesertim cum de re publica scriberet, quanto nos causatius ab aliquo iudice defendimus?

2. *Nonius p. 426. 9 Cicero de re publ. lib. I:* Sic, quoniam plura beneficia continet patria et est antiquior parens quam is, qui creavit, maior ei profecto quam parenti debetur gratia.

3. *Non. p. 526. 5 Cicero de re publ. lib. I:* Nec tantum Karthago habuisset opum sescentos fere annos sine consiliis et disciplina.

4. *Non. p. 276. 5 M. Tullius de re publ. lib. I:* Cognoscere mehercule, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis.

5. *Lactant. inst. div. III 16. 5 Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt, quod quidem Cicero testatus est:* Profecto, *inquit,* omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae continet, tamen collata cum eorum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotii hominibus, quantam oblectationem.

6. *Arusianus Messius exempl. elocut. p. 216 Lindem. Avocat ab illa re Cic. de re publ. lib. I:* A qua isti avocabant.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum rem publicam ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate, virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata (cap. 1—22) tyrannidis impatiens tandem excusso Tarquinii iugo se in libertatem vindicaverit (cap. 23—27). Iam exposita tyrannidis natura (cap. 28, 29) Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae re vera fuerit, Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se

disputandi viam ingredi profitetur (cap. 30). Hinc proposito *P.* Valerii Publicolae exemplo, paulo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat (cap. 31, 32). Mox plebem aere alieno pressam et a patribus vexatam prima in montem sacrum secessione facta Postumo Cominio Sp. Cassio coss. (a. u. c. 261) plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia (cap. 33 sq.), populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regnum appetentem ipse pater occiderit (a. u. c. 300) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. u. c. 304) in montem sacrum secesserit (cap. 35—37). Iam enarrata rerum Romanarum historia Scipio Tuberoni urguenti se de conservandae rei publicae rationibus disputaturum pollicetur (cap. 38 sqq.).

1 1 p. 275] *Cum omnes flagrarent cupi*ditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio: Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus cuique vel patris utriusque iudicio vel etiam meo studio me totum ab adulescentia dedidi; cuius me numquam satiare potuit oratio; tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae cum optime, p. 276] tum etiam | diutissime gesserat, et modus in dicendo et gravitate mixtus lepos et summum vel discendi studium vel docendi et orationi vita ad-
2 modum congruens. Is dicere solebat ob hanc causam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis | p. 277] suis, ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius, nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta p. 278] saeculis et aetatibus. Nam | neque ullum ingenium tantum extitisse dicebat, ut, quem res nulla

fugeret, quisquam aliquando fuisset, neque cuncta ingenia conlata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc 3 mea repetet oratio populi o r i g i n e m; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, | consequar, si nostram rem publi- [p. 287 cam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

Hoc cum omnes adprobavissent, Quod habemus, 2 inquit, institutae rei publicae tam clarum ac tam 4 omnibus notum exordium quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus (concedamus enim famae hominum, prae- [p. 288 sertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum ingenio esse divino) — is igitur, ut natus sit, cum Remo fratre dicitur ab Amulio, rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse; quo in loco cum esset silvestris beluae | sustentatus uberi- [p. 289 bus pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis cum se ducem praebuisset, ut iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem | tem- [p. 290 poribus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

Qua gloria parta urbem auspicato condere et fir- 3 mare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi 5 autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili oportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum.

p. 157] ut in agrum Rutulorum Aboriginum'que pro-
cederet, aut in ostio Tiberino, quem in locum multis
post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse
conderet, sed hoc vir excellenti providentia sensit ac
vidit, non esse oportunissimos situs maritimos urbi-
bus eis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque
imperii, primum quod essent urbes maritimae non so-
p. 158] lum multis periculis oppositae, sed etiam | cae-
6 cis. Nam terra continens adventus hostium non modo
expectatos, sed etiam repentinos multis indiciis et
quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat;
neque vero quisquam potest hostis advolare terra,
quin eum non modo esse, sed etiam quis et unde sit,
scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis
ante adesse potest, quam quisquam venturum esse
p. 167] suspicari queat, nec vero, cum venit, prae se | fert,
aut qui sit aut unde veniat aut etiam quid velit, de-
nique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, dis-
cerni ac iudicari potest.

4 7 Est autem maritimis urbibus etiam quaedam cor-
ruptela ac demutatio morum; admiscentur enim novis
sermonibus ac disciplinis et inportantur non merces
solum adventiciae, sed etiam mores, ut nihil possit
p. 168] in patriis institutis manere in|tegrum. Iam
qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus,
sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo
longius, atque etiam cum manent corpore, animo ta-
men exulant et vagantur. Nec vero ulla res magis
labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum per-
vertit aliquando quam hic error ac dissipatio civium,
p. 227] quod mercandi cupiditate et navi gandi et agro-
8 rum et armorum cultum reliquerant. Multa etiam ad
luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus subpedi-
tantur mari, quae vel capiuntur vel inportantur; at-
que habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel
desidiosas inlecebras multas cupiditatum. Et, quod
de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta

Graecia verissime dicere; nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est, | nec praeter Phliuntios [p. 228 ulli sunt, quorum agri non contingant mare, et extra Peloponnesum Aenianes et Doris et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatum institutis et moribus. Atque haec quidem, ut 9 supra dixi, veteris sunt Graeciae. Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thracam, Italiam, Siciliam, Africam praeter unam Magnesiam, quam unda non adluat? Ita barbarorum agris quasi adtexta | quaedam videtur ora esse Graeciae; [p. 229 nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritumi praeter Etruscos et Poenos, alteri mercandi causa, latrocinandi alteri. Quae causa perspicua est malorum commutationumque Graeciae propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paulo perbreviter adtigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas, et, quod ubique genitum | est, ut [p. 230 ad eam urbem, quam incolas, possit adnare, et rursus ut id, quod agri efferant sui, quascumque velint in terras, portare possint ac mittere.

Qui potuit igitur divinius et utilitates conplecti 5 10 maritimas Romulus et vitia vitare, quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa? quo posset urbs et accipere a mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret, | eo- [p. 231 demque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari †absorberet, sed etiam invectas acciperet ex terra, ut mihi iam tum divinasse ille videatur hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram; nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius ulla in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

Urbis autem ipsius nativa praesidia quis | est [p. 232 6 11 tam neglegens qui non habeat animo notata *ac* plane cognita? cuius is est tractus ductusque muri cum Ro-

muli, tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, *ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima, atque ut ita munita arx circumiectu arduo et p. 261] qua si circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem et in regione pestilenti salubrem; colles enim sunt, qui cum perflantur ipsi, tum adferunt umbram vallibus.

7 12 Atque haec quidem perceleriter confecit; nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit p. 262] nominari, et ad firman|dam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis secutus est, cum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus rapi iussit eas- p. 271] que in familiarum amplissimarum | matrimoniis 13 collocavit. Qua ex causa cum bellum Romanis Sabini intulissent proeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio, rege Sabinorum, foedus icit matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus; quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.

8 14 Post interitum autem Tatii cum ad eum dominatus p. 272] omnis reccidisset, | quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes (qui appellati sunt propter caritatem p a t r e s) populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat, in tribus tris curiasque triginta discripserat (quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis) — sed quamquam ea Tatio p. 237] sic erant | discripta vivo, tamen eo interfecto

multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod 9 15 Spartae Lycurgus paulo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi senatu fultus | et munitus et bella [p. 238 cum finitimis felicissime multa gessit et, cum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare civis non destitit. Tum, id quo retinemus hodie magna 16 cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, urbem condidit auspicato et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribubus singu|los cooptavit augures et [p. 239 habuit plebem in clientelas principum discriptam (quod quantae fuerit utilitati, post videro) multaeque dictione ovium et bovum (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo p e c u n i o s i et l o c u p l e t e s vocabantur), non vi et suppliciis coërcebat.

Ac Romulus cum septem et triginta regnavisset 10 17 annos et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, | auspicia et senatum, tantum est [p. 240 consecutus, ut, cum subito sole obscurato non conparuisset, deorum in numero conlocatus putaretur; quam opinionem nemo umquam mortalis adsequi potuit sine eximia virtutis gloria. Atque hoc eo magis est in 18 Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fin|gendi proclivis esset ratio, [p. 241 cum imperiti facile ad credendum inpellerentur, Romuli autem aetatem minus his sescentis annis iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septumae,

p. 242] in id saeculum Romuli cecidit aetas, cum | iam plena Graecia poëtarum et musicorum esset minorque fabulis nisi de veteribus rebus haberetur fides. Nam centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias, quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant; Homerum autem, qui minimum dicunt, Ly-
19 curgi aetati triginta annis anteponunt fere. Ex quo p. 301] intellegi potest permultis annis an|te Homerum fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quicquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam non numqu|am incondite, haec aetas autem iam exculta praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit. *(Augustinus de civ. dei XXII 6.)*

20 p. 302] ....us ne*pos ei*us, ut di*xeru*nt quidam, *e*x filia. Quo *autem* ille mor*tuus*, *e*odem *est an*no na*tus* *S*imoni*des* *Ol*ympia*de se*xta et quin*qua*gesima, *ut f*aci- p. 67] lius *intel*legi pos*sit tu*m de Ro*mu*li inmor|talitate creditum, cum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio, homini agresti, crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent; qui inpulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in contione dixisse fertur a p. 68] se visum esse in eo colle | Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret; se deum esse et Quirinum vocari.

11 21 Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum novum populum neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus, et te quidem ingressum p. 81] ratione ad disputandum nova, quae | nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumsit, in

qua civitatem extrueret arbitratu suo, praeclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et moribus, reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari 22
formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum; tu mihi videris utrumque facturus, es | enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tri- [p. 82 buere aliis malis quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere et illa de urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt, et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti; prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente quasi perfectam rem publicam.

Ergo, inquit Scipio, cum ille | Romuli se- [p. 281 12 23
natus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, temptaret post Romuli excessum, ut ipse regeret sine rege rem publicam, populus id non tulit desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit; cum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogi|taverunt, ut, quoad cer- [p. 282 tus rex declaratus esset, nec sine rege civitas nec diuturno rege esset uno nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset aut ad optinendum munitior. Quo 24
quidem tempore novus ille populus vidit tamen id, quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit, si modo hoc in Lycurgi potestate | potuit esse, sed habendum, qualiscumque is fo- [p. 283 ret, qui modo esset Herculis stirpe generatus; nostri illi etiam tum agrestes viderunt virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere.

Quibus cum esse praestantem Numam Pompilium 13 25
fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit eumque ad regnandum | Sabinum hominem [p. 284

Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit, hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paulum ab illa consuetudine esse revocandos.

14 26 Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat,
p. 87] divisit viritim civibus | docuitque sine depopu-
latione atque praeda posse eos colendis agris abun-
dare commodis omnibus amoremque eis otii et pacis
iniecit, quibus facillime iustitia et fides convalescit,
et quorum patrocinio maxime cultus agrorum per-
ceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et
auspiciis maioribus inventis ad pristinum numerum
duo augures addidit et sacris e principum numero
p. 88] pontifices quin|que praefecit et animos propo-
sitis legibus his, quas in monumentis habemus, ar-
dentis consuetudine et cupiditate bellandi religionum
caerimoniis mitigavit adiunxitque praeterea flamines,
Salios virginesque Vestales omnisque partis religionis
27 statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligen-
tiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit; nam
p. 69] quae perdiscenda quaeque observanda es|sent,
multa constituit, sed ea sine inpensa. Sic religionibus
colendis operam addidit, sumtum removit, idemque
mercatus, ludos omnesque conveniundi causas et cele-
britates invenit. Quibus rebus institutis ad humani-
tatem atque mansuetudinem revocavit animos homi-
num studiis bellandi iam immanis ac feros. Sic ille
p. 70] cum undequadraginta annos sum|ma in pace
concordiaque regnavisset (sequamur enim potissimum
Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis tem-
poribus diligentior), excessit e vita duabus praecla-
rissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confir-
matis, religione atque clementia.

15 28 Quae cum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum

Numam Pythagorae ipsius discipulum aut certe Pythagoreum fuisse? | saepe enim hoc de maiori- [p. 295 bus natu audivimus et ita intellegimus vulgo existimari; neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio: Falsum est enim, Manili, inquit, id totum, neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum; ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum ficta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum | iam annum regnante [p. 296 Lucio Tarquinio Superbo Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partis Pythagoras venisse reperitur; Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. Ex quo 29 intellegi regiis annis dinumeratis potest anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae primum Italiam Pythagoram | attigisse; neque hoc [p. 39 inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum. Di inmortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior non esse nos transmarinis nec inportatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus. 16 Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, 30 si | progredientem rem publicam atque in op- [p. 40 timum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam maiorum statues esse laudandam, quod multa intelleges etiam aliunde sumta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent atque ubi primum extitissent, intellegesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse nec tamen adversante fortuna. [p. 217

17 Mortuo rege Pompilio Tullum Hostilium populus 31 regem interrege rogante comitiis curiatis creavit, isque de imperio suo exemplo Pompilii populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria ma-

gnaeque extiterunt res bellicae, fecitque idem et saepsit de manubiis comitium et curiam constituitque ius, quo bella indicerentur, quod per se iustissime inventum p. 218] sanxit | fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque inpium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo (multa enim nobis de eo genere dicenda sunt), ne insignibus quidem regiis Tullus nisi iussu populi est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret....

[*Desiderantur paginae duae.*]

32 *De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero propterea et istum non creditum in deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, id est persuasum, Romani vulgare noluerunt, id est vile facere, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustinus de civ. dei III 15.)*

18 33 p. 171] ....*neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. *S.* Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus, itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui cum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem, atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi, quosque agros ceperat, p. 172] divisit et silvas maritimas omnis publicavit, | quas ceperat, et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. Atque ita cum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana, siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. *S.* Ita est, inquit; sed temporum illorum tantum fere regum inlustrata sunt nomina.

19 34 Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam |

disciplina doctior facta esse civitas. Influxit [p. 173 enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quendam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui cum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum mag|na pecunia dicitur ac se contulisse Tarquinios, [p. 174 in urbem Etruriae florentissimam. Cumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis et adscitus est civis a Tarquiniensibus atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi cum de matre familias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam eru*diit*....

[*Desiderantur paginae duae.*]

....facile in civitatem receptus esset, prop- [p. 219 20 35 ter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnis civis opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque mortuo Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius; sic enim | suum no- [p. 220 men ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat, a se adscitos minorum. Deinde equitatum 36 ad hunc morem constituit, qui us|que adhuc [p. 37 est retentus, nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare, cum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis adsignandis et alendis orborum et viduarum tributis fuisse quondam

diligentis. Sed tamen prioribus equitum partibus se-
p. 38] cundis additis ∞ IↃ CCC fecit | equites nume-
rumque duplicavit. Postea bello subegit Aequorum
magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani
imminentem, idemque Sabinos cum a moenibus urbis
reppulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque
eundem primum ludos maximos, qui Romani dicti
sunt, fecisse accepimus aedemque in Capitolio Iovi
optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse
p. 31] facien|dam mortuumque esse, cum duodequadra-
ginta regnavisset annos.

21 Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec
37 temporis unius nec hominis esse constitutionem rei
publicae; perspicuum est enim, quanta in singulos re-
ges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed se-
quitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica
vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post
p. 32] eum Servius Tul|lius primus iniussu populi
regnavisse traditur, quem ferunt ex serva Tarquiniense
natum, cum esset ex quodam regis cliente conceptus.
Qui cum famulorum *in* numero educatus ad epulas
regis adsisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam
tum elucebat in puero; sic erat in omni vel officio
vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum
parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut
p. 291] is eius vulgo ha|beretur filius, atque eum summo
studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad ex-
38 quisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. Sed
cum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset Ser-
viusque, ut ante dixi, regnare coepisset non iussu, sed
voluntate atque concessu civium, quod, cum Tarqui-
p. 292] nius ex vulnere ae|ger fuisse et vivere falso
diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque
pecunia sua liberavisset multaque comitate usus iussu
Tarquinii se ius dicere probavisset, non commisit se
patribus, sed Tarquinio sepulto populum de se ipse
consuluit iussusque regnare legem de imperio suo cu-

riatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus; ex quo cum ma...

[*Desiderantur paginae duae.*]

....duodeviginti censu maximo. Deinde [p. 107 22 39 equitum magno numero ex omni populi summa separato relicuum populum distribuit in quinque classis senioresque a iunioribus divisit easque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent, curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae | discriptio si esset ignota vobis, expli- [p. 108 caretur a me; nunc rationem videtis esse talem, ut † equitum centuriae cum sex suffragiis et prima classis addita centuria, quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXVIIII centurias habeat; quibus ex centum quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa, relicuaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum | neque excluderetur suf- [p. 93 fragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. 40 In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens; qui cum locupletis a s s i d u o s appellasset ab asse dando, eos, qui aut non plus mille quingentos aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, p r o l e t a r i o s nominavit, ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, | ex- [p. 94 pectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii, et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis....

[*Desiderantur paginae quattuor.*]

23 41 *M. Tullius de re p. lib. II:* Statu esse optimo constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis,

regali et optumati et populari, confusa modice nec puniendo inritet animum inmanem ac ferum. *(Nonius p. 342. 28.)*

42 p. 45] . . . . *quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat XXXVIIII ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed, quod proprium est in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id perse-
p. 46] quar, si potero, subtilius; quod erit eius | modi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium,
43 ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, cum erant reges, ut Spartae Lycurgi legibus,
p. 145] et ut sit aliquod etiam populi | ius, ut fuit apud nostros reges, tamen illud excellit regium nomen, neque potest eius modi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est re-
p. 146] prehendendum, sed haud scio an reliquis | simplicibus longe anteponendum, si ullum probarem simplex rei publicae genus, sed ita, quoad statum suum retinet. Is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, *qui* sub rege est, in primisque libertas, quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut nul*lo*. . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

24
44 p. 15] . . . . ferebant. Etenim illi iniusto domino atque acerbo aliquam diu in rebus gerundis prospera fortuna

comitata est. Nam et omne Latium bello devicit et Suessam Pometiam, urbem opulentam refertamque, cepit et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit et colonias deduxit et institutis eorum, a quibus ortus erat, | dona magnifica quasi libamenta praedarum [p. 16 Delphos ad Apollinem misit.

25 45 Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum atque circuitum a primo discite adgnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, cum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis | occurrere. Nam rex ille, [p. 255 de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus integra mente non erat, et cum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat; deinde victoriis divitiisque subnixus exultabat insolentia neque suos mores regere poterat neque suorum libidines. 46 Itaque cum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Conlatini uxori, vim attulisset mulierque pudens et no|bilis ob illam iniuriam sese ipsa morte mul- [p. 256 tavisset, tum vir ingenio et virtute praestans, L. Brutus, depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum. Qui cum privatus esset, totam rem publicam sustinuit primusque in hac civitate docuit in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti que|rella Lucretiae patris ac propin- [p. 245 quorum et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum exulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

26 47 Videtisne igitur, ut de rege dominus extiterit uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrumum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyran|num vocant; nam regem illum [p. 246 volunt esse, qui consulit ut parens populo conservat-

que eos, quibus est praepositus, quam optima in condicione vivendi, sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad per- 48 niciosissimum statum. Simul atque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius neque foedius nec dis homi- p. 29] nibus|que invisius animal ullum cogitari potest; qui quamquam figura est hominis, morum tamen inmanitate vastissimas vincit beluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, p. 30] cum res ipsa admonu|erit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes adpetiverunt.

27 49 Habetis igitur primum ortum tyranni; nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt, et modo *Tib. Gracchus*. . . .

[*Desiderantur paginae duae.*]

28 50 p. 135] . . . . *Lycurgus γέροντας La*cedaemone appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, cum imperii summam rex teneret; ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum, ut iam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. Inperti etiam populo potestatis | p. 136] aliquid, ut et Lycurgus et Romulus; non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, cum tantum modo potestatem gustandi feceris; ille quidem semper inpendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis

ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, *vel* voluntate vel moribus.

Quare prima sit haec forma et species et origo 29 51 ty|ranni inventa nobis in ea re publica, quam [p. 189 auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates tripertito illo in sermone depinxerit, ut, quem ad modum Tarquinius, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et | sa- [p. 190 piens et peritus utilitatis dignitatisque civilis quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis; *is* est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione trac*tandum*....

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

....sas requisivit civitatemque optandam [p. 187 30 52 magis quam sperandam, quam minimam potuit, non quae posset esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si [quo] modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali causam tamquam virgula videar attingere. | Iis [p. 188 enim regiis quadraginta annis et ducentis paulo cum interregnis fere amplius praeteritis expulsoque Tarquinio tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum....

[*Desiderantur paginae sedecim.*]

Cicero de re publ. lib. II: Itaque illa praeclara 31 53

constitutio Romuli cum ducentos annos et viginti fere firma mansisset.... *(Nonius p. 526. 7.)*

[*Hinc est, quod regalem dominationem non ferentes annua imperia binosque imperatores sibi fecere, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando. (Augustinus de civ. dei V 12.)*]

p. 35] ....lex illa tota sublata est. Hac mente tum
nostri maiores et Conlatinum innocentem suspicione
cognationis expulerunt et reliquos Tarquinios offen-
sione nominis; eademque mente P. Valerius et fasces
primus demitti iussit, cum dicere in contione coepis-
set, et aedis suas detulit sub Veliam, posteaquam,
quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare eo
p. 36] ipso, ubi rex | Tullus habitaverat, suspicionem
populi sensit moveri; idemque, in quo fuit Publicola
maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuria-
tis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem
Romanum adversus provocationem necaret neve ver-
54 beraret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse
declarant pontificii libri, significant nostri etiam
p. 119] augurales, | itemque ab omni iudicio poenaque
provocari licere indicant XII tabulae conpluribus legi-
bus; et quod proditum memoriae est, Xviros, qui le-
ges scripserint, sine provocatione creatos, satis osten-
derit reliquos sine provocatione magistratus non fuisse;
Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, homi-
num concordiae causa sapienter popularium, consula-
p. 120] ris lex sanxit, | ne qui magistratus sine pro-
vocatione crearetur; neque vero leges Porciae, quae
tres sunt trium Porciorum, ut scitis, quicquam prae-
55 ter sanctionem attulerunt novi. Itaque Publicola lege
illa de provocatione perlata statim securis de fascibus
demi iussit postridieque sibi collegam Sp. Lucretium sub-
rogavit suosque ad eum, quod erat maior natu, lictores
p. 185] transire ius|sit instituitque primus, ut singulis
consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne

plura insignia essent inperii in libero populo quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intellego, vir fuit, qui modica libertate populo data facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto, | sed inlustribus in personis tempori- [p. 186 busque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio derigatur mea.

Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam 32 56 temporibus illis, ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur, atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, | genere ipso ac iure [p. 5 regiam. Quodque erat ad optinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum adprobavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules, T. Larcius, novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed | ta- [p. 6 men omnia summa cum auctoritate a principibus cedente populo tenebantur, magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis, dictatoribus atque consulibus, belli gerebantur.

Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut 33 57 plusculum sibi iuris populus adscisceret liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio Sp. Cassio consulibus conse- [p. 7 cutus est; in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate conpensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc incommu|tabilem rei publicae [p. 8 conservari statum. Nam cum esset ex aere alieno 58 commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde

Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos; nam etiam Spartae regnante Theopompo sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consulare p. 191] imperium tribuni pl., sic illi contra vim | regiam constituti.

34 59 † Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat neque post aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata nectierque postea desitum; semperque huic generi, cum ple- p. 192] bes publica calamitate inpendiis de|bilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso causa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis ut potentia senatus atque auctoritas minueretur; quae tamen gravis et magna remanebat sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civi- p. 129] tatem tuentibus, quorum aucto|ritas maxime florebat, quod, cum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

35 60 Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia p. 130] florentem, quaestor | accusavit, eumque, ut audistis, cum pater in ea culpa esse conperisse se dixisset, cedente populo morte mactavit. Gratamque etiam illam legem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multa et sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis postea XX ex eo, quod L. Pa- p. 41] pirius P. Pinarius censo|res multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis

aestumatio pecudum in multa lege C. Iulii P. Papirii consulum constituta est.

Sed aliquot ante annis, cum summa esset auctori- 36 61 tas in senatu populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut xviri maxima potestate sine provocatio|ne crearentur, qui et summum imperium [p. 42 haberent et leges scriberent. Qui cum x tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem, L. Sestium, cuius in cu|bi- [p. 137 culo ecfossum esse se praesente mortuum diceret, cum ipse potestatem summam haberet, quod decemvirum sine provocatione esset, vades tamen poposcit, quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

Tertius est annus xviralis consecutus, cum iidem 37 62 essent nec alios subrogare voluissent. | In hoc [p. 138 statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnis ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica praepositis xviris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima 63 pertur|batio et totius commutatio rei publicae; [p. 183 qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae diiunctis populis tribui solent conubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt, quae postea plebei scito Canuleio abrogata est, libidinoseque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumen|tis plurimis litterarum, cum [p. 184 Decimus quidam Verginius virginem filiam propter

unius ex illis xviris intemperiem in foro sua manu interemisset ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset, milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse et primum montem sacrum, sicut erat in simili causa antea factum, deinde Aventinum ar*matos insedisse*....

[*Desiderantur paginae octo.*]

Dixere maritum pro designavere. Cic. de re publ. sic: dictatore L. Quinctio dicto. *(Philargyrius ad Vergil. Georg. III 125.)*

p. 193] ....*maio*res nostros et probavisse maxime et retinuisse sapientissime iudico.

38 64 Cum ea Scipio dixisset silentioque omnium reliqua eius expectaretur oratio, tum Tubero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua desiderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, cum ex te non de | p. 194] nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.

39 65 Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserundi locum; de optimo autem statu equidem arbi- p. 143] trabar me satis respondisse ad id, quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia, perniciosa autem tribus illis totidem contraria, nullumque ex eis unum esse optimum, sed id praestare singulis, quod e tribus primis
66 p. 144] esset modice temperatum. Quod | autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit (nam id fieri potuit sine exemplo), sed ut civitate maxima reapse cerneretur quale esset id, quod ratio oratioque describeret. Sin

autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis, quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni....

[*Multa desiderantur.*]

. . . . *quem* iam dudum quaero et ad [p. 19 40 67
quem cupio pervenire. *L.* Prudentem fortasse quaeris? Tum ille: Istum ipsum. *L.* Est tibi ex eis ipsis, qui adsunt, bella copia, vel ut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens beluae coërcet et regit beluam, quocumque vult, levi admonitu †non ac tu inflectit illam feram. *L.* Novi et, tibi cum [p. 20 essem legatus, saepe vidi. *S.* Ergo ille Indus aut Poenus unam coërcet beluam, et eam docilem et humanis moribus adsuetam; at vero ea, quae latet in animis hominum quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque et illa tenenda est ferox....

[*Desiderantur quattuor minimum paginae.*]

M. Tullius de re publica lib. II: quae sanguine 41 68
alitur, quae in omni crudelitate sic exultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. *(Nonius p. 300. 24.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus. *(Nonius p. 491. 16.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens semperque ipsa se sollicitans. *(Nonius p. 72. 30.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: esse autem angore, esse miseria adflictas aut abiectas timiditate et ignavia. *(Nonius p. 228. 19.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: Ut auriga indoctus e curru trahitur, opteritur, laniatur, eliditur. *(Nonius p. 292. 32 Merc., 292. 3 Quich.)*

42 69 p. 25] ....dici possit. Tum Laelius: Video iam, illum, quem expectabam, virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene (nam in hoc fere uno sunt cetera), ut numquam a se ipso intuendo contemplandoque discedat, ut ad imitationem sui vocet alios, ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in p. 26] fidibus aut | tibiis atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem inmutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens, sic ex summis et infimis et mediis interiectis ordinibus ut sonis moderata ratione civitas con|sensu dissimillimorum concinit; et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, artissimum atque optimum omni in re publica vinculum incolumitatis, eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. *(August. de civ. dei II 21.)*

43 *Ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati quantumque obesset, si afuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse. (August. l. l.)*

44 70 p. 9] ....plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Adsentior vero renuntioque vobis nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo p. 10] modo posse. Sed, si placet, | in hunc diem hactenus; reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Cum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM AUGUSTINI (de civ. dei II 21).

Cuius quaestionis explicatio cum in diem consequentem dilata esset, in tertio libro magna conflictione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia geri non posse rem publicam, purgans praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur, egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius rogantibus omnibus iustitiam defendere adgressus est asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum quam iniustitiam civitati, nec omnino nisi magna iustitia geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata Scipio ad intermissa revertitur recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi; populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas, atque ex illis suis definitionibus colligit tunc esse rem publicam, id est rem populi, cum bene ac iuste geritur sive ab uno rege sive a paucis optimatibus sive ab universo populo. Cum vero iniustus est rex, quem tyrannum more Graeco appellavit, aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem, aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non repperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret, non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus conexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam, quoniam non esset res populi, cum tyrannus eam factiove capesseret, nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

1 1 *In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo, animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines, in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV 12. 60 T. X p. 112 Ben.)*

2 *(Homo) cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam in illis nec magnitudo virium neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis aut nostrae subiecta sint potestati etc. Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturae gratias egit, quod homo natus esset etc. (Lactantius de opificio dei 3. 16.)*

[*Desiderantur hic paginae minimum quattuor.*]

2 3 p. 3] ....et vehiculis tarditati, eademque cum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partis et ut signa quaedam sic verba rebus inpressit hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinclo conligavit. A simili etiam mente vocis, qui videbantur infiniti, soni paucis notis inven-
p. 4] tis | sunt omnes signati et expressi, quibus et conloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res cum ad vitam necessaria, tum una inmutabilis et aeterna; quae prima inpulit etiam, ut suspiceremus in caelum nec frustra siderum motus intueremur dinumerationibusque noctium ac die*rum*....

[*Desiderantur fere octo paginae.*]

3 4 p. 207] ....quorum animi altius se extulerunt et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere

aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sint eruditi, sint veritatis et virtutis magistri, dum modo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime ¦ quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina [p. 208 populorum, quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. Quodsi quis ad ea instrumenta 5
animi, quae natura quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur, nemo est, quin eos ¦ ante- [p. 201 ferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam cum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domesticum maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventiciam doc¦trinam [p. 202 adhibuerunt. Quare qui utrumque voluit et potuit, id 6
est ut cum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin altera est utra via prudentiae deligenda, tamen, etiamsi cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et inlustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro,

vel....

[*Desiderari videntur paginae sex.*]

.. .fuisse sapientiam, tamen hoc in ratione [p. 23 4 7
utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legi-

bus. Pluris vero haec tulit una civitas, si minus sapientis, quoniam id nomen illi tam restricte tenent, at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam, quot p. 24] et sunt laudandae civitates et fuerunt, quo|niam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna, si singulos numeremus in singulas, quanta iam repeiatur virorum excellentium multitudo! Quodsi aut Italiae Latium aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam conlustrare animo voluerimus, si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec. .

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

5 8 p. 21] ....cati. Et Philus: Praeclaram vero causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, cum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partis disserendi, quod ita facillume verum inveniri putes. p. 22] Et Philus: Heia vero, inquit, geram | morem vobis et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos, cum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quem ad modum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus, quod commodum esset, verbis....

[*Desiderari videntur paginae quattuor.*]

9 *M. Tullius de re publ. lib. II:* ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet. *(Nonius p. 263. 14.)*

Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex praedicatione Ciceronis intelleget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, 'nec si Carneadem ipsum Orcus remittat' — *is cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi; quod ille facere solebat, ut alios quidlibet adserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur, credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. (Lactantius inst. div. V 14. 3—5.)* 6

Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et 7 10 *Aristoteles de iustitia multa dixerunt adserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet; et cum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat et non in omnibus! Atquin nullus est hominum ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde profluerit, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis* 11

tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret, non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare. (Lactantius epitom. 55. 5—8.)

M. Tullius de re publica lib. II: Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet. *(Nonius p. 373. 25.)*

M. Tullius de re publ. lib. II: Quae virtus praeter ceteras totam se ad alienas porrigit utilitatis atque explicat. *(Nonius p. 299. 30.)*

8 12 p. 205] ....et reperiret et tueretur, alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandis libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet. Illorum fuit heroum eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnis magis p. 206] quam sepse diligit, aliis nata potius | quam sibi, excitare iacentem et in illo divino solio non longe
13 a sapientia conlocare. Nec vero illis aut voluntas defuit (quae enim iis scribendi alia causa aut quod omnino consilium fuit?) aut ingenium, quo omnibus praestiterunt; sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum; nam si esset, ut calida et frigida, ut amara et dulcia, sic essent iusta et p. 17] in|iusta eadem omnibus.

9 14 Nunc autem, si quis illo Pacuviano 'invehens alitum anguium curru' multas et varias gentis et urbes despicere et oculis conlustrare possit, videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quendam putari deum, quem Apim Aegyptii nominant, multaque alia portenta apud

eosdem et cuiusque generis | beluas numero con- [p. 18 secratas deorum; deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt; eamque unam ob causam Xerses inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. Post 15 autem cum Persis et Philippus, qui cogitavit, et Alexander, qui gessit, hanc bellandi causam infe|rebat, quod vellet Graeciae fana poenire; quae [p. 27 ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et dis immortalibus gratissumum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint, | quos spiculo [p. 28 possent attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret; Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere, itaque armati alienos agros demetunt; nos vero iustissimi homines, qui Transalpi- 16 nas gentis oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae; quod cum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dici|mur, ut intellegatis discrepare ab aequitate [p. 203 sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optumarum et aequissumi iuris inventor, agros locupletium plebi ut servitio colendos dedit.

Genera vero si velim iuris, institutorum, morum 10 17 consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, milliens mutata demonstrem, ut hic iuris noster interpres alia nunc Manilius iura dicat esse de mu|lierum [p. 204 legatis et hereditatibus, alia solitus sit adulescens dicere nondum Voconia lege lata; quae quidem ipsa

lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris milliens salva lege, mea triciens non posset....

[*Desiderari videntur paginae duae.*]

11 18 p. 13] ....sanxisset iura nobis, et omnes isdem et iidem non alias aliis uterentur. Quaero autem, si iusti hominis et si boni est viri parere legibus, quibus? an quaecumque erunt? At nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur, legesque poena, non iustitia nostra comprobantur; nihil habet igitur naturale ius; ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse di- p. 14] cunt, natura autem viros bonos eam iustitiam | sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse enim hoc boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod sit quoque

19 dignum. Ecquid ergo primum mutis tribuemus beluis? non enim mediocres viri, sed maxumi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium condicionem iuris esse denuntiant clamantque inexpiabilis poenas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae, quod scelus qui velit....

[*Multa desiderantur.*]

12 20 [13. 22] *Vel si iustitiam sequi volet dei, divini tamen iuris ignarus gentis suae leges tamquam verum ius amplectetur, quas non utique iustitia, sed utilitas repperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia iura sunt condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et legitime iniurias faciendo semperque aliena cupiendo atque rapiendo possessionem sibi totius orbis comparavit. (Lactantius inst. div. VI 9. 2—4.)*

Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum iniuria non est; eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de dis, quot de gentibus, triumphi, tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captorum deorum etc. (Tertullianus apolog. 25 p. 164 Oehl.)

21 [15. 24] *Carneades, quoniam erant infirma, quae a philosophis adserebantur, sumsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus et apud eosdem pro temporibus saepe mutata, ius autem naturale esse nullum; omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum. (Lactantius inst. div. V 16. 2—4.)*

22 *Sublata hominum concordia virtus nulla est omnino. Quae sunt enim patriae commoda nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora.... Haec itaque, ut ipsi appellant, bona quisquis patriae adquisierit, hoc est eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus; qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitiae disciplinae auctoritas desit. (Lactantius inst. div VI 6. 19 et 23.)*

13 23 [14] p. 57] ....Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni, sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. Cum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tenent, est factio, sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed cum alius alium timet, et homo hominem et ordo ordinem, tum quia sibi nemo confidit, quasi pactio p. 58] fit | inter populum et potentis; ex quo existit id, quod Scipio laudabat, coniunctum civitatis genus; etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed inbecillitas mater est. Nam cum de tribus unum est optandum, aut facere iniuriam nec accipere aut et facere et accipere aut neutrum, optimum est facere, impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis, tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud adsequi....

[*Aliquot paginae desunt.*]

14 24 [12. 20] *M. Tullius de re publ. lib. III:* Nam cum quaereretur ex eo, quo scelere inpulsus mare haberet infestum uno myoparone, 'Eodem', inquit, 'quo tu orbem terrae.' *(Nonius p. 125. 12, p. 318. 16, p. 534. 16.)*

15 [12. 21] p. 47] ....omni ....tote. Sapientia iubet aug*ere* opes, amplificare divitias, proferre finis (unde enim esset illa la*us* in summo*rum* imperatoru*m* inci*sa* *moni*ment*is*: FINIS IMPERII PROPAGAVIT, nisi aliquid de alieno accessisset?), imperare quam plurimis, frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari; iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, s*ac*ra, publica, alie*na* non tan- p. 48] gere. | Quid igitur efficitur, si sapientiae pareas? divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt inlustriora, quae publice

fiunt, quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut iam omittam [25] alios, noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium *maximus factus?*

[*Desiderantur minimum quattuor paginae.*]

praeter Arcadas et Atheniensis, qui, credo, [p. 1 25 timentes hoc interdictum iustitiae ne quando existeret, commenti sunt se de terra tamquam hos ex arvis musculos extitisse.

Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui mi- 16 26 nime sunt in disserendo mali, qui in ea causa eo plus auctoritatis habent, quia, cum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi; negant enim sapientem id|circo virum bonum [p. 2 esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet, sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit, contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur; nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna. . . .

[*Desiderantur in cod. Vat. quattuor minimum paginae, sed una fere pagina loco ab Lactantio adlato suppletur.*]

(Lactantius inst. div. lib. V 12. 5, 6.) Est apud 17 27 *Ciceronem non abhorrens a vero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam:* Quaero, *inquit,* si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide, alter insigni scelere et audacia, et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet, contra autem,

qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique adferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi|- p.11] netur, egeat, postremo iure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur, contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiae conferantur, vir denique optimus omnium existimatione et dignissimus omni fortuna optima iudicetur, quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit?

18 28 Quod in singulis, idem est in populis: nulla est p. 12] tam stulta civitas, | quae non iniuste imperare malit quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consul ego quaesivi, cum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in causa esse Mancinum? alter, vir optimus, etiam suasit rogationem me ex senatus consulto ferente, alter acerrime se defendit. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit, si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. Utrum....

[*Aliquot desunt paginae.*]

19 29 *Tum omissis communibus ad propria veniebat (Carneades). Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet vel omnino non vendet; si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. Rursus si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut*

magno? Stultum plane videtur malle magno. Unde intellegi volebat et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse et eum, qui sapiens, malum; et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti.

20 30 *Transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse; dicebat enim: Nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat eaque nixus evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit; si autem mori maluerit quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae. Item si acie suorum fusa hostes insequi coeperint et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eine parcet, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus, si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est.* 31 *Ita ergo iustitiam cum in duas partes divisisset alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit, naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuerit refellere; nam cum faciat Laelium Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, inrefutata haec tamquam foveam praetergressus est, ut videatur idem Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae venerat, sed illam civilem defendisse iustitiam, quam Furius sapientiam esse concesserat, sed iniustam. (Lactantius inst. div. V 16. 5—13.)*

21 32 *In libro quoque de re publica secundo id ipsum verbum Cicero ponit non temere transeundum. Verba ex eo libro haec sunt:* Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere, praesertim cum heri

ipse dixeris te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. *(Gellius I 22. 8.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: sed iuventuti nostrae minime audiendus; quippe, si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. *(Nonius p. 323. 17 et 324. 15.)*

22 33 *Suscipienda igitur dei lex est, quam M. Tullius in libro de re publica tertio paene divina voce depinxit; cuius ego, ne plura dicerem, verba subieci:* Est quidem vera lex recta ratio naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat; quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est neque derogari ex hac aliquid licet neque tota abrogari potest, nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus, neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius, nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac, sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus, ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera supplicia, quae putantur, effugerit. *(Lactantius inst. div. lib. VI 8. 6—9.)*

23 34 *Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica disputari:* nullum bellum suscipi a civitate optima nisi aut pro fide aut pro salute. *Quid autem dicat* 'pro salute' *vel intellegi quam salutem velit, alio loco demonstrans:* Sed his poenis, *inquit,* quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati oblata mortis celeritate, civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare; debet enim constituta sic

esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur, simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. *(Augustinus de civ. dei XXII 6.)*

35 *Quattuor autem sunt genera bellorum, id est iustum, iniustum, civile et plus quam civile. Iustum bellum est, quod ex praedicto ingeritur de rebus repetitis aut propulsandorum hostium causa. Iniustum bellum est, quod de furore, non de legitima ratione initur; de quo in re publica Cicero dixit:* Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine causa suscepta. Nam extra ulciscendi aut propulsandorum hostium causam bellum geri iustum nullum potest. *Et hoc idem Tullius parvis interiectis subdidit:* Nullum bellum iustum habetur nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi repetitis rebus. *(Isidorus orig. XVIII 1. 2 sq.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. *(Nonius p. 498. 13.)*

24 36 *Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare gerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est cum improbis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt, subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum atque dictum est:*

Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? *(Augustinus de civ. dei XIX 21.)*

25 37 *Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, cum ageret de causa imperandi:* An non, *inquit*, cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *Adhuc audi; paulo post enim:* Sed et imperandi et serviendi, *inquit*, sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coërcet et frangit, sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt ut corporibus animus, domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. *(Augustinus contra Iulianum Pelag. IV 12. 61 T. X p. 613 Ben.)*

Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis *dixit* imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem, vitiosas vero animi partes ut servos asperiore imperio coërceri? *(Augustinus de civ. dei XIV 23.)*

M. Tullius de re publica lib. III: Est enim genus iniustae servitutis, cum ii sunt alterius, qui sui possunt esse; cum autem ii famulantur . . . . *(Nonius p. 109. 1.)*

26 38 *Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris, nisi monueris, ne assidat, sed impunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Per-*

spicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri; deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de fin. II 18. 59.)

Et si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus nihil esse bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe sit.... (Cicero ad Att. X 4. 4.)

27 39 *Filiola tua te delectari laetor, et probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. Etenim, si hoc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata vitae societas tollitur. 'Bene eveniat', inquit Carneades, spurce, sed tamen pudentius quam Lucius noster et Patron; qui cum omnia ad se referant, numquam quicquam alterius causa fieri putent, et cum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intellegant se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cicero ad Att. VII 2. 4.)*

Cicero de re publica: in quibus adsentior sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. *(Priscianus VIII 6. 32 p. 399. 13 Hertz.)*

28 40 *Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius:* Vult, *inquit,* plane virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces. *Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Laeli, numquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum.* Quam tamen illa, *inquit,* accipit facile, exigit non acerbe. *Erras vehementer, si putas ab homine praemium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris:* Huic tu viro quas divitias obicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. *Quis ergo te sapientem, Laeli, putet, cum ipse tibi loquare contraria et paulo post virtuti adimas, quae dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam. Deinde quid adiungis?* Sed si aut ingrati universi aut

invidi multi aut inimici potentes suis virtutem praemiis spoliant *(O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari praemio suo potest! Quae si bona sua divina iudicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quae fuerint in eam collata divinitus?)*, ne illa se, *inquit*, multis solaciis oblectat maximeque suo decore se ipsa sustentat. *(Lactant. inst. div. V 18. 4—8.)*

Sed videlicet homines docti atque sapientes contra vim tantae auctoritatis... acute sibi argumentari videntur adversus corporum resurrectionem et dicere, quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret, Quorum non corpora, *inquit*, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. *(Augustinus de civ. dei XXII 4.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Numquam viri fortissimi fortitudinis, inpigritatis, patientiae.... *(Nonius p. 125. 20.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Pyrrhi videlicet largitas Fabricio aut Samnitium copiae Curio defuerunt. *(Non. p. 132. 17.)*

M. Tullius de re publ. lib. III: Cuius etiam focum Cato ille noster, cum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat, apud quem sedens ille Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona repudiaverat. *(Non. p. 522. 28 et p. 68. 17.)*

29 41 p. 249] ....Asia Ti. Gracchus, perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis oboediunt, terrore teneantur, etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est, tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor, quae poterat esse per- p. 250] petua, si patriis viveretur institutis et moribus.

Quae cum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, 30 42 significabant ab eo se esse admodum delectatos, tamen praeter ceteros Scipio quasi quodam gaudio elatus: Multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam, collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut sua*vitate*.....

[*Desiderantur paginae duodecim.*]

M. Tullius de re publ. lib. III: duas sibi res, quo minus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse... *(Nonius p. 262. 22.)*

De quo (tauro Phalaridis) Cicero dixit: inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus. *(Schol. Iuvenal. ad sat. VI 480.)*

....reportare. Ergo illam rem populi, id [p. 251 31 43 est rem publicam, quis diceret tum, cum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum iuris nec consensus ac societas coetus, quod est populus? Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum maxumam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidi et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, | templa, muri nihilo [p. 252 magis efficiebant, Dionysio tenente ut esset illa res publica; nihil enim populi et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.

Praeclare quidem dicis, Laelius; etenim video iam, 32 44 quo pergat oratio. *S.* Vides igitur ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. *L.* Sic plane iudico. *S.* Et | rec- [p. 109 tissime quidem iudicas; quae enim fuit tum Atheniensium res, cum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt?

num aut vetus gloria civitatis aut species praeclara oppidi aut theatrum, gymnasia, porticus aut propylaea nobilia aut arx aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? Minime p. 110] vero, Laelius, quoniam quidem populi | res non erat. *S.* Quid? cum decemviri Romae sine provocatione fuerunt tertio illo anno, cum vindicias amisisset ipsa libertas? *L.* Populi nulla res erat, immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

33 45 *S.* Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae. Cum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia, cum, de quocumque volt, supplicium sumit multitudo, cum | p. 299] agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt, pot*esne* tum, Laeli, negare rem *esse* illam p*ub*licam? cum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam. Tum Laelius: Ac nullam quidem citius nega*ve*rim *esse* rem publicam, quam istam, quae tota .... p.pu.......... ni.s.ls.. ..... mo.....obis non placu*it* Syracusis fuisse rem publicam neq*ue* Agrigenti neq*ue* Athenis, cum es*sen*t p. 300] tyranni, ne*c* hic, cum decemviri; ne*c* | video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat, quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris contine*tur*, sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus, hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius belua est. Nec vero convenit, cum furiosorum bona legibus in adgnatorum potestate sint, quod eorum iam....

[*Desiderantur paginae octo.*]

34 46 p. 297] ....dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno. Et multo etiam magis, inquit Mummius; nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus; plur*es* vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa

beatius. Sed tamen vel regnum malo quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissumae rei publicae tertium.

Hic Scipio: Adgnosco, inquit, tuum morem istum, 35 47
Spuri, aver|sum a ratione populi; et quamquam [p. 298 potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen adsentior nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non adsentior tibi, praestare regi optimates; si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando; cum enim optumates appellantur, nihil potest vi|deri praestabilius; quid enim [p. 115 optumo melius cogitari potest? cum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus. Nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, cum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullium regem, fortasse non tam illius te rei publicae paenitebit. *M.* Quam 48
igitur relinquis populari rei publicae laudem? *S.* Tum ille: Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fui|mus una, nullane videtur esse res [p. 116 publica? *M.* Mihi vero videtur, et minime quidem vituperanda. *S.* Recte dicis; sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe, tum senatores vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio; utrobique autem conventicium accipiebant, et in theatro et in curia res capitalis et reliquas omnis iudicabant iidem; tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *senatus*....

[*Multa desiderantur.*]

LIBRI III DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. *Nonius p. 301. 6 M. Tullius de re publica:* Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exultat voluptate vel molestia frangitur.

2. *Non. p. 364. 8 M. Tullius de re publ. lib. III:* Sed ut ipsi † seu animum periclitentur sum vident, quid se putent esse facturos.

3. *Non. p. 431. 15 M. Tullius de re publ. lib. III:* Poeni primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum inportaverunt in Graeciam.

4. *Scholiastes Iuvenalis ad sat. X 362 Sardanapallus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait:* Sardanapallus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior.

5. *Priscianus lib. VI 13. 70 p. 255. 9 Hertz. 'Athos, Athonis' protulit Cicero in III de re publica:* nisi si quis Athonem pro monumento vult funditus efficere. Quis enim est Athos aut Olympus tantus?

6. *Augustinus de civ. dei II 21 Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit res publica, et quid sit populus, loquente Scipione breviter posuit, adtestantibus etiam multis sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo modo quodam res publica fuit et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est.*

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, cum de iustitia, qua vitae beatae condicio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel ex hoc ipso libro adferuntur vel Maii quidem iudicio ex eodem sunt repetiti, loci eodem pertinent omnes. Sunt enim partim de tuendis institutis, moribus, virtutibus, partim de earundem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poëtis, praesertim in scaena, denegando et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura solis viris relinquenda.

Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio 1
est, utriusque rationem, quantum pusillitas intellegentiae 1
meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, cum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est nec voluntatem sibi defuisse nec curam. *In libro enim de legibus primo, cum hoc idem summatim stringeret, sic ait:* Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. *(Lactantius de opificio dei 1. 11—13.)*

M. Tullius de re publ. IV: Atque ipsa mens ea, quae futura videt, praeterita meminit. *(Non. p. 500. 9.)*

Praeclare M. Tullius: Etenim, si nemo est, *inquit,*

quin emori malit quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem sit habiturus, quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato! Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. *(Lactantius inst. div. V 11. 2.)*

Ait quodam loco Tullius se non putare idem esse arietis et P. Africani bonum. *(Augustinus contra Iulian. Pelag. IV 12. 59 T. X p. 612 Ben.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat cum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. *(Non. p. 234. 12.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Cumque autumno terra se ad concipiendas fruges patefecerit, hieme ad † concipiendas relaxarit, aestiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. *(Nonius p. 343. 18.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: cum adhibent in pecuda pastores. *(Nonius p. 159. 13.)*

2 2 p. 111] ....gratiam. Quam commode ordines discripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt etiam senatus, nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebei scito reddendorum equorum.

3 3 Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societa- p. 112] tem; ea est enim | prima causa coëundi, et id hominibus effici ex re publica debet partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis, de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum neglegentiam accusat, nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. Nam....

[*Desiderantur paginae minimum quattuor.*]

Secundum Tullium, qui dicit ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. *(Servius ad Verg. Aen. V 546.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. *(Non. p. 20. 4.)*

De Cretensibus accepimus, quod in amores puerorum intemperantes fuerint, quod postea in Laconas et in totam Graeciam translatum est, adeo ut et Cicero dicat in libris de re publica opprobrio fuisse adulescentibus, si amatores non haberent. *(Servius ad Verg. Aen. X 325.)*

. . . . nudari puberem. Ita sunt alte repetita [p. 113 4 4
quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam; Lacedaemonii ipsi, cum | omnia concedunt in amore iuvenum [p. 114 praeter stuprum, tenui sane muro dissaepiunt id, quod excipiunt; conplexus enim concubitusque permittunt palliis interiectis. Hic Laelius: Praeclare intellego, Scipio, te in iis Graeciae disciplinis, quas reprendis, cum populis nobilissimis malle quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, praesertim cum. . . .

Plato . . quia deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut 5 5
nemo deterius erraverit, in primis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit iniustum; nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus; sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne coniuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio nec genus certum nec familiae nec cognationes nec adfinitates, sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. Quis esse in utrisque amor coniugalis potest, in quibus non est certus aut proprius adfectus? quis erit in patrem pius ignorans, unde sit natus? quis filium diliget, quem putabit alienum? Quin etiam feminis curiam reseravit, militiam et magistratus et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius,

in qua virorum officia mulieres occupabunt! (Lactantius epit. 38. 1—5.)

M. Tullius de re publ. lib. IV: et noster Plato magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. *(Non. p. 362. 9 Merc., 361. 27 Quich.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. *(Non. p. 308 sq.)*

6 6 *M. Tullius de re publ. lib. IV:* Censoris iudicium nihil fere damnato nisi ruborem offert. Itaque, ut omnis ea iudicatio versatur tantum modo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. *(Non. p. 24 in.)*

Idem de re publ. lib. IV: Horum † in severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. *(Non. p. 423. 4.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet, sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. *(Non. p. 499. 13.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Ita magnam habet vim disciplina verecundiae; carent temeto omnes mulieres. *(Non. p. 5. 14.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. *(Non. p. 306. 3.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Itaque a petendo petulantia, a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. *(Non. p. 23 v. 18 et v. 24.)*

7 7 *M. Tullius de re publ. lib. IV:* Nolo enim eundem populum imperatorem et portitorem esse terrarum. Optimum autem et in privatis familiis et in re publica vectigal duco esse parsimoniam. *(Non. p. 24. 21.)*

Fidei proprietatem exemplo manifestavit M. Tullius de re publ. lib. IV: Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, cum fit, quod dicitur. *(Non. p. 24. 18.)*

Cicero de re publ. lib. IV: In cive excelso atque

homine nobili blanditiam, adsentationem, ambitionem † meam esse levitatis. *(Non. p. 194. 27.)*

Intuere paululum ipsos de re publica libros, unde illum adfectum amantissimi civis ebibisti, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis, intuere, obsecro te, et cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia praedicetur et erga coniugale vinculum fides castique, honesti ac probi mores. (Augustinus epist. 91. 3 T. II p. 223 Bened.)

M. Tullius de re publ. lib. IV: Admiror, nec re- 8 8
rum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benivolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. *Et in sequenti:* Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. *(Non. p. 430 sq.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. *(Non. p. 174. 5.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. *(Non. p. 293. 24 Merc., 293. 43 Quich.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum. *(Nonius p. 519. 14.)*

Cic. in IV de re publ.: Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil iuris impertias aut parum. *(Priscianus XV 4. 20 p. 76. 14 Hertz.)*

M. Tullius de re publ. lib. IV: Cui quidem utinam vere fideliter † abundiente auguraverim. *(Nonius p. 469. 14.)*

Frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poëtis 9 9
ageret: Ad quos cum accessit, *inquit*, clamor et adprobatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras, quos invehunt metus, quas inflammant cupiditates! *(Augustinus de civ. dei II 14 ext.)*

Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos. (Seneca ep. 49. 5.)

10 *Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur:* Cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt *(Romani). (Augustinus de civ. dei II 13.)*

11 *Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait:* Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. *Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet, comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus,* quem illa non adtigit vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines inprobos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. Patiamur, *inquit*, etsi eius modi cives a censore melius est quam a poëta notari; sed Periclen, cum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus, et eos agi in scaena non plus decuit, quam si Plautus, *inquit,* noster voluisset aut Naevius Publio et Gnaeo Scipioni aut Caecilius Marco Catoni male
12 dicere. *Deinde paulo post:* Nostrae, *inquit,* contra duodecim tabulae cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis, habere debemus nec probrum audire nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. *Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum non nullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis.... Dicit deinde alia et sic con-*

cludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scaena vivum hominem vel vituperari. *(Augustinus de civ. dei II 9.)*

Comoedium esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis. (Donat. de com. in. p. LVII Terent. ed. Westerh., p. XVI 9 Klotz.) 11 13

Ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scaenicos actores earundem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt, siquidem, quod in eo quoque de re publica libro commemoratur, Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adulescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit, et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. *(Augustinus de civ. dei II 11.)*

Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν οὔτε τῆς μουσικῆς αὕτη τέλος, ἀλλ' ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκός, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς † ῥηθέντα· οὐ γὰρ ἔγωγ' ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας διορίζουσαν; ἄνδρα, ὃς τὸ τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις καὶ τούτοις ἀγεννέσι καὶ φαύλοις ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον τὸν ὀρχηστὴν οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐς ἀνθρώπους παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι τὰ μὲν ἐν ᾗ συγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αὐτὸν λόγον. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτως λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς ἀληθείας εὕρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν ὁ ταῖς 12 14

κατ' αὐλὴν ἢ κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ' οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ' ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους τῶν ῥητόρων. Οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγεννῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτοῦ τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ' αὐτὸν ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους μουσικῇ παιδευομένους εἶχε, καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιαζούσῃ. (Aristides Quint. de musica II p. 69—71. ed. Meibom.)

Fac derivativa ab eo (ab armis): armarium, armamentum, armamentarium, armillae, *quae nunc brachialia vocant. Sic Cicero in quarto de re publica. (Priscian. partit. XII vers. Aen. 1. 14 p. 462. 31.)*

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Scipio, cum ad unum principem summam totius rei publicae administrationem ac procurationem deferri vellet, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de imperio summi magistratus sapienter definiendo, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte referre videtur Quintiliani declamationem CCLXVIII contra contionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse videtur.

Quando res publica Romana talis erat, qualem illam 1 1 *describit Sallustius, non iam pessima ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino nulla erat secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit, sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri commemorato prius Ennii poëtae versu, quo dixerat:*

Moribus antiquis res stat Romana virisque,

quem quidem ille versum, *inquit*, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tam diu tenere potuissent tantam et tam fuse lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero aetas 2 cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus eisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam liniamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed iam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. *Haec Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare. (Augustinus de civ. dei II 21, Non. 417. 7.)*

nihil esse tam regale quam explanationem [p. 247 2 3 aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius

privati petere solebant a regibus, ob easque causas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii [qui] colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis, sed p. 248] omnia con|ficiebantur iudiciis regiis. Et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem veterem Graeciae regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt; illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit, qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis extare, quod quidem huius civis proprium, de quo agimus....

3 4 *M. Tullius de re publ. lib. V:* sed tamen ut bono patri familias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. *(Nonius p. 497. 19.)*

5 p. 253] ....*ra*dicum seminumque cognoscere num te offendet? *M.* Nihil, si modo opus extabit. *S.* Num id studium censes esse vilici? *M.* Minime; quippe cum agri culturam saepissime opera deficiat. *S.* Ergo, ut vilicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert, sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontis quidem earum uti- p. 254] que per|spexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo vilicare possit, summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non inperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non inpedit. Illud autem videbit hic vir....

4 6 p. 199] ....*civi*tatibus, in quibus expetunt laudem optumi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est consti-

tuta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus. Atque haec | quidem ad laudem pertinent, quae dici [p. 200 latius uberiusque potuerunt.

Ad vitam autem usumque vivendi ea discripta ratio 5 7
est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis penatium deorum Larumque familiarium sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset nec esse quicquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta doc....

Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis 6 8
sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum rei publicae quo referre velimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. *(Cicero ad Att. VIII 11. 1.)*

Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat quam voluntati? *(Augustinus ep. 104. 7 ext. T. II p. 292 Ben.)*

Etiam Tullius hinc dissimulare non potuit in eisdem 7 9
libris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria, *et consequenter commemorat* maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. *(Augustinus de civ. dei V 13.)*

Tullius in libris de re publica scripsit scilicet principem civitatis gloria esse alendum, et tam diu stare

rem publicam, quam diu ab omnibus honor principi exhiberetur. *(Petrus Pictaviensis ad calumn. Bibl. PP. Lugd. Tom. XXII p. 824.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: Tum virtute, labore, industria tueretur summi viri indolem, nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo . . . *(Nonius p. 233. 25.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. *(Non. p. 201. 29.)*

8 10 *M. Tullius de re publ. lib. V:* Marcellus ut acer et pugnax, Maximus ut consideratus et lentus. *(Nonius p. 337. 30.)*

'Orbi' pro orbe Ciceronem de re publica libro V: orbi terrarum comprehensos... *et frequenter antiquos ita locutos Plinius eodem libro VI notat. (Charisius I p. 139. 17 Keil.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: quod molestiis senectutis suae vestras familias impertire posset. *(Nonius p. 37. 25.)*

9 11 *Postea hoc etiam addidit insulsissime (Seneca): 'Apud ipsum quoque', inquit, 'Ciceronem invenies etiam in prosa oratione quaedam, ex quibus intellegas illum non perdidisse operam, quod Ennium legit.' Ponit deinde, quae apud Ciceronem reprehendat quasi Enniana, quod ita scripserit in libris de re publica:* ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas, *et quod alio loco dixerit:* breviloquentiam in dicendo colat. *(Gellius XII 2. 6 sq.)*

Horum obstinatione libertatem temeritas, constantiam audacia praeceps, eloquentiam inanis quaedam imitatur fluentia loquendi, quarum artium scaevitate, ut Tullius adseverat, nefas est religionem decipi iudicantis. Ait enim: Cumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica quam suffragium, quam sententia, non intellego, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit, qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus

mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit, quod pecunia corrumpere pudentem nemo potest, dicendo potest. *(Ammianus Marcellinus XXX 4. 10.)*

M. Tullius de re publ. lib. V: Quae cum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim odio † quorum rhetorum inbutus... *(Nonius p. 521. 12.)*

Cicero de re publica libro V: tum in optimam segetem praeclara essent sparsa semina. *(Comment. anon. ad Verg. Georg. I in. apud Bandin. catal. lat. bibl. Laur. II p. 348.)*

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER SEXTUS.

ARGUMENTUM.

Quas res sexto libro complexus sit Cicero, maxima ex parte ignoramus; nam minutiora et dissoluta fragmenta parum nos edocent. Quamquam, si ea emendate a grammaticis adferuntur, constat in sexto quoque libro continuatum esse de rei publicae rectore sermonem; item dictum de seditionibus rerumque publicarum conversionibus earumque causis, ut luxu, ambitione, libidine, depravatis moribus. Sed tamen de religione certe in hac postrema operis parte quin disputatum fuerit, dubium non videtur; nam et Laelii de religione oratio commemoratur, nec ad illum somnii admirabilem epilogum potuit nisi hac ratione perveniri. Actum praeterea est de praemiis virtutis et de immortalitate animorum, cuius utriusque rei testem habemus Macrobium in commentatione somnii, eaque Platonis imitatio fuit, qui postremam eamque satis magnam librorum de re publica partem in eo argumento consumpsit. Enumeratis igitur iis, quae inter homines habentur, virtutis praemiis, cum ea satis facere non viderentur, immo nulla aliquando essent, sermo Ciceronis paulatim eo delapsus est, ut

in dialogo bonis viris et bene de re publica meritis post obitum aeterna praemia et caelestia esse rependenda adseveraret. Quod cum ita sit, immortales esse animos necesse est; de quo praecepto cum aliis locis praeclare disseruit Cicero, tum in hoc libro non perfunctoria oratione disputavisse censendus est. Tum quia Plato in Politiae suae extrema parte virum quendam ad vitam revocatum finxit eumque praemia bonorum et malorum supplicia, quae viderat, narrantem induxit, Cicero quoque defensa Platonis narratione contra derisores quosdam aliam similis artificii fabulam componit hominis non illius quidem reviviscentis, sed narrantis somnium, quo demonstraret ampliora virtutum manere praemia, quam orbis vitae humanae habere soleret. Atque ita haec de re publica disputatio nobilissima conclusa est.

---

1 1 *M. Tullius de re publ. lib. VI:* Totam igitur expectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. *(Nonius p. 42. 3.)*

In Politia sua dicit Tullius rei publicae rectorem summum virum et doctissimum esse debere, ita ut sapiens sit et iustus et temperans et eloquens, ut possit facile currente eloquentia animi secreta ad regendam plebem exprimere. Scire etiam debet ius, Graecas nosse litteras, quod Catonis facto probatur, qui in summa senectute Graecis litteris operam dans indicavit, quantum utilitatis haberent. (Commentarius ms. in Cic. de invent. ap. Osann. p. 349.)

M. Tullius de re publ. lib. VI: Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. *(Nonius p. 256. 23.)*

Seditionis proprietas a M. Tullio manifestata est in lib. de re publica VI: Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. *(Nonius p. 25. 3 et Servius ad Verg. Aen. I 149.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Et vero in dissensione civili, cum boni plus quam multi valent, expendendos civis, non numerandos puto. *(Non. p. 519. 14.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Graves enim do-

minae cogitationum lubidines infinita quaedam cogunt atque imperant, quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus inpellunt eos, quos inlecebris suis incenderunt. *(Non. 424. 28.)*

'Ferocia' pro ferocitate. M. Tullius de re publica lib. VI: qui contuderit eius vim et ecfrenatam illam ferociam. *(Non. 492. 1.)*

Cicero in libro sexto de re publica ita scripsit: Quod 2 2
quidem eo fuit maius, quia, cum causa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. *(Gellius VII 16. 11, Nonius p. 290. 15.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Qui † numero optumatum et principum optulit is vocibus et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. *(Nonius p. 409. 26.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: ut, quem ad modum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. *(Nonius p. 501. 27.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: in his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus desubito esset ornatum. *(Non. p. 517. 32.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. *(Non. p. 512. 24 et Priscian. XV 3. 13 p. 70. 11 Hertz.)*

M. Tullius de re publ. lib. VI: Oratio Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum dis immortalibus grata sint Samiaeque, ut is scribit, capudines. *(Nonius p. 398. 26.)*

Imitatione Platonis Cicero de re publica scribens lo- 3 3
cum etiam de Eris Pamphili reditu in vitam, qui, *ut ait,* rogo impositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, *non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit videlicet scite significans* haec, quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, *non*

somniantium philosophorum esse commenta nec fabulas incredibiles, quas Epicurei deridentꞏ, sed prudentium coniecturas. *Insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Pauli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coartetur, ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno duobus in se coëuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum, quod et immortalis esset animi mentisque substantia et bene meritis de re publica patriaeque custodibus lactei circuli lucida ac candens habitatio deberetur. (Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. p. 401 Or.)*

4 **4** *Non nulli nostri propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter non nulla, quae veraciter sentit, amantes Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius,* ut eum lusisse potius quam † quod id verum esse adfirmet dicere voluisse. *Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. (Augustinus de civ. dei XXII 28.)*

5 **5** *In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod, cum Plato in voluminis (de re publ.) conclusione a quodam vitae reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione, rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur. (Macrobius in somn. Scip. I 1. 2.)*

6 **6** *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans quam ingenio repertus est. Postquam in omni rei publicae otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit indicans, quo his perveniendum vel potius reverten-*

dum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo demum die inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quicquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis quasi ipse veri conscius doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans excitari narraturum quam reviviscere maluit.

7 7 *Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult inperitum vulgus intellegi, sed genus hominum veri ignarum sub peritiae ostentatione, quippe quos et legisse talia et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur, et quos in tantum philosophum referat quandam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem.... Epicureorum tota factio aequo semper errore a vero devia et illa semper existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores loquacitate notabilior etiam in librum rettulit, quae de hoc amarius cavillatus est. Sed cetera, quae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt; illam calumniam persequemur, quae nisi supplodetur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait a philosopho fabulam non oportuisse confingi, quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas et composita advocati scaena figmenti ipsam quaerendi veri*

ianuam mendacio polluerunt? Haec quoniam, dum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, ... resistamus urgenti, et frustra arguens refellatur, ut una calumnia dissoluta utriusque factum incolumem, ut fas est, retineat dignitatem. (Macrobius comment. in somn. Scip. I 1. 8—2. 5.)

8 8 *Scipionem ipsum haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Cum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in haec verba:* Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio: Patimini me, quoniam tertium diem iam feriati sumus, *et cetera, quibus ad narrationem somnii venit docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus. (Macrob. I 4. 2 sq.)*

SOMNIUM.

9(1) 9 Cum in Africam venissem M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum, nihil mihi fuit potius, quam ut Masinissam convenirem regem, familiae nostrae iustis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, conplexus me senex conlacrimavit aliquantoque post suspexit ad caelum et: Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque, reliqui Caelites, quod, ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor; itaque numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re

publica percontatus est, multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis consumptus est dies.

Post autem apparatu regio accepti sermonem in 10 10 multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via fessum, et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti; fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi, equidem cohorrui, sed ille: Ades, inquit, animo et omitte timorem, Scipio, et, quae dicam, trade memoriae.

Videsne illam urbem, quae parere populo Romano 11(2) 11 coacta per me renovat pristina bella nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles. Hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed cum eris curru in Capitolium invectus, offendes rem publicam consiliis perturbatam nepotis mei.

Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen 12 12 animi, ingenii consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam cum aetas tua septenos octiens solis anfractus reditusque converterit, duoque ii numeri, quorum uterque plenus alter altera de causa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint, in te unum atque in

tuum nomen se tota convertet civitas, te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur, tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus, ac, ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Laelius ingemuissentque vehementius ceteri, leniter arridens Scipio: St! quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et parumper audite cetera.

13(3) 13 Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservaverint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

14 14 Hic ego, etsi eram perterritus non tam mortis metu quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paulus pater et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, hi vivunt, qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero, quae dicitur, vita mors est. Quin tu aspicis ad te venientem Paulum patrem? Quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profudi, ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

15 15 Atque ego ut primum fletu represso loqui posse coepi, Quaeso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis,

quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus animus est in custodia corporis nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adsignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, 16 16
qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides, (erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens) quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis; ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus, ex quibus erat ea minima, quae ultima a caelo, citima *a* terris luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, paeniteret.

Quam cum magis intuerer, Quaeso, inquit Africa- 17 (4) 17
nus, quousque humi defixa tua mens erit? Nonne aspicis, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus vel potius globis conexa sunt omnia, quorum unus est caelestis, extumus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus arcens et continens ceteros; in quo sunt infixi illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subiecti sunt septem, qui versantur retro contrario motu atque caelum; ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis; tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subter mediam fere regionem sol obtinet,

dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce lustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus, in infimoque orbe luna radiis solis accensa convertitur. Infra autem iam nihil est nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos, supra lunam sunt aeterna omnia. Nam ea, quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

18(5) Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, Quid?
18 hic, inquam, quis est, qui conplet aures meas tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit, ille, qui intervallis disiunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis inpulsu et motu ipsorum orbium efficitur et acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter concentus efficit; nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus; nam terra nona inmobilis manens una sede semper haeret complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui numerus rerum omnium fere nodus est; quod docti homines nervis imitati atque cantibus aperuerunt sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus
19 ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc
sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut, ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum adcolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint,

sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans referebam tamen oculos ad terram identidem.

Tum Africanus: Sentio, inquit, te sedem etiam 19 (6) nunc hominum ac domum contemplari; quae si tibi 20 parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato, illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum aut quam expetendam consequi gloriam potes? Vides habitari in terra raris et angustis in locis et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas, eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis; a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redi- 20 21 mitam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguisse pruina vides, medium autem illum et maximum solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quae colitur a vobis, angustata verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris, qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque 22 terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit vel illum Gangen tranatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit. Ipsi autem, qui de nobis loquuntur, quam loquentur diu?

21 (7) 23 Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo [non] aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam adsequi possumus. Quid autem interest ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt?
22 24 qui nec pauciores et certe meliores fuerunt viri, praesertim cum apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantum modo solis, id est unius astri, reditu metiuntur; cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint eandemque totius caeli discriptionem longis intervallis rettulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest; in quo vix dicere audeo quam multa hominum saecula teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit, quandoque ab eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad principium stellisque revocatis expletum annum habeto; cuius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam.

23 25 Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dedideris nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus, quid de te alii loquantur, ipsi videant, sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis extinguitur.

Quae cum dixisset, Ego vero, inquam, Africane, 24 (8) 26 siquidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto praemio exposito enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc; nec enim tu is es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse, siquidem est deus, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus; et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

Nam quod semper movetur, aeternum est; quod 25 27 autem motum adfert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principii autem nulla est origo; nam ex principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde; quodsi numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur nec ex se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori; vel concidat omne caelum omnisque natura et consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua a primo inpulsa moveatur.

Cum pateat igitur aeternum id esse, quod a se 26 (9) 28 ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem est animal, id motu

cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque vis; quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata certe est et aeterna est.
29 Hanc tu exerce optimis in rebus! sunt autem optimae curae de salute patriae, quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit; idque ocius faciet, si iam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt earumque se quasi ministros praebuerunt inpulsuque libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur. Ille discessit; ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. *Nonius p. 321. 17 M. Tullius de re publica:* idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret.

2. *Diomedes I p. 339. 31 Keil. Non nulli veterum etiam activo more tempus futurum imperativo modo ex verbis quoque passivae declinationis usurpaverunt, ut Tullius in dialogis de re publica* nitito, *cum 'nitor' sit positio verbi.*

3. *Diomedes I p. 374. 17 'Excello' legimus crebro apud veteres, ut Cicero de re publica* excellunt.

4. *Victorinus explanat. in rhetoricam Cic. p. 156. 4 Halm. (p. 3. 4 schol. Cic. Orell.) Haec virtus in rhetoricis a Cicerone eadem ponitur, quae sapientia. Alibi vero, id est in libris de re publica, ab eodem Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia.*

5. *Servius ad Verg. Aen. VI 877 Rhetorice spem*

laudat in puero (Vergilius), quia facta non invenit. Est autem Ciceronis in dialogo: Fanni, causa difficilis laudare puerum; non enim res laudanda, sed spes est.

6. *Lactant. inst. div. I 18. 11 sqq. Apud Ennium sic loquitur Africanus:*

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est,
Mi soli caeli maxima porta patet,

scilicet quia magnam partem generis humani exstinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, versatus es! vel potius o poëta, qui per caedes et sanguinem patere hominibus in caelum ascensum putaveris! Cui vanitati etiam Cicero adsensit. Est vero, *inquit,* Africane; nam et Herculi eadem ista porta patuit.

7. *Seneca epist. 108. 32 sq. Eosdem libros (de re publica) cum grammaticus explicuit, primum verba expressa* reapse *dici a Cicerone, id est 're ipsa', in commentarium refert, nec minus* sepse, *id est 'se ipse'. Deinde transit ad ea, quae consuetudo saeculi mutavit, tamquam ait Cicero:* Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati. *Hanc, quam nunc in circo 'cretam' vocamus, 'calcem' antiqui dicebant. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:*

cui nemo civis neque hostis
Quivit pro factis reddere par pretium.

8. *Anonymus Paradoxa Koronne apud Bielowsk. Pompeii Trogi fragm. p. XV sq. Recte Cicero in libris de re publica scripsit:* Quicumque epulis et conviviis et sumptibus existimationem hominum sibi conciliant, palam ostendunt sibi verum decus, quod ex virtute ac dignitate nascitur, deficere.

9. *Cod. manuscr. n. 458 p. 82 biblioth. Ossolinianae: Cicero de re publica:* leniter atque placide fides, non vi et impetu, concuti debere...

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Cicero postquam sex libris de re publica scriptis, quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videretur, explicavit Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia, aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo a. u. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librorum non manserunt nisi tres, eique non integri et librariorum erroribus valde corrupti. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat, quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et discripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur (cap. 5). In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincta dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur (cap. 13). Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum (conf. lib. II 4). Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primum igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae cum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata (cap. 7—9). Deinde ostendit (cap. 10, 11) hominum inter ipsos esse prop-

ter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque; ex quo efficitur tertium, ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, et, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat (cap. 12). Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intellegere nemo non potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri (cap. 13—17). Sequitur alia brevis disputatio, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum (cap. 18 sq.). Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium 1 1
quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si
manet illa quercus, haec est profecto; etenim est sane
vetus. *Quintus.* Manet vero, Attice noster, et semper
manebit; sata est enim ingenio. Nullius autem agri-
colae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu
seminari potest. *Att.* Quo tandem modo, Quinte, aut
quale est istuc, quod poëtae serunt? mihi enim vide-
ris fratrem laudando suffragari tibi. *Q.* Sit ita sane;
verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus
huic loco non deerit, quae Mariana dicatur, eaque, ut
ait Scaevola de fratris mei Mario,

Canescet saeclis innumerabilibus;

nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam 2
tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulixes Deli se
proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie mon-
strant eandem; multaque alia multis locis diutius com-
memoratione manent quam natura stare potuerunt.
Quare 'glandifera' illla quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Iovis miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quom eam tempestas vetustasve
consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam
Marianam quercum vocabunt. *Att.* Non dubito id qui- 3
dem; sed haec iam *non* ex te, Quinte, quaero, verum

ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certen non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit, *ut* Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit; sic enim
4 est traditum. *Att.* Quorsum tandem aut cur ista quaeris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. *Att.* Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. *M.* Et mehercule ego me cupio non mendacem putari; sed tamen non nulli isti, Tite noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant; nec dubito, quin iidem et cum Egeria conlocutum Numam et ab aquila Tar-
5 quinio apicem inpositum putent. *Q.* Intellego te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe, quom in illa *omnia* ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum, patrem historiae, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

2 *Att.* Teneo, quam optabam, occasionem neque omittam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui tuis litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intellego et ex te persaepe audio.

Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe
quom sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc
oratorium maxime. Quam ob rem adgredere, quae- 6
sumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a no-
stris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam
post annalis pontificum maximorum, quibus nihil pot-
est esse ieiunius, si aut ad Fabium aut ad eum,
qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem
aut ad Fannium aut ad Vennonium venias, quamquam
ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam
exile quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunc-
tus Antipater paulo inflavit vehementius habuitque
vires agrestis ille quidem atque horridas sine nitore
ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut
adcuratius scriberent. Ecce autem successere huic
† belli Clodius, Asellio, nihil ad Coelium, sed potius
ad antiquorum languorem et inscitiam. Nam quid 7
Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid ar-
gutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum
copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem
multa, sed inepta elatio, summa inpudentia. Sisenna,
eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui
forte nondum ediderunt, de quibus existimare non
possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in
numero vestro umquam est habitus et in historia
puerile quiddam consectatur, ut unum Clitarchum ne-
que praeterea quemquam de Graecis legisse videatur,
eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si adsequi
posset, aliquantum ab optumo tamen abesset. Quare
tuum est munus hoc, a te expectatur, nisi quid Quinto
videtur secus.

Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto conlocuti su- 3 8
mus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio.
Att. Quae tandem? *Q.* A quibus temporibus scribendi
capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quon-
iam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem,
ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit,

ut ea conplectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maxumae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes inlustrabit, incurret etiam in illum. . .et memorabilem annum suum; quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. *M.* Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo res tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura va-
9 care et negotio. *Att.* Quid? ad cetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum adcommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quom semel quid orsus *sum*, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta.
10 *Att.* Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessationem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quom praesertim non recusarem, quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare.

4
11 *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu remiserat ipsasque tardiores fecerit tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non

multum a philosophorum lenitate absit; quod sustinere quom vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Q*. At meher- 12
cule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quam ob rem, quom placebit, experiendum tibi censeo. *M*. Siquidem, Quinte, nullum esset in experiundo periculum; sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam atque ad illam causarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat; sine qua ad nullam maiorem umquam causam sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa ex- 13
plicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam ceteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quom ipse etiam ad Scaevolam ventitarem, neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. *Q*. Ego vero libenter audierim; quid enim agam potius aut in quo melius hunc consumam diem? *M*. Quin igitur 14
ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quom satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus. *Att.* Nos vero, et hac quidem ad Lirem, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. *M*. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei

muneri praefuerunt, universi iuris fuisse expertis existimo, sed hoc civile, quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas conponam? quae et conscripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora
5 15 quam illa, quae a nobis expectari puto. *Att.* Atqui, si quaeris, ego quid expectem, quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus; sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. *M.* Visne igitur, ut ille Cretae cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silvestribus crebro insistens, interdum adquiescens de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat, sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quaeramus isdem de rebus aliquid uberius, quam
16 forensis usus desiderat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.* Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputando † honesta patefieri, quid sit homini a natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos; his enim
17 explicatis fons legum et iuris inveniri potest. *Att.* Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a duodecim tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. *M.* Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna,

sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita conplectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile, quod dicimus, in parvum quendam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda, quae conposita sunt et discripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quae vocantur, iura civilia.

Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repe- 6 18
tis, quod quaerimus; et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae quam litigandi tradunt vias. *M.* Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius; nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quom est in hominis mente confirmata et confecta,
lex est. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, 19
cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine *a* suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo; nam ut illi aequitatis, sic nos dilectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium; ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripta sancit, quod vult, aut iubendo *aut prohibendo,* ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeclis omnibus

ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino
20 civitas constituta. *Q.* Commodius vero et ad rationem
instituti sermonis sapientius. *M.* Visne ergo ipsius
iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit
dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus.
Q. Ego vero ita esse faciendum censeo. *Att.* Me quo-
que adscribe fratris sententiae. *M.* Quoniam igitur
eius rei publicae, quam optumam esse docuit in illis
sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus sta-
tus omnesque leges adcommodandae ad illud civita-
tis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia
sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce
nobis omnis est disputatio explicanda. *Att.* Rectissime,
et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

7 21 *M.* Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti
novi sententiam) deorum inmortalium vi, natura, ra-
tione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud
verbum, quo planius significem, quod volo, naturam
omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo nobis
causa ordienda est potissimum. *Att.* Do sane, si po-
stulas; etenim propter hunc concentum avium strepi-
tumque fluminum non vereor, condiscipulorum ne quis
exaudiat. *M.* Atqui cavendum est; solent enim, id
quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero
ferent, si audierint te primum caput libri optimi pro-
didisse, in quo scripsit nihil curare deum nec sui nec
22 alieni. *Att.* Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi,
quorsus pertineat, expecto. *M.* Non faciam longius;
huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, mul-
tiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii,
quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione
generatum esse a supremo deo; solum est enim ex
tot animantium generibus atque naturis particeps ra-
tionis et cogitationis, quom cetera sint omnia expertia.
Quid est autem non dicam in homine, sed in omni
caelo atque terra ratione divinius? quae quom adolevit
23 atque perfecta est, nominatur rite sapientia. Est igi-

tur, quoniam nihil est ratione melius eaque *est* et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas; inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio [et] communis est; quae quom sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est; quibus autem haec sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt; si vero isdem imperiis et potestatibus parent, multo iam magis; parent autem huic caelesti discriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas *sit* communis deorum atque hominum existimanda. Et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

Nam quom de natura hominis quaeritur, disputari 8 24
solet (*et* nimirum ita est, ut disputatur) perpetuis cursibus conversionibus*que* caelestibus extitisse quandam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, quomque alia, quibus cohaererent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur 25
illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur *et* agnoscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est neque alio ullo in genere praeterea; est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura; est igitur homini cum

deo similitudo. Quod quom ita sit, quae tandem esse potest propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae fetu profunduntur, sed etiam pecudes, quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescen-
26 dum procreatas. Artes vero innumerabiles repertae sunt docente natura; quam imitata ratio res ad vitam
9 necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed et sensus tamquam satellites adtribuit ac nuntios et rerum plurimarum obscuras nec satis... intellegentias inchoavit quasi fundamenta quaedam scientiae figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quom ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit et ad caeli quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit, tum speciem ita formavit oris, ut in
27 ea penitus reconditos mores effingeret; nam et oculi nimis arguti, quem ad modum animo affecti simus, loquuntur, et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat mores, quoius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto oportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis; neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio; nunc, quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud, ne omnia disserantur, ipsam per se naturam longius progredi; quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et inchoata intellegentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

Att. Di inmortales, quam tu longe iuris principia 10 28
repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae expectabam a te de iure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere; sunt enim haec maiora, quae aliorum causa fortasse conplecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. *M.* Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter
ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. Nihil 29
est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quodsi depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non inbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset, sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes essent omnium. Itaque, quaecumque est hominis definitio,
una in omnis valet; quod argumenti satis est nullam 30
dissimilitudinem esse in genere; quae si esset, non una omnis definitio contineret; etenim ratio, qua una praestamus beluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrina differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia conprehenduntur, et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis inprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intellegentiae, similiter in omnibus inprimuntur, interpresque mentis oratio verbis discrepat sententiis congruens; nec est quisquam gentis ullius, qui ducem nactus ad virtutem pervenire non possit.

Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus in- 11 31
signis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes, quae etsi est inlecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni;

levitate enim et suavitate delectans sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid adsciscitur; similique inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quom sua asperitate,
32 tum quod naturae interitus videtur sequi; propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur, miseri autem, qui sunt inglorii. Molestiae laetitiae, cupiditates timores similiter omnium mentes pervagantur, nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et faelem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quom omne genus hominum sociatum inter se esse intellegatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si adprobatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

12
33 *M.* Sequitur igitur ad participandum alium alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intellegi volo, *ius* quod dicam, natura esse, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi extinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quodsi, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poëta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, isdem etiam recta ratio data est, ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, ius quoque; et omnibus ratio; ius igitur datum est omnibus; recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui pri-
34 mus utilitatem a iure seiunxisset; id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. †Unde enim illa Py-

thagorea vox [de amicitia locus]. Ex quo perspicitur, quom hanc benivolentiam tam late longe*que* diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sepse plus quam alterum diligat; quid enim est, quod differat, quom sint cuncta paria? Quodsi interesse quippiam tantulum modo potuerit in *amicitia*, amicitiae nomen iam occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum intellegi possit. De quo quom perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.

Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, 13 35
quae dixisti, † Attico videtur mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. *Att.* An mihi aliter videri possit? quom haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate iuris contineri. Quae quom vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? *M.* Recte 36
dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincta dicuntur; nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, natura esse ius, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. *M.* Non semper, Tite; sed iter huius sermo- 37
nis quod sit, vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandos*que* populos omnis nostra

pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur, nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed ut eis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, 38 nisi quod vere laudari sua sponte posset, — iis omnibus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theophrastum cum illis congruentis re, genere docendi paulum differentis secuti sunt, sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis inmutaverunt vocabula, sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut virtutibus exceptis atque vitiis cetera in summa aequalitate ponerent, — his omnibus haec, quae dixi, pro-39 bentur. Sibi autem indulgentis et corpori deservientis atque omnia, quae sequantur in vita quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantis, etiamsi vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus), in hortulis suis iubeamus dicere atque etiam ab omni societate rei publicae, quoius partem nec norunt ullam neque umquam nosse voluerunt, paulisper facessant rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat; nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio, summovere non audeo.

14 40 ....nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus; at vero scelerum in homines atque in d*eos* *inp*ietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt, tamen persaepe falsa sunt), sed eos agitant insectanturque furiae non ardentibus taedis, sicut in fabulis, sed angore

conscientiae fraudisque cruciatu. Quodsi homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quodsi poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa facinerosaque vita, nemo est iniustus, aut incauti potius habendi sunt inprobi; tum 41 autem, qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni; nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, inbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam conloquetur, iuvabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa faciet et metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus; quodsi negabit se illi vitam erepturum et aurum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant!

Iam vero illud stultissimum, existimare omnia 15 42 iusta esse, quae sita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges inponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco eae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, *indemnatum* aut indicta causa inpune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una; quae lex est recta ratio imperandi atque

prohibendi; quam qui ignorat, is est iniustus, sive est
illa scripta uspiam sive nusquam. Quodsi iustitia
est obtemperatio scriptis legibus institutisque populo-
rum, et si, ut eidem dicunt, utilitate omnia metienda
sunt, negleget leges easque perrumpet, si poterit, is,
qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut
nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, ea quae
propter utilitatem constituitur, *et* utilitate illa con-
43 vellitur. Atque, si natura confirmatura ius non erit,
virtutes omnes tollentur; ubi enim liberalitas, ubi pa-
triae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de
altero aut referendae gratiae voluntas poterit existere?
nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi su-
mus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris
est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in
deos caerimoniae religionesque tolluntur, quas non
metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo,
16 conservandas puto. Quodsi populorum iussis, si prin-
cipum decretis, si sententiis iudicum iura constitueren-
tur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testa-
menta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis
44 multitudinis probarentur. Quae si tanta potestas est
stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis
rerum natura vertatur, cur non sanciunt, ut, quae
mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et sa-
lutaribus? aut quor ius ex iniuria lex facere possit,
bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos
legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma
dividere possumus; nec solum ius et iniuria natura
diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia; nam
ut communis intellegentia nobis notas res efficit eas-
que in animis nostris inchoavit, honesta in virtute
45 ponuntur, in vitiis turpia; ea autem in opinione ex-
istimare, non in natura posita dementis est. Nam
nec arboris nec equi virtus, quae dicitur, in quo abu-
timur nomine, in opinione sita est, sed in natura;
quod si ita est, honesta quoque et turpia natura

diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus,
eadem eius etiam partes probarentur; quis igitur pru-
dentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu,
sed ex aliqua re externa iudicet? est enim virtus per-
fecta ratio, quod certe in natura est; igitur omnis
honestas eodem modo. Nam ut vera et falsa, ut con- 17
sequentia et contraria sua sponte, non aliena iudican-
tur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus
est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura
....probavit, nos ingenia iuvenum non item? an in- 46
genia natura, virtutes et vitia, quae existunt ab in-
geniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter, honesta
et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod
laudabile bonum est, in se habeat, quod laudetur,
necesse est; ipsum enim bonum non est opinionibus,
sed natura; nam ni ita esset, beati quoque opinione
essent; quo quid dici potest stultius? Quare quom et
bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia
naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione
diiudicanda et ad naturam referenda sunt. Sed per- 47
turbat nos opinionum varietas hominumque dissensio,
et quia non idem contingit in sensibus, hos natura
certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec
isdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus;
quod est longe aliter. Nam sensus nostros non pa-
rens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena
depravat, non multitudinis consensus abducit a vero;
animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo
enumeravi, qui teneros et rudes quom acceperunt, in-
ficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus
in omni sensu inplicata insidet, imitatrix boni, volup-
tas, malorum autem mater omnium, quoius blanditiis
corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac
et scabie carent, non cernunt satis.

Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis 18 48
oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,
et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum;

etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni errare et diligere, quod per se non sit diligendum; per se igitur ius est expetendum et colendum; quodsi ius, etiam iustitia; sin ea, reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est an mercennaria? si sine praemio benigna est, gratuita, si cum mercede, conducta; nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur; ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii; per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum causa atque sen-
49 tentia est. Atque etiam, si emolumentis, non suapte *vi* virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur; ut enim quisque maxume ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus, ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, †si non eum ipsi cernunt grati, quoi referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiciendus est desperatis emolumentis et fructibus; quo quid potest dici immanius? Quodsi amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se *est* expetenda; quod ni ita est, omnino iustitia nulla est; id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae
19 50 mercedem quaerere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? infamiaene metu non esse petulantis an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant, erubescunt; pudet etiam loqui de pudicitia. At me istorum philosophorum pudet, qui ullum iudicium vitare nisi vitio ipso vita*to hone-*
51 *stum* putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quom ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? nam

quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius
natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperan-
dum putes? An corporis pravitates, si erunt perin-
signes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas
non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime
perspici potest; quid enim foedius avaritia, quid inma-
nius libidine, quid contemptius timiditate, quid ab-
iectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo?
eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam pluribus,
propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos
miseros esse dicimus an propter vim turpitudinemque
vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute
dici potest. Postremo, si propter alias res virtus ex- 52
petitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse
est; pecuniamne igitur an honores an formam an va-
letudinem? quae et, quom adsunt, perparva sunt, et,
quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo pot-
est; an, id quod turpissimum dictu est, voluptatem?
At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel
maxime cernitur.

Sed videtisne, quanta series rerum sententiarum-
que sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar
longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? liben- 20
ter enim, frater, † quod istam orationem tecum pro-
laber. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur et quoius
apiscendi causa sunt facienda omnia, controversam rem
et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando
iam iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest L. Gellio 53
mortuo? *M.* Quid tandem id ad rem? *Att.* Quia me
Athenis audire ex Phaedro meo memini Gellium,
familiarem tuum, quom pro consule ex praetura
in Graeciam venisset [que], Athenis philosophos,
qui tum erant, in locum unum convocasse ipsisque
magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controver-
siarum aliquem facerent modum; quodsi essent eo
animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse
rem convenire; et simul operam suam illis esse pol-

licitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Io-
culare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe
derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter
antiquam Academiam et Zenonem datum. *Att.* Quo
tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissi-
dent, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain tandem?
54 unane est solum dissensio? *M.* Quae quidem ad rem
pertineat, una, quippe quom antiqui omne, quod se-
cundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum
esse decreverint, hic *nihil*, nisi quod honestum esset,
putarit bonum. *Att.* Parvam vero controversiam di-
cis, at non eam, quae dirimat omnia! *M.* Probe qui-
21 dem sentires, si re ac non verbis dissiderent. *Att.*
Ergo adsentiris Antiocho, familiari meo, (magistro
enim non audeo dicere) quocum vixi, et qui me ex
nostris paene convellit hortulis deduxitque in Acade-
miam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille *qui-
dem* prudens et acutus et in suo genere perfectus
mihique, ut scis, familiaris; quoi tamen ego adsentiar
in omnibus necne, mox videro; hoc dico, controver-
55 siam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tan-
dem vides? *M.* Quia, si, ut Chius Aristo dixit solum
bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod
turpe, ceteras res omnis plane paris ac ne minimum
quidem, utrum adessent an abessent, interesse, valde
a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia
discreparet essetque inter eos de re maxima et de
omni vivendi ratione dissensio; nunc vero, quom de-
cus, quod antiqui summum bonum esse dixerant, hic
solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum
malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulchritu-
dinem commodas res appellet, non bonas, pauperta-
tem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas,
sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles, loqui-
tur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed ver-
borum discordia controversia est nata de finibus, in
qua, quoniam usus capionem duodecim tabulae intra

quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus nec Mamilia lege singuli, sed e XII tres arbitri finis regemus. *Q.* Quamnam igitur sententiam dici- 56
mus? *M.* Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. *Q.* Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum, quo de genere expecto disputationem tuam; nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe ita res se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est vita modica et apta virtute perfrui aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, siquidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus.

Att. At ego huc declinabam, nec invitus. *Q.* Li- 22 57
cebit alias; nunc id agamus, quod coepimus, quom praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quinte, dicis; nam quae a me adhuc dicta sunt, ... *Q.* Nec Lycurgi leges neque Solonis neque Charondae neque Zaleuci nec nostras duodecim tabulas nec plebiscita desidero, sed te existimo quom populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. *M.* Est huius vero disputationis, 58
Quinte, proprium id, quod expectas, atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum *sit* sapientia, a quoius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a dis inmortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quom ceteras

res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus; cuius praecepti tanta vis et tanta sententia est, ut ea non homini quoipiam, sed
59 Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum ingeniumque in se suum sicut simulacrum aliquod dicatum putabit tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet et, quom se ipse perspexerit totumque temptarit, intelleget, quem ad modum a natura subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam, quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas intellegentias animo ac mente conceperit, quibus inlustratis sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam
23 60 causam cernat se beatum fore. Nam quom animus cognitis perceptisque virtutibus a corporis obsequio indulgentiaque discesserit voluptatemque sicut labem aliquam dedecoris oppresserit omnemque mortis dolorisque timorem effugerit societatemque caritatis coierit cum suis omnisque natura coniunctos suos duxerit cultumque deorum et puram religionem susceperit et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad bona seligenda et reicienda contraria, quae virtus ex providendo est appellata prudentia, quid eo dici aut
61 cogitari poterit beatius? Idemque quom caelum, terras, maria rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recursura *ali*quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit ipsumque ea moderantem et regentem paene prenderit seseque non † omnis circumdatum moenibus popularem alicuius definiti loci, sed civem totius mundi quasi unius urbis agnoverit, in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, di inmortales, quam se ipse noscet! quod Apollo praecepit Pythius, quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo pu-
24 62 tabit ea, quae volgo dicuntur amplissima! Atque haec

omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intellegendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit quoique contrarium. Quomque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit adflictos factaque et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Quae quom tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrixque sapientia. *Att.* Laudata quidem a te graviter et vere; sed quorsus hoc pertinet? 63 *M.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse volumus; non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et lubenter et, ut spero, recte, quod eam, quoius studio teneor quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. *Att.* Vero facis et merito et pie, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque religionem hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum (cap. 4). Deinde ipsam proponit legem e legibus Numae et moribus Romanis ductam (cap. 8, 9) praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui (cap. 7). Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut, quibus de causis quaeque legis pars probetur, intellegatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III cap. 5, 6), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiciente recitari legem, tum, ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserant, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverant (lib. III cap 4 extr.)

---

1 1 *Atticus.* Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno (nam, opinor, *id* illi alteri flumini nomen est), sermoni reliquo demus operam sedentes? *M.* Sane quidem; nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid
2 mecum ipse cogito sive [aut] quid scribo aut lego. *Att.* Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno; ductus vero aquarum,

quos isti Nilos et Euripos vocant, quis non, quom haec videat, inriserit? Itaque, ut tu paulo ante de lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam, itaque ut facerem, et orationibus inducebar tuis et versibus), sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari; nunc contra miror te, quom Roma absis, usquam potius esse. *M.* Ego vero, 3 quom licet pluris dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor, raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quae te non attingit, Tite. *Att.* Quae tandem ista causa est? *M.* Quia, si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria; hic enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris nostri studio, qui quom esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quom avos viveret et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet, siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, inmortalitatem scribitur repudiasse. *Att.* Ego vero tibi istam 2 4 iustam causam puto, cur huc libentius venias atque hunc locum diligas; quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus, studioseque eorum

etiam sepulchra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. *M.* Gaudeo igitur
5 me incunabula paene mea tibi ostendisse. *Att.* Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paulo ante dixisti, hunc locum, id est, ut ego te accipio dicere, Arpinum, germanam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. *M.* Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam natu*rae, alte*ram civitatis; ut ille Cato, quom esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est; ita, quom ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, prius quam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnis se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici, sic nos et eam patriam ducimus, ubi nati, *et illam, a qua excepti* sumus. Sed necesse est caritate eam praestare, †qua rei publicae nomen universae civitatis est; pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus; dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur . . . habet civitatis et unam
3 6 illam civitatem putat. *Att.* Recte igitur Magnus ille noster me audiente posuit in iudicio, quom pro Ampio tecum simul diceret, rem publicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores extitissent; uti iam videar adduci hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam.

Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus et divisus aequaliter in duas partes latera haec adluit rapideque dilapsus cito in unum confluit et tan-

tum conplectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci; quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius Liremque multo gelidiorem facit; nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quom ad multa accesserim, ut vix pede temptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit Socrates. *M.* Est vero ita; sed tamen huic amoeni- 7
tati, quem ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. *Q.* Est ita, ut dicis; cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis quicquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. *M.* Praeclare exigis, Quinte, (at ego effugisse arbitrabar) et tibi horum nihil deberi potest. *Q.* Ordire igitur; nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. 'A Iove Musarum primordia', sicut in Aratio carmine orsi sumus. *Q.* Quorsum istuc? *M.* Quia nunc item ab eodem et a ceteris dis inmortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. *Q.* Optime vero, 8
frater, et fieri sic decet.

M. Videamus igitur rursus, prius quam adgredia- 4
mur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quom referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis ignoremusque vim rationis eius, qua iura nobis definienda sint. *Q.* Sane quidem hercle, et est ista recta docendi via. *M.* Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei; ex quo illa lex, quam di humano generi dederunt, recte est laudata; est enim ratio mensque

sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea.
9 *Q.* Aliquotiens iam iste locus a te tactus est; sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. *M.* A parvis enim, Quinte, didicimus 'SI IN IUS VOCAT' atque eius modi 'leges' alias nominare. Sed vero intellegi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatium, sed aequalis illius caelum at-
10 que terras tuentis et regentis dei. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habet, nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnis hostium copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus, nec, si regnante *L.* Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura et ad recte faciendum inpellens et a delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse, quom scripta est, sed tum, quom orta est; orta autem est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

5
11 *Q.* Adsentior, frater, ut, quod est rectum verum*que*, *aeternum quo*que sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. *M.* Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quom in homine est perfecta, . . . in mente sapientis; quae sunt autem varie et ad tempus discriptae populis, favore magis quam re legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem quibusdam talibus argumentis docent: Constat

profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint, populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent; quaeque ita conposita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent. Ex quo intellegi par est eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quom contra fecerint quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et veri legendi. Quaero igi- 12
tur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? *Q.* Ac maxumis quidem. *M.* Lege autem carens civitas estne ob *id* ipsum habenda nullo loco? *Q.* Dici aliter non potest. *M.* Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis. *Q.* Prorsus adsentior. *M.* Quid, quod multa 13
perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen adtingunt, quam si latrones aliquas consessu sua sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possunt, si quae inscii inperitique pro salutaribus mortifera conscripserunt, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiamsi perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges homium deriguntur, quae supplicio inprobos adficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

Q. Praeclare intellego nec vero iam aliam esse 6
ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. *M.* Igitur tu Titias et Apuleias 14
leges nullas putas? *Q.* Ego vero ne Livias quidem. *M.* Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint; lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest.

Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. *M.* Certe, si modo acceptae a duobus vobis erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de re publica conscripsit idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciundum, ut, prius quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video, quom quidem illi non studii et delectationis, sed rei publicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis
15 cogere. *Q.* Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? *M.* At *ait* Theophrastus, auctor haud deterior mea quidem sententia (meliorem multi nominant); commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

7 Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et im-
16 piorum habere rationem; his enim rebus inbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia. Quid est enim verius quam neminem esse oportere tam stulte adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii *ratione comprehendantur, nulla* ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensum temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? Quomque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare na-

turae omnium rerum, rationem inesse in ea confitendum est. Utilis esse autem has opiniones quis neget, quom intellegat, quam multa firmentur iure iurando, quantae saluti sint foederum religiones, quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque sancta sit societas civium inter ipsos diis inmortalibus interpositis tum iudicibus, *tum* testibus? Habes legis prooemium; sic enim haec appellat Plato. *Q.* Habeo 17 vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille. Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum de deis exordium; unum illud mihi videris imitari, orationis genus. *M.* Velle fortasse; quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est; quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis isdem conversa dicere? *Q.* Prorsus adsentior; verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. *M.* Expromam equidem, 18 ut potero, et, quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. *Q.* Quidnam id est? *M.* Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potuero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae (nam esset infinitum), sed ipsae summae rerum atque sententiae. *Q.* Ita vero necesse est; quare audiamus.

M. Ad divos adeunto caste, pietatem adhi- 8 19 bento, opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit.

Separatim nemo habessit deos neve novos neve advenas nisi publice adscitos; privatim colunto, quos rite a patribus *cultos acceperint.*

In urbibus delubra habento; lucos in agris habento et Larum sedes.

Ritus familiae patrumque servanto.

Divos et eos, qui caelestes semper habiti, colunto et ollos, quos endo caelo merita locaverint, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum, ast olla, propter quae datur homini ascensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum delubra sunto, ne uncula vitiorum.

Sacra sollemnia obeunto.

Feriis iurgia amovento easque in famulis operibus patratis habento, itaque ut ita cadat in annuis anfractibus, descriptum esto. Certasque fruges certasque bacas sacerdotes publice libanto; hoc certis sacrificiis ac die-
20 bus; itemque alios ad dies ubertatem lactis feturaeque servanto; idque ne committi possit, ad eam rem, rationem cursus annuos sacerdotes finiunto; quaeque quoique divo decorae grataeque sint hostiae, providento.

Divisque aliis *alii* sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunto. Virginesque Vestales in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum.

Quoque haec privatim et publice modo rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus. Eorum autem genera sunto tria, unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium ecfata incognita, quorum senatus populusque adsciverit; interpretes autem Iovis optumi maxumi, publici augures, signis et auspiciis
21 † postea vidento, disciplinam tenento sacerdotesque, vineta virgetaque et salutem populi auguranto, quique agent rem duelli quique popularem, auspicium praemonento, ollique obtemperanto, divorumque iras providento sisque apparento caelique fulgora regionibus

ratis temperanto, urbemque et agros [et] templa liberata et effata habento. Quaeque augur iniusta nefasta, vitiosa dira defixerit, inrita infectaque sunto; quique non paruerit, capital esto.

Foederum pacis, belli, indotiarum ratorum 9
fetiales iudices, nontii sunto, bella disceptanto.

Prodigia, portenta ad Etruscos haruspices, si senatus iussit, deferunto, Etruriaque principes disciplinam doceto. Quibus divis creverint, procuranto, idemque fulgora atque obstita pianto.

Nocturna mulierum sacrificia ne sunto praeter olla, quae pro populo rite fient; neve quem initianto nisi, ut adsolet, Cereri Graeco sacro.

Sacrum commissum, quod neque expiari 22
poterit, impie commissum esto; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto.

Loedis publicis, †quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat, popularem laetitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto eamque cum divum honore iungunto.

Ex patriis ritibus optuma colunto.

Praeter Idaeae matris famulos, eosque iustis diebus, ne quis stipem cogito.

Sacrum sacrove commendatum qui clepsit rapsitve, parricida esto.

Periurii poena divina exitium, humana dedecus.

Incestum pontifices supremo supplicio sanciunto.

Impius ne audeto placare donis iram deorum.

Caute vota reddunto; poena violati iuris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto.

Sacra privata perpetua manento.

Deorum Manium iura sancta sunto. Bonos

leto datos divos habento; sumptum in ollos luctumque minuunto.

10 23 *Att.* Conclusa quidem est a te permagna lex sane quam brevi; sed, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. *M.* An censes, quom in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optumam, non necesse esse optumae rei publicae leges dare consentaneas? *Att.* Immo prorsus ita censeo. *M.* Ergo adeo expectate leges, quae genus illud optumum rei publicae contineant, et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra re publica nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum, qui tum
24 ut lex valebat. *Att.* Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego 'UTEI [TU] ROGAS' possim dicere. *M.* Ain tandem? Attice, non es dicturus aliter? *Att.* Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. *Q.* Atque mea quidem *eadem* sententia est. *M.* At, ne longum fiat, videte. *Att.* Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia; nec tollit castimoniam corporis, sed hoc oportet intellegi, quom multum animus corpori praestet observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquae vel dierum numero tollitur; animi labes nec diuturnitate evanescere nec
25 amnibus ullis elui potest. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid enim? paupertatem quom divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito deorum aditu arceamus? praesertim quom ipsi deo nihil minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod

autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur.

Suosque deos aut novos aut alienigenas coli confusionem habet religionum et ignotas caerimonias †nos sacerdotibus. Nam *a* patribus acceptos deos ita pla- 26
cet coli, si huic legi paruerint ipsi patres.

Delubra esse in urbibus censeo nec sequor magos Persarum, quibus auctoribus Xerses inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. Me- 11
lius Graii atque nostri, qui ut augerent pietatem in deos, easdem illos urbis quas nos incolere voluerunt; adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus, siquidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxume et pietatem et religionem versari in animis, quom rebus divinis operam daremus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere omnia, *quae* cernerent, deorum esse plena; fore enim omnis castiores, veluti quom in fanis essent maxime religiosis. Est enim quaedam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. Eandemque rationem luci habent 27
in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quom dominis, tum famulis posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum, repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare id est, quoniam antiquitas proxume accedit ad deos, a dis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos inmortalis esse, sed fortium bonorumque divinos. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, 28
Fides consecratur manu; quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant (habent autem omnes boni), deos ipsos in animis suis conlocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod

Cylonio scelere expiato Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Inpudentiae; virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestataque omnia eius modi repudianda sunt. Quodsi fingenda nomina, Vicae Potae potius vincendi atque potiundi, Statae standi cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae. Quoniamque expectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est. Fortunaque sit vel Huiusce diei (nam valet in omnes dies) vel Respiciens ad opem ferendam vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, † comes tum....

12 29 Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem litium habet et iurgiorum, in servis operum et laborum; quas conpositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod *ad* tempus ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est; quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum neglegentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum quoique deo, quoi maioribus, quoi lactentibus, quoi maribus, quoi feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et conficiendarum religionum facultatem adferunt. Quomque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, quod nos prope idem Graecum, *non* interpretatum nomen tenemus, conplexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

30 Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui

sacris publice praesint, religioni privatae satis facere non possint; continet enim rem publicam consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere. Discriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad interpretanda alii praedicta vatium neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra conlegium nosset. Maxi- 31
mum autem et praestantissimum in re publica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere vel habita rescindere? quid gravius quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio *die*' dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? leges non iure rogatas tollere, ut Titiam decreto conlegii, ut Livias consilio Philippi consulis et auguris? nihil domi, nihil militiae per magistratus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam probari?

Att. Age, iam ista video fateorque esse magna; 13 32
sed est in conlegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio (nam eorum ego in libros incidi), quom alteri placeat auspicia ista ad utilitatem esse rei publicae composita, alteri disciplina vestra quasi divinare videatur posse. Hac tu de re quaero quid sentias. *M.* Egone? divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, esse sentio, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis[que] disciplinae nostrae. Si enim deos esse concedimus, eorumque mente mundum regi, et eosdem hominum consulere generi et posse nobis signa rerum futura-

rum ostendere, non video, cur esse divinationem ne-
33 gem; sunt autem ea, quae posui; ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena res publica et omnia regna omnesque populi cunctaeque gentes augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse; neque enim Polyidi neque Melampodis neque Mopsi neque Amphiarai neque Calchantis neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, ut Phrygum, Lycaonum, Cilicum maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset; nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset, neque Atti Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi omnes hi multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et neglegentia. Ita neque illi adsentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse, neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tempus non numquam, ad agendi consilium saepissime
34 pertineret. *Att.* Credo hercle ita esse istique rationi potissimum adsentior. Sed redde cetera.

14 *M.* Reddam vero, et id, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli; in quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius ut plurimum valeret et fides, eorumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus sat esse plane in ipsa lege dictum puto. *Att.* Adsentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. *M.* At vero quod sequitur, quo modo aut tu adsentiare *aut*
35 ego reprehendam, sane quaero, Tite. *Att.* Quid tandem id est? *M.* De nocturnis sacrificiis mulierum. *Att.* Ego vero adsentior, excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. *M.* Quid ergo aget Iacchus Eumolpidaeque vostri et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? non enim po-

pulo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. *Att.* Excipis, credo, illa, quibus ipsi 36
initiati sumus. *M.* Ego vero excipiam; nam mihi quom multa eximia divinaque videntur Athenae tuae pepererisse atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus, initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus; neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poëtae indicant comici. Qua licentia Romae data quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne inprudentiam quidem oculorum adici fas fuit? *Att.* Tu vero istam Romae legem rogato; nobis nostras ne ademeris. *M.* Ad nostra igitur revertor; qui- 15 37
bus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animadversio*que* declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit; novos vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissumus poëta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei peregrini iudicati e civitate eiciantur.

Publicus autem sacerdos inprudentiam consilio expiatam metu liberet, audaciam in . . . et inmittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

Iam ludi publici quoniam sunt cavea circoque di- 38
visi, † sint corporum certationes cursu et pugillatu et luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, cavea cantu † vice ac fidibus et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Adsentior enim Platoni nihil tam facile in

animos teneros atque molles influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem; namque et incitat languentes et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquom vocum conservare modum; quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt inmutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, quom severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam
39 huic mutationi locus. Quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur; negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto; illud quidem *video*, quae solebant quondam conpleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exultent et cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torqueant. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens, quam sensim pernicies inlapsa *in* civium animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, siquidem illa severa Lacedaemo nervos iussit, quos plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

16 40 Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optuma; de quo quom consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraclum editum est: 'eas, quae essent in more maiorum.' Quo quom iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit: 'optumum.' Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optumum.

Stipem sustulimus nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus; implet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum; quod 41 et nunc multis fit in fanis, *et* Alexander in Cilicia deposuisse apud Solensis in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quom rebus timeret suis, filiarum dotis credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quom vir nemo bonus ab inprobo se donari velit.

†Diligentiam votorum satis in lege dictum est ac votis sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum plenae tragoediae; quae ante oculos sunt, ea potius adtingam. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam sermo mihi est apud vos, nihil reticebo volamque hoc, quod loquar, diis inmortalibus gratum potius videri quam grave. Omnia tum perditorum civium scelere discessu meo 17 religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares fa- 42 miliares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat; circumspicite celeriter animo (nihil enim attinet quemquam nominari), qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab impiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus; quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter ceteros in omni religione inpii, non solum vita . . . cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura et iustis exsequiarum

43 caruerunt. *Q.* Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias ago; sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. *M.* Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit, sed opinionibus vulgi rapimur in errorem nec vera cernimus; morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus; quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentis tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, quidquid agerent, modo timentis, vicissim contemnentis religiones, iudicia perrupta ab isdem corruptela hominum, non
44 deorum. Reprimam iam et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo quam petivi; tantum ponam brevi, duplicem poenam esse divinam, quod constet ex vexandis vivorum animis et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio conprobetur.

18
45 Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsentior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: 'Terra igitur ut focus domiciliorum sacra deorum omnium est; quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. Tum ebur ex inani corpore extractum haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod *quis*que voluerit, uno e ligno dicato itemque lapideum in delubris communibus, textile ne operosius quam mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quom in cetero, tum maxime in textili; tincta vero absint nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno pictore uno absolutae

die; itemque cetera huius exempli dona sunto.' Haec illi placent; sed ego cetera non tam restricte praefinio vel hominum vitiis vel subsidiis temporum victus; terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam intendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista; nunc de sacris perpetuis et de Manium iure restat. *M.* O miram memoriam, Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. *Att.* Ita credo, 46
sed tamen hoc magis eas res et memini et expecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. *M.* Vero, et a peritissimis sunt istis de rebus et responsa et scripta multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quom scias, a quo sit capite repetendum. Sed 19 47
iuris consulti sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similius veri est, ignoratione docendi (nam non solum scire aliquid artis est, sed quaedam ars *est* etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id *in* infinitam dispertiuntur, velut in hoc ipso genere quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et eidem iuris peritissimi! 'Saepe', inquit Publii filius, 'ex patre audivi pontificem bonum neminem esse, nisi qui ius civile cognosset.' Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis et de sepulchris, et si quid eius modi est. Cur igitur haec tanta facimus? quom cetera perparva sint, de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis

prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra.
48 †Haec posite haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iuris consultorum libri; quaeruntur enim, qui astringantur sacris. Heredum causa iustissima est; nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigrarit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantundem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine; est enim ad id, quod propositum est, adcommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quom moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, qui, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de
49 creditoribus eius plurimum servet. Extrema illa persona est, ut is, si qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

20 Haec nos a Scaevola didicimus non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant: tribus modis sacris adstringi, aut hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut, si maior pars
50 pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices cum pecunia sacra coniungi volunt isdemque ferias et caerimonias adscribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quom est partitio, ut, si in testamento deducta scripta non sit ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur, et, quod pater familias in eius donatione, qui in ipsius potestate est, adprobavit, ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non
51 adprobat, ratum non est. His propositis quaestiunculae multae nascuntur, quas, qui intellegat †non, si

ad caput referat, per se ipse facile perspiciat. Veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur, et post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, quoi ipse heres esset, praetermissum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cùi plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

21 52 Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis; civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia pontificum auctoritate, nulla lege coniuncta sunt. Itaque si vos tantum modo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas, sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris eos, qui tantundem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium; quid 53 huc accessit ex iure civili? Partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur; inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quodsi hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur; super dicebant quicquid cepisset, adstringi; rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non ....

54 doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfamiliaris, sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare pietatis esse adiunctum putabat.

22 55 Iam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popillia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis, quam ceterorum caelestium quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut nec ipsius neque publicae feriae sint; totaque huius iuris conpositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat, quem ad modum os resectum terra obtegatur, quaeque in porca contracta iura sint, quo tempore incipiat sepulchrum esse et religione teneatur.

56 At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur; redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulchro, quod *haud* procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor acerbiore odio incitatus, quam
57 *si tam* sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens *ne* suo corpori posset accidere primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano: 'Hic est ille situs': Vere; nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam iusta facta et porcus caesus est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis venit usu, *ut* humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta con-

texerat, eumque morem ius pontificale confirmat; nam prius quam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis; iniecta gleba †tum et illis humatus est, et gleba vocatur, ac tum denique multa religiosa iura conplectitur. Itaque in eo, qui in nave necatus, deinde in mari proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non extaret; porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum †pati; si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

Att. Video, quae sint in pontificio iure, sed quaero, 23 58
ecquidnam sit in legibus. *M.* Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis; sed ea non tam ad religionem spectant quam ad ius sepulchrorum. Hominem mortuum, inquit lex in xii, in urbe ne sepelito neve urito; credo vel propter ignis periculum. Quod autem addit: neve urito, indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. *Att.* Quid, qui post xii in urbe sepulti sunt clari viri? *M.* Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Poplicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus consecuti sunt. Sed *ut* in urbe sepeliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio non esse ius in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris; aram in eo loco fuisse memoriae proditum est; ad eam quom lamina esset inventa et in ea scriptum lamina: 'Honoris', ea causa fuit, *ut* aedis haec dedicaretur. Sed quom multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt; statuit enim collegium locum publicum non potuisse privata religione obligari.

Iam cetera in xii minuendi sumptus sunt lamen- 59
tationisque funebris, translata de Solonis fere legibus. Hoc plus, inquit, ne facito: Rogum ascea ne polito. Nostis, quae sequuntur; discebamus enim

pueri XII ut carmen necessarium; quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu tribus riciniis et tunicla purpurea et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento. Hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat; quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia; quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte.

24 60 Cetera item funebria, quibus luctus augetur, XII sustulerunt. Homini, inquit, mortuo ne ossa legito, quoi pos funus faciat. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus † de uncturaque servilis unctura tollitur omnisque circumpotatio; quae et recte tolluntur neque tollerentur, nisi fuissent. Ne sumptuosa respersio, ne longae coronae nec acerrae praetereantur. Illa iam significatio est laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod coronam virtute partam et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex inpositam iubet. Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura *funera* fierent lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quom esset: neve aurum additŏ, *videte,* quam humane excipiat altera lex: at cui auro dentes vincti escunt, ast im cum illo sepeliet uretve, se fraude esto. Et simul illud videtote,
61 aliud habitum esse sepelire et urere. Duae sunt praeterea leges de sepulchris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod rogum bustumve novum vetat propius sexaginta pedes adigi aedes alienas invito domino, incendium veretur † acerbum vetat; quod autem forum,

id est vestibulum sepulchri, bustumve usu capi vetat, tuetur ius sepulchrorum. Haec habemus in XII sane secundum naturam, quae norma legis est; reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum, dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus, honoratorum virorum laudes in contione memo- 62
rentur easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur, cui nomen neniae, quo vocabulo etiam *apud* Graecos cantus lugubres nominantur.

Att. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari 25
maiorumque sapientia admodum delector; sed requiro, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum. *M.* Recte requiris; quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit, in C. Figuli sepulchro vidisse *te* credo. Minimam olim istius rei fuisse cupiditatem multa extant exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumptum et luctum removere a deorum Manium iure, hoc intellegant in primis, sepulchrorum magnificentiam esse minuendam.
Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta 63
sunt; nam et Athenis iam *ab* illo *pri*mo re*ge* Cecrope, ut aiunt, permansit hoc ius terra humandi; † quam quom proxumi fecerant obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati, apud quos de mortui laude † quomni quid veri erat praedicatum (nam mentiri nefas habebatur), † ad iusta confecta erant. Posteaquam, ut scribit Phalereus, 64
sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt; quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt; nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt: Mulieres genas ne radunto neve lessum funeris ergo habento.

De sepulchris autem nihil est apud Solonem am- 26

plius, quam ne quis ea deleat neve alienum in-
ferat, poenaque est, si quis bustum (nam id
puto appellari *τύμβον*) aut monimentum, inquit,
aut columnam violarit, laeserit, fregerit. Sed
post aliquanto propter has amplitudines sepulchrorum,
quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, ne quis
sepulchrum faceret operosius, quam quod de-
65 cem homines effecerint triduo; neque id opere
tectorio exornari nec hermas, quos vocant, licebat in-
poni, nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis
nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus
esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas vi-
rorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur; *auget*
66 enim luctum concursus hominum. Quocirca Pittacus
omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum.
Sed ait rursus idem Demetrius increbruisse eam fu-
nerum sepulchrorumque magnificentiam, quae nunc fere
Romae est; quam consuetudinem lege minuit ipse;
fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus,
sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civi-
tatis peritissimus. Is igitur sumptum minuit non so-
lum poena, sed etiam tempore; ante lucem enim iussit
efferri. Sepulchris autem novis finivit modum; nam
super terrae tumulum noluit quicquam statui nisi co-
lumellam tribus cubitis ne altiorem aut mensam aut
labellum et huic procurationi certum magistratum
praefecerat.

27
67 Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Pla-
tonem, qui iusta funerum reicit ad interpretes religio-
num; quem nos morem tenemus. De sepulchris autem
dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit,
ullam partem sumi sepulchro; sed quae natura agri
tantum modo efficere possit, ut mortuorum corpora
sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut
conpleatur; quae autem terra fruges ferre et ut ma-
ter cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis mi-
68 nuat neve vivos neve mortuos. Extrui autem vetat

sepulchrum altius, quam quod *quinque homines* quinque diebus absolverint, nec e lapide excitari plus nec inponi, quam quod capiat laudem mortui incisam ne plus quattuor herois versibus, quos 'longos' appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de inmortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum. 69

Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. *Q.* Nos vero, frater, et copiose quidem; sed perge cetera. *M.* Pergam equidem et, quoniam libitum est vobis me ad haec inpellere, hodierno sermone conficiam, spero, hoc praesertim die; video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam et dicam de magistratibus; id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam contineat maxime. *Att.* Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo prooemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum pu-

taret. Quam ob rem discriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

---

1 1 *Marcus.* Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. *Att.* Platonem videlicet dicis. *M.* Istum ipsum, Attice. *Att.* Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris; nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. *M.* Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. *Att.* Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coepe-
2 ras. *M.* Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. *Att.* Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vereque dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum ma-
3 gistratum. Nihil porro tam aptum est ad ius condicionemque naturae (quod quom dico, legem a me dici intellegi volo) quam imperium; sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum universum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest; nam et hic deo paret, et huic oboediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae
2 4 legis obtemperat. Atque ut ad haec citeriora veniam

et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur (idque [ut] in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit), deinde etiam deinceps posteris prodebatur, quod [et] in iis etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem quoniam leges damus liberis populis, quaeque de optima re publica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. Magistratibus igitur 5 opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque discriptione omnis rei publicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus; nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est, et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus; noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quom ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. *Att.* Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

M. Iusta imperia sunto, iisque cives mo- 3 6 deste ac sine recusatione parento; magistratus nec oboedientem et noxium civem multa, vinculis verberibusve coherceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit, ad quos provocatio esto. Quom magitratus iudicassit inrogassitve, per populum multae poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, pro-

vocatio nec esto, quodque is, qui bellum geret, imperassit, ius ratumque esto.

Minores magistratus partiti iuris ploeres im ploera sunto. Militiae, quibus iussi erunt, imperanto eorumque tribuni sunto, domi pecuniam publicam custodiunto, vincula sontium servanto, capitalia vindicanto, aes, argentum aurumve publice signanto, litis contractas iudicanto, quodcumque senatus creverit, agunto.

7 Suntoque aediles curatores urbis, annonae ludorumque sollemnium, ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto.

Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censento, urbis tecta templa, vias aquas, aerarium vectigalia tuento populique partis in tribus discribunto, exin pecunias, aevitatis, ordines partiunto, equitum peditumque prolem discribunto, caelibes esse prohibento, mores populi regunto, probrum in senatu ne relinquonto; bini sunto, magistratum quinquennium habento; reliqui magistratus annui sunto; eaque potestas semper esto.

8 Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicarive iubeat, praetor esto; is iuris civilis custos esto; huic potestate pari, quotcumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunto.

Regio imperio duo sunto, iique *a* praeeundo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellamino; militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto.

9 Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto.

Ast quando duellum gravius, discordiae civium escunt, oenus ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consu-

les, teneto, isque ave sinistra dictus populi magister esto; equitatumque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator; reliqui magistratus ne sunto.

Ast quando consules magisterve populi nec escunt, auspicia patrum sunto, ollique ec se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint.

Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto, duella iusta iuste gerunto, sociis parcunto, se et suos continento, populi sui gloriam augento, domum cum laude redeunto.

Rei suae ergo ne quis legatus esto.

Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, ei tribuni eius sunto, quodque ii prohibessint quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto neve plebem orbam tribunis relinquonto.

Omnes magistratus auspicium iudiciumque 10
habento, exque eis senatus esto; eius decreta rata sunto; ast potestas par maiorve prohibessit, perscripta servanto.

Is ordo vitio vacato, ceteris specimen esto.

Creatio magistratuum, iudicia populi, iussa vetita quom suffragio cosciscentur, optumatibus nota, plebi libera sunto.

Ast quid erit, quod extra magistratus coe- 4
rari oesus sit, qui coeret, populus creato eique ius coerandi dato.

Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque eique, quem patres prodent consulum rogandorum ergo; tribunisque, quos sibi plebes creassit, ius esto cum patribus agendi; iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto.

Quae cum populo quaeque in patribus agentur, modica sunto.

11 Senatori, qui nec aderit, aut causa aut culpa esto; loco senator et modo orato, causas populi teneto.

Vis in populo abesto. Par maiorve potestas plus valeto. Ast quid turbassitur in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae salutaris civis esto.

Qui agent, auspicia servanto, auguri publico parento, promulgata proposita in aerario cognita agunto, nec plus quam de singulis rebus semel consulunto, rem populum docento, doceri a magistratibus privatisque patiunto.

Privilegia ne inroganto; de capite civis nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto.

Donum ne capiunto neve danto neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto.

Censores fidem legum custodiunto; privati ad eos acta referunto nec eo magis lege liberi sunto.

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

5 12 *Q.* Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum discriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paulum adlatum est novi. *M.* Rectissime, Quinte, animadvertis; haec est enim, quam Scipio laudat in *illis* libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali discriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum conpositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. Quae res quom sapientissime moderatissimeque constituta esset a ma-

ioribus nostris, nihil habui sane, non *modo* multum, quod putarem novandum in legibus. *Att.* Reddes igi- 13 tur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista discriptio. *M.* Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. *Att.* Istud maxime expecto disserendi genus. *M.* Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quom de optuma re publica quaereretur; sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam a Theophrasto primum, deinde a Dione Stoico quaesita subtilius.

Att. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata 6 14 sunt? *M.* Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe; post Aristoteles inlustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone; Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit; post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus; qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis; sed perge, ut coeperas.

7 15 *M.* Quaesitum igitur ab illis est, placeret*ne* unum
in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod
exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus.
Sed quoniam regale civitatis genus probatum quon-
dam postea non tam regni quam regis vitiis repudia-
tum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum,
res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus
16 imperabit. Quare nec ephori Lacedaemone sine causa
a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consuli-
bus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure
positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus
omnes pareant excepto tribuno, qui post extitit, ne
id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit con-
sulare ius, quod exstitit, ipse qui eo non teneretur,
deinde quod attulit auxilium reliquis non modo ma-
gistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus.
17 *Q.* Magnum dicis malum; nam ista potestate nata
gravitas optimatium cecidit convaluitque vis multitu-
dinis. *M.* Non est, Quinte, ita. Non ius enim illud
solum superbius populo et violentius videri necesse
erat, quo posteaquam modica et sapiens temperatio
accessit .... †convertem lex in omnis est.

8 18 Domum cum laude redeunto. Nihil enim prae-
ter laudem bonis atque innocentibus neque ex hosti-
bus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum
est profecto, nihil esse turpius quam [est] quemquam
legari nisi rei publicae causa. Omitto, quem ad mo-
dum isti se gerant atque gesserint, qui legatione he-
reditatis aut syngraphas suas persequuntur; in homi-
nibus est hoc fortasse vitium; sed quaero, quid reapse
sit turpius quam sine procuratione senator legatus,
sine mandatis, sine ullo rei publicae munere. Quod
quidem genus legationis ego consul, quamquam ad
commodum senatus pertinere videbatur, tamen adpro-
bante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus
plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen
tempus et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita tur-

pitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si pla-
cet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur.
Att. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis
sunt, minime placet. *M.* At vero, Tite, si parebunt 19
his legibus, nihil erit iis urbe, nihil domo sua dul-
cius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum ple-
bis potestatem, quae *est* in re publica nostra; de qua
disseri nihil necesse est. *Q.* At mehercule ego, fra-
ter, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi
quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et
ad seditionem nata sit; cuius primum ortum si re-
cordari volumus, inter arma civium et occupatis et
obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quom
esset cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad
deformitatem puer, brevi tempore nescio quo pacto
recreatus multoque taetrior et foedior renatus est.
Quid enim ille non edidit? qui primum, ut impio di- 9
gnum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia
infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quom
adflixisset principum gravitatem, numquam tamen con-
quievit. Namque ut C. Flaminium atque ea, quae 20
iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam,
quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit?
etsi quinquennio ante D. Brutum et P. Scipionem
consules (quos et quantos viros!) homo omnium in-
fimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius,
in vincula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero
Gracchi ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisse in
forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne
omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam
de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne de-
pellere quidem a se sine ferro potuit res publica.
Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius 21
quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax,
tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de
statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tri-

bunicium exacuisset in nos? quem quom homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad inmortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri,
22 nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit inpurae beluae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque ecfero laudibus, de tribunicia potestate taceo; nec enim reprehendere libet nec laudare possum.

10 23 *M.* Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis, sed est iniqua in omni re accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitiorumque selectio; nam isto quidem modo vel consulatus vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali; sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia potestas est tribunorum plebis. — Quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo *se* periculo progredi cogitat, populi impetus periculi rationem sui non habet. —
24 At aliquando incenditur. — Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor evertit; quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedenti collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide: Concessa plebei a patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta se-

ditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores
cum principibus aequari se putarent; in quo uno
fuit civitatis salus. — At duo Gracchi fuerunt. — Et
praeter eos quamvis enumeres multos licet, quom
deni creentur, *non* nullos in omni memoria reperies
perniciosos tribunos, leves etiam, non bonos fortasse
plures; invidia quidem summus ordo caret, plebes
de suo iure periculosas contentiones nullas facit.
Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut 25
plebi re, non verbo danda libertas; quae tamen sic
data est, ut multis *institutis* praeclarissimis adducere-
tur, ut auctoritati principum cederet. Nostra autem 11
causa, quae, optume et dulcissume frater, incidit in
tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum
tribunatu; non enim plebes incitata nostris rebus in-
vidit, sed vincula soluta sunt et servitia concitata
adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum
illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo
rei publicae tempore, cui *nisi* cessissem, non diutur-
num beneficii mei patria fructum tulisset. Atque
haec rerum exitus indicavit; quis enim non modo li-
ber, *sed* servus libertate dignus fuit, cui nostra salus
cara non esset? Quodsi is casus fuisset rerum, quas 26
pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus
gratus esset, et si nos multitudinis furentis inflam-
mata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me popu-
lum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Me-
tellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consola-
renturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt,
qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa
urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere *in* in-
proba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in
re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris
attendere, non solum ei, quid esset optimum, viden-
dum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim
deberi non posse huic civitati illam potestatem; quippe
quam tanto opere populus noster ignotam expetisset,

qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit causam nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.' *Q.* Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. *M.* Perseveras tu quidem et in tua vetere sententia permanes. *Att.* Nec mehercule ego sane a Quinto nostro dissentio, sed ea, quae restant, audiamus.

12 27 *M.* Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur, iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles inpedirent morae; saepe enim populi impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt. Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare *est* sane neminem in summum locum nisi per populum venire sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus
28 lege nostra confirmatur auctoritas; sequitur enim: Eius decreta rata sunto. Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes, et, si ordines reliqui principis ordinis consilio rem publicam gubernari velint, possit ex temperatione iuris, quom potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto. *Q.* Praeclara vero, frater, ista lex, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et
29 censorem quaerit interpretem. *Att.* Ille vero, etsi tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare.

13 *M.* Omitte ista, Attice; non enim de hoc senatu nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quom omni vitio carere lex iubeat,

ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii par-
ticeps. Id autem difficile factu est nisi educatione
quadam et disciplina; de qua dicemus aliquid fortasse,
si quid fuerit loci aut temporis. *Att.* Locus certe 30
non deerit, quoniam tenes ordinem legum, tempus vero
largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi prae-
terieris, repetam a te istum de educatione et de dis-
ciplina locum. *M.* Tu vero et istum, Attice, et si
quem alium praeteriero. Ceteris specimen esto.
Quod si *tenemus*, tenemus omnia. Ut enim cupiditati-
bus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic
emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis
omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commo-
dissime respondisset, quom esset obiecta magnificentia
villae Tusculanae, duo se habere vicinos, superiorem
equitem Romanum, inferiorem libertinum; quorum
quom essent magnificae villae, concedi sibi oportere,
quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. Non
vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent?
quibus id, si tu non faceres, non liceret. Quis enim 31
ferret istos, quom videret eorum villas signis et ta-
bulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et
religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi
ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem te-
nerentur? Nec enim tantum mali est peccare prin- 14
cipes, quamquam est magnum hoc per se ipsum ma-
lum, quantum illud, quod permulti imitatores princi-
pum existunt. Nam licet videre, si velis replicare
memoriam temporum, qualescumque summi civitatis
viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mu-
tatio morum in principibus extiterit, eandem in po-
pulo secutam. Idque haud paulo est verius, quam 32
quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus
ait mutatis mutari civitatum status; ego autem no-
bilium vita victuque mutato mores mutari civitatum
puto. Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi
principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed

ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest; pauci enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

15 33 Proximum autem est de suffragiis, quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. *Att.* Ita mehercule attendi nec satis intellexi, quid sibi lex aut quid verba ista vellent. *M.* Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando *sciscenda*que in lege aut rogatione clam an palam ferri melius esset. *Q.* An etiam id dubium est? vereor, ne a te rursus dissentiam. *M.* Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed obtineri *ne e*a
34 n*on* possint, videndum est. *Q.* Atqui, frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quom aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quom agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus extant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rogationi neque lator quisquam est inventus nec auctor umquam
16 35 bonus. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum

prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia,
lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio
post Cassia est de populi iudiciis a nobili homine
lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente
a bonis atque omnis rumusculos populari ratione aucu-
pante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac ve-
tandis, seditiosi atque inprobi civis, cui ne reditus
quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. Uno 30
in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod
ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quo-
que iudicio C. Coelius tabellam doluitque, quoad vixit,
se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae.
Et avus quidem noster singulari virtute in hoc mu-
nicipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in ma-
trimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem
tabellariam; excitabat enim fluctus in simpulo, ut di-
citur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo
excitavit mari. Ac nostro quidem † qui quom res
esset ad se delata, M. Scaurus consul: 'Utinam', in-
quit, 'M. Cicero, isto animo atque virtute in
summa re publica nobiscum versari quam in
municipali maluisses!' Quam ob rem, quoniam 37
non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut
repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc
populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi
dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio
tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si
tabellariam tuleris, ipse praestabis; nec enim mihi
placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius in-
tellego. *Att.* Mihi vero nihil umquam populare pla- 17
cuit, eamque optimam rem publicam esse dico, quam
hic consul constituerat, quae sit in potestate optimo-
rum. *M.* Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine 38
tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris
Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut
auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me
recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota,

plebi libera sunto. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet; pontes etiam lex
39 Maria fecit angustos. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo; sin † valuerint tamen leges ut ne sim ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis causa tollitur.

18 40 Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu; *tum* gravis et, ut arbitror, praeclara lex: *Quae cum populo* quaeque in patribus agentur, modica sunto, id est modesta atque sedata; actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod est in senatu non difficile, est enim ipse senator is, cuius non ad auctorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quom frequens ordo est; ut loco dicat, id est rogatus; ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu (quod fit ambitione saepissime) nullo magistratu adiuvante tolli diem utile est, aut quom tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad

docendum; quorum generum in utroque magnus no-
ster Cato est. Quodque addit: causas populi te- 41
neto, est senatori necessarium nosse rem publicam
(idque late patet: quid habeat militum, quid valeat
aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos,
quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione,
foedere), tenere consuetudinem decernendi, nosse ex-
empla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scien-
tiae, diligentiae, memoriae, sine quo paratus esse se-
nator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus pri- 42
mum et maximum: Vis abesto. Nihil est enim
exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri ac
legibus, nihil minus et civile et humanum quam com-
posita et constituta re publica quicquam agi per vim.
Parere iubet intercessori, quo nihil praestantius; in-
pediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum 19
dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia; quem
est senatus secutus, quom decrevisset C. Claudio con-
sule de Cn. Carbonis seditione referente invito eo,
qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri,
quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum
turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permo-
vet, quom agi nihil potest, vim quaerit, cuius inpu-
nitatem amittit hac lege. Sequitur illud: Interces-
sor rei malae salutaris civis esto. Quis non 43
studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara
legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam
in publicis institutis atque legibus: Auspicia ser-
vanto, auguri parento. Est autem boni auguris
meminisse *se* maximis rei publicae temporibus praesto
esse debere, Iovique optimo maximo se consiliarium
atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspi-
cio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse
traditas, e quibus saepe opem rei publicae ferre possit

Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges praeclarissimae de duodecim tabulis translatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum maiores in posterum providisse. In privatos homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium; quo quid est iniustius? quom legis haec vis sit: scitum et iussum in omnis. Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt; discriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus.
45 Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum esse de nobis; praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii; quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse *se* aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

20 46 Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Legesque quom magis iudiciis quam verbis sanciendae sint, adiungitur: Noxiae poena par esto, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publica necessariae. Legum custodiam nullam habemus; itaque eae leges sunt, quas apparitores nostri volunt; a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creabantur, nec ii solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant.
47 Haec detur cura censoribus, quandoquidem eos in re

publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus; qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius rationes referri, causamque exponi censoribus, integram tamen legi, accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. *Att.* Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? *M.* Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim iunctum magistratibus. *Att.* Quid? de 48
iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? *M.* Quid tandem hoc loco est quod requiras? *Att.* Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam ut modo a te dictum est leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. *M.* Faciam breviter, si con- 49
sequi potuero; nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter; nos autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani quae relicta sunt et tradita. *Att.* Sic prorsum censeo et id ipsum, quod dicis, expecto.

FRAGMENTA
LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. *Lactant. inst. div. III 19. 2 At illi, qui de mortis bono disputant, sic argumentantur: 'Si nihil est post mor-*

tem, non est malum mors; aufert enim sensum mali; si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortalitas sequitur.' Quam sententiam Cicero de legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem adlatura est statum; nam sine corpore animo vigente divina vita est, sensu carente nihil profecto est mali.

2. *Lactant. inst. div. V 8. 10 Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus:* Sicut una, *inquit*, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intellegunt esse consanguineos et subiectos sub unam eandemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent.

3. *Macrob. de differ. et societ. Graeci Latinique verbi 17. 6 et auct. inc. de verbo V 6 ed. Jan., p. 160 Endl. Graeci in coniunctivo modo tempora bina coniungunt; proprium Latinorum est, ut modo indicativa pro coniunctivis, modo coniunctiva pro indicativis ponant. Cicero de legibus tertio:* Qui poterit socios tueri, si dilectum rerum utilium et inutilium non habebit?

4. *Macrob. Saturn. VI 4. 8 Cicero in quinto de legibus:* Visne igitur, quoniam sol paululum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur?